

Регистрационный № 4188-Ж
Основан в 1997 году

№ 4, 2016 г.
Выходит 4 раза в год

Ғылыми журнал

І. Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Жетысуского государственного университета
им. И. Жансугурова

Научный журнал

Бас редакторы – главный редактор
К.М. Баймырзаев
ректор, доктор географических наук, профессор,
почетный академик Национальной академии Наук
Республики Казахстан

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

главный редактор – ректор, доктор географических наук, профессор,
почетный академик Национальной академии Наук
Республики Казахстан

К.М. Баймырзаев

зам. главного редактора – д.п.н., профессор М.Ж. Мальтекбасов
ответственный секретарь – к.б.н., доцент А.С. Бахтаулова

Члены редколлегии:

Л.К. Еркинбаева – д.ю.н., профессор
М.Т. Кантуреев – д.э.н., профессор
Д.Н. Нургабыл – д.ф.м.н., профессор
Е.С. Андасбаев – д.т.н., профессор
Х.Т. Наубаева – д.п.с.н., профессор
С.И. Мурыгина – магистр образования

**Регистрационное свидетельство издания № 4188-Ж выдано
Министерством информации и общественного согласия
Республики Казахстан от 12 сентября 2003 г.**

**Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал
журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік
университетінің хабаршысы» под номером
ISSN 1813-1123**

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

ӘОЖ 82-1

ХАЛЫҚ АҚЫНДАРЫ ДАСТАНДАРЫНДАҒЫ ШАЙҚАС ШЫНДЫҒЫ

Джакыпбекова М.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Москва түбіндегі Дубосеково разъезіндегі Жиырма сегіз панфиловшы жауынгердің ерлігін арқау ете отырып, халық ақындары Н. Байғанин “Ер туралы жыр” және Қ. Жапсарбаев “Мұсабек батыр” дастандарымен өз үндерін қосты. Нұрпейіс Байғанин “Ер туралы жыр” дастанына “информбюро” хабарлары мен таныстырылған газет материалдарын пайдаланса, Жиырма сегіз панфиловшы жауынгерлердің ерлігінен хабардар болған Қ. Жапсарбаев өмірлік деректеріне қанық, жерлесі Сенгірбаев Мұсабектің ерлігін “Мұсабек батыр” дастанына арқау етеді. “Ер туралы жырда” атақты Жиырма сегіз панфиловшылардың бірі Есболатов Нарсұтбайдың, “Мұсабек батырда” Сенгірбаев Мұсабектің қаһармандық бейнелері сомдалған. Дастандардың құрылымында қат - қабат шиеленісіп жатқан оқиғалар желісі жоқ; ақындар батырдың бір ғана ерлік ісін, ер өлімін суреттеумен шектеледі.

Нұрпейістің “Ер туралы жыры” туған ел мен жерді артына тастап, батыс майданға жүйткіп бара жатқан поезды суреттеуден, сол поезддағы басты кейіпкері Нарсұтбайды таныстырудан басталады. Ақын Нарсұтбайдың өткен өмірін беру үшін шебер ізденіске барған. Нарсұтбай поездың терезесінен далаға көз салады: қазақтың даласы көз алдында жүйткіп артта қалып жатыр, сөйтіп ол да жүйткіп артта қалған кешегі өміріне ой жүгіртеді. Шегініс арқылы біз Нарсұтбайдың кешегі күні мал соңында жүріп, даламен ғана сырлас болғанын, Қазан төңкерісі бақыт әкелгенін, енді сол бақытты қорғау үшін майданға аттанып бара жатқандығының куәсі боламыз. Ақын тағы да поезддай жүйткіп шарқ ұрған Нарсұтбайдың қиялына ерік береді. Бірақ та бұл жолғы “көз алдынан өтіп жатқан елес” ақын тарапынан баяндалмай, Нарсұтбайдың ішкі жан толғанысы, яғни монологы арқылы берілген. Оның ойы туған жердің құшағын “қайтып көрем бе, көрмеймін бе” деген аянышты күдіктің күрмеуінде болады. Нарсұтбай “соғыстан әбден қажыған” орыс жеріне келеді. Оның шайқасқа енуін де ақын ерекше береді. Нарсұтбай тәтті қиял үстінде, сүйген жары көз алдында. Сол кезде гүрс еткен дауыстан қиялы үзіліп, “танктың арандай аузынан жаңбырдай ажал сіркіреген” өмір мен өлім айқасына тап болады. Клочковтың жалында сөздері Нарсұтбайды қайраттандырып, жігерлендіреді. Ол кенеттен “салтанатпен би билеген” ажалға тап болады. Анасының алыстан мұнарлаған даусы құлағына келеді. Жігерленіп, жау танкісін киратады. Ақын Жиырма сегіз панфиловшылардың ерлігін түгел баяндап жатпай, тек Клочковтың соңғы аманат сөзі арқылы олардың ерлік ісінен жалпы хабардар етеді. Сол ерлердің соғысқан жеріндегі “түні жап-жарық екен” деген терең символикалық қорытынды жасайды.

Ал Қ. Жапсарбаев “Мұсабек батыр” дастанында бас кейіпкерінің дүниеге келген күнінен бастайды да, тізбектей жырлаған бойы оның бүкіл өмір жолына тыңдаушысын үнілдіреді. Әке-шешеден жастай жетім қалған Мұсабектің туған апасы Күністі паналап, кеңес мектебінде “ой - санасының ашылғаны”, “темірден тұшпар мініп”, “Тәтті десе тәтті еді” деген Тәттісімен қосылып, Төлеуқан есімді жас мұрагеріне қуанып шілдехана жасап, “өмірдің толықсып тұрған” сәті бейнеленеді. “Батыстан соққан дауыл боп” сұрапыл соғыс хабары елге жетеді. Ел-жұртымен қош айтысқан Мұсабек Алматыдағы Панфилов дивизиясында әскери іске баулынып, көп ұзамай майданға аттанады. Дастанда шайқас даласындағы ұрыс сәті толыққанды суреттелмейді, тек Жиырма сегіз батырдың ерлік ісіне жалпылама сипаттама берген ақын, жаралы болған Мұсабектің

халіне оралады. “Талмаурап” бара жатқан Мұсабектің көз алдына елде қалған сәбиі елестеп, онымен қош айтысады. “Жаудың қыруар танкісіне кеудесін тосқан” политрук Клочковтың, Панфиловтың тұлғалары елес береді. “Керегі жоқ жылаудың” деп өздерін жұбатқан аналар сөзі келтіріледі. Дастан Мұсабектің бүкіл өмір жолына негізделгеніне ден қойсақ, дастанның соңы да бас кейіпкердің шыққан ең биік шыны ерлік даңқын мақтаныш тұтар жолдармен тұжырымдалады.

Нұрпейіс ақын “Ер туралы жыр” дастанының басында-ақ әдемі кең қазақ сахарасын көзімізбен көргендей көңілімізден жүйткіп өткізеді. Сондағы “артта қалып бара жатқан алсары-көк бау, жағасы алтын қамыс мөлдіреген көл, Ақтөбенің жалпақ жоны, шалқар жайлау, көркем өлке” эпитет сөзден салған иісі аңқыған қазақ даласының суреті. Көз алдынан шығарып салған, сағымға айналған “көркем өлкеден” кейін, “соғысқа шаршап қажыған” деп кейіптеген орыстың “қиырсыз жатқан кең даласы”, “жалпақ жері” суреттеледі. Сондағы “қиырсыз”, “жалпақ” эпитет сөздеріне көз жүгіртсең, көкжиек көрінетін орыстың жазық даласының табиғи қалпын көз алдына алып келеді.

Ал Қалқаның “Мұсабек батыр” дастанында туған жер сипаты ақын тарапынан екі рет қозғалады. Алғашқысында ақын Жетісу өңірінің табиғатын ауызға алады. Самсаған қарағай мен қайыңын, ызғар шашар ақ қарын, Көксудың күрілдеген суын жырлаған екпінін “сан батырды туғызған” Саржазық, Шаған тауымен” тоқтатады. Бұдан кейін Қазақстанда жасақталған дивизияның мекені Алатаудың баурайындағы Алматыны жырлауда ақын табиғат суретіне қайта оралады. Алматының жаңбыр-нөсерден арылмайтын жазын, аң-құсын суреттей келе, Қыз көзіндей мөлдір көл, Алатаудың көбесі

деген, “мөлдір” эпитетінен жасалған “мөлдір көл” қыз көзіне теңеліп, Алатаудың басынан буда-буда болып арылмайтын бұлттың қалпын “бұйраланған төбесі” деп береді.

Осы мысалдардағы табиғат суретіне ақындар өздерінше жүк артқан. Нұрпейістің дастанындағы қазақ даласының суреті:

– Барам тартып Батысқа,
Жортуыл, қырғын, түн қату
Өлтіру, өлу, атыста [1, 248 б.], –

деп қатерлі сапарға аттанып бара жатқан Нарсұтбайдың туған жерге деген қимастық сезімінің қызметін атқарған. Ал Қалқаның дастанындағы алғашқы табиғат эпизодында батырларды дүниеге әкелген табиғатты мақтаныш тұтады да, кейінгі Алатау құшағындағы Алматының табиғатын жіпке тізуде осындай “байтақ дала, самал желінді” қайтіп жау аяғына тапталпақсың деген идея басым.

Тұрмыс-тіршілігі кең далаға иық тіреген қазақ жұрты үшін өзін қоршаған табиғаттың әрбір қатпар қалтарысы образды ойларының желісіне өзек болды. Сезімнің тұңғиығына сүңгіген ақын айналасындағы табиғаттан суреттейін деп отырған құбылысының бейнесін көрді, тіпті іздеп тапты.

“Мұсабек батыр” дастанында Қалқа ақын сұрапыл соғыс хабарын “дауылмен” естіріп, өзеннің күркіреген зор даусын басталған соғыстың алапат жойқын күшімен, адамзатқа әкелер қаупімен пара-пар етсе, Нұрпейіс ақын “Ер туралы жырында” Мүлгулі әлем ұйқыда, Алдындай долы дауылдың, –деп алдағы болар қырғын шайқасты “долы дауылмен” хабарлайды.

Күн менен түннің табиғи қалпын да халық қалт жібермей, күнді – жақсылықтың, қуаныштың, түнді – қараңғы бояуымен жамандықтың белгісі ұғымына сыйғызған. “Мұсабек батыр” дастанында өз жерін жанқиярлықпен қорғап жатқан жауынгерлердің тұлғасын күнге, ал бейбіт елге жаулап алушылық саясатпен басып енген жау образы түнге баланып:

Секілді күн менен түн арпалысып,
Ала-алмай бірін-бірі қайраты асып [2, 168 б.], –
десе, жау күшінің басымдылығын “қара түн қап-қараңғы болып кетті” деп айналаның
бірінғай қара түске енуі арқылы шынайы бейнелеген.

“Ер туралы жырда” “өмірдің сақшысы” өмірдің, “әлем тағысы” өлімнің
бейнесіне еніп, “өмір мен өлім” алысымен суреттеледі. Осында ерлердің шайқасқан
даласын “осы күні сол араның түні жап-жарық, яғни, “жарық түн” деп тыңнан эпитет
жасап, “қыста да гүлі гүлдейді” дейді. Көкейімізде қалыптасып қалған түн суретінің
мүлде қарама-қайшы жап-жарық болуымен және қыста гүлдейтін “гүлі” арқылы ерен
ерліктің жүрек түбінде мәңгіге сөнбес жарығының символикалық белгісін осындай
қарама-қайшылықпен берген.

Бас көтертпей оқ бораған шайқас даласының кейпін беру үшін ақындар
табиғаттағы жаңбырдың сіркіреуі мен бұршақтың жаууына образдық жүк артқан.
Қалқаның “Мұсабек батыр” дастанындағы “оқтан жаңбыр жауғызған” және “өрт
бұршағы жауғанда” дегендегі жаңбыр мен бұршақ әр кезеңдегі соғыс сипаты.
Дастанның бір эпизодында Панфилов Наполеон жеңілісімен тарихтың сабағын алға
тартады, сондағы Наполеон соғысы “оқтан жаңбыр жауғызған” сипат алады. Ал кейінгі
Мұсабектің аттанған соғысы “өрт бұршағы жауған” деп суреттеледі. Ақын бір ғасыр
бұрынғы соғысты “жаңбырға”, кейінгі алапат соғысты “жаңбырдан да күшті
“бұршаққа” тенеу арқылы екі дәуірдегі соғыстың арасын салмақтайды. Ал Нұрпейістің
“Ер туралы жырында” “жаңбырға” тенеу дерексіз ұғымды деректендіруге ат салысқан.

Құлағандай көк аспан

Жердің беті тітіреп,

Танктың аран аузынан

Жаңбырдай ажал сіркіреп [1, 251 б.], –

деген жолдарға үнілсек, алғашқы екі тармақта аспан құлағандағы жердің сезінер
ауырлығын “бет тітіреп” эпитет сөзімен беру арқылы алдағы алапат жойқын құбылысқа
тамыр басып, кіріспе жасалған. Ал, келесі екі тармақта сол жойқын құбылыстың нақ
суреті, бұнда “ажал” деген дерексіз ұғымды “сіркіреген жауынға” тенеу арқылы
деректендірген. Келесідегі:

Ойнайды жалын жалындап,

Жатқанда сынып жер күйреп,

Арасында жүр ажал

Салтанатпен би билеп [1, 253 б.], –

деген жолдар түгелімен кейіптеуге құрылып, “ажалдың салтанатпен би билеуі” арқылы
дерексіз ұғым деректіге көшіп, барлық төрт тармақта өлімнің жанды образы жасалған.

Кейде екі дастанда да бірдей кездесетін бейнелілікті байқауға болады, ол –
майданға жүйткіген поездың тұлпар кейпінде берілуі. Мысалы “Ер туралы жырда”
тұлпар қимылына тән “дариядан ырғып, бел аттап, жер апшысын қуырып, жортуы”
жүйткіген поездың қимылына ыңғайланса,

Жүйткіді поез, жүйткіді,

Жүйткіді желді тұлпардай [1, 245 б.],

дегенде, алдымен тұлпар “желге” теңеліп, содан соң “желді тұлпарға” жүйткіген поез
теңеледі, яғни ақынның теңеуді теңеу үшін пайдаланған шеберлігін байқаймыз. Ал “
Мұсабек батыр” дастанында “күні-түні шабыстан танбайтын қара тұлпар” суреттеледі,
яғни “қара тұлпар эпитетінің астарындағы ол – поезд. Бір ерекшелігі екі ақын да
“тұлпардың шабысынан” артта қалып бара жатқан қазақтың кең даласын көз
алдымыздан өткізуде көркемдеу құралдарының ішінде кейіптеуге иық тіреген. Қалқа
ақын “эшелонның лебінен толқып жатқан кең даланы суреттесе”, Нұрпейіс ақын
“поездың ырғағына билеген тауды” кейін қалдырады. Бұл көз алдымызға елестете

алатын сурет. Себебі қозғалыста кетіп бара жатқанда қозғалыссыз тұратын табиғат суреті “билегендей” әсер қалдырады.

Ұлттық танымымыздағы туыстық атаулар туған халқымыздың тіршілігінен тамыр тартып жатады. Шаруашылық жайы төрт түлік малмен біте қайнасқан халық ұғымында баласын сол төрт түліктің төлімен ботам, қозым, құлыным деп атау берік орын алған. “Мұсабек батыр” дастанында Мұсабектің артында қалған “қозысының” қызығын көре алмаған сезімі қоштасуындағы “бетіңнен, қозым, сүймедім; артымнан, қозым, ермедім” деп қаратып айтқан сөзімен беріледі. Майданға аттанарда тәтесі Күніс Мұсабекті “кеудеде қолқа жүрегім” деп қимастықпен шығарып салса, Мұсабек артында қалған сәбиін “омыртқада жұлыным, кеудемдегі шыбыным” деп Күніске табыстап кеткен еді. Осындағы “кеудеде қолқа жүрегім, омыртқада жұлыным, кеудемдегі шыбыным” дегеннің бәрі метафоралық тіркестерге негізделген туыстық атаулар.

Сонымен, туған жер сипатына халық ақындары әр қырынан бойлай отырып, енді өздерінің суреттейін деп отырған құбылыстарының бейнелі, әсерлі шығуы үшін айнала қоршаған табиғи ортадан сол құбылыстардың образдарын көреді. Жоғарыда келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, мысалы “жауған жаңбыр” немесе “бұршақ” бораған оқтың, “сіркіреген жауын” ажалдың, “долы дауыл” соғыс хабарының образдық жүгін көтерген. Мұндағы бір көңіл тоқтатарлық жәйт, ақындар қандай табиғи құбылысқа болсын, образдық жүк артқанда, олардың табиғи қалпы мен суреттейін деп отырған құбылыстарының ара қатынасын өз дәрежесінде салмақтай алған. Мысалы “Ер туралы жыр” дастанындағы:

Танктың аран аузынан

Жаңбырдай ажал сіркіреп [1, 251б.],-

деген жолдарда Нұрпейіс ақынның жаңбырдың жай жауған қалпын емес, оның “сіркіреуін” тандап алуы бас көтертпей оқ жауған шайқас алаңының шындығын ашуға ат салысқан.

Сонымен, халық ақындарының дастандарындағы суреттелген табиғат суреті ең алдымен туған жер төсімен өзектестік тапқан. Оны өзектестіруде ақындардың өзіндік сүрлеуі байқалады. Мысалы Нұрпейістің “Ер туралы жыр” дастанындағы батысқа “жүйткіген” поездың терезесінен кең далаға көз тіккен бас кейіпкер Нарсұтбайдың бар жан дүниесіндегі арпалысы, яғни артында қалып бара жатқан туған елі мен жерін қимағандағы қиналысы, алдағы күтіп алар тағдырдың қорқынышы мен үрейі осы дала суретімен беріледі. Мұнда ақын кейіпкерінің жан әлеміндегі осы арпалыс күйін жалаң баяндаумен емес, күнделікті тіршілікте байқала бермейтін туған жерінің әрбір тасын, әрбір бұтасын, тіпті әрбір жотасы мен жонын кейіпкерінің көзінен таса қалдырмай отырып жеткізген. Ақын туған жерге деген махаббаттың шексіздігін жыраққа, онда да сұрапыл соғысқа, оқ пен оттың арасына аттанып бара жатқан Нарсұтбайдың туған жеріне көз салып, көңіл бөлуімен астастырады. Сонымен, Нұрпейіс ақын бас кейіпкері Нарсұтбайдың ішкі жан дүние иірімдеріне көбірек бойлауға мүмкіндік берген дала тынысына осылайша иек артады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Байғанин Н. Наркыз. Дастандар мен өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1974. -350 б.
2. Жапсарбаев Қ. Елім, сені жырладым. – Алматы: Жалын, 1996. – 230 б.

УДК 811.161.1'37

О ЯЗЫКОВЫХ ОСОБЕННОСТЯХ СЛОВАРЯ СТИЛЯ ПИСАТЕЛЯ

Есимкулов Б.Н.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган,
Esimkulov.63@mail.ru*

Бұл мақалада жазушы тілінің сөздігінің ерекшелігі, оның маңызы және басқа сөздік түрлерінен өзгешелігі қарастырылады.

В статье рассматриваются особенности словаря языка писателя, его значение и отличие от словарей других типов

In the article the features of dictionary of language of writer, his value and difference, are examined from the dictionaries of other types

Ключевые слова: словарь, язык писателя, стиль писателя, поэтика писателя, значение, смысл, язык, речь, лексикография, тип словаря

В настоящее время существует множество словарей различного типа. Об этом свидетельствует типология словарей, предложенная Л.В. Щербой в работе «Опыт общей теории лексикографии» [1]. Словари, выделяемые автором, делятся на основе шести противоположений: 1) словарь академического типа – словарь-справочник; 2) энциклопедический словарь – общий словарь; 3) thesaurus – обычный (толковый словарь); 4) обычный (толковый или переводной) словарь – идеологический словарь (или идеографический словарь); 5) толковый словарь – переводной словарь; 6) неисторический словарь – исторический словарь.

В этой общей схеме Л.В. Щерба находит место словарю языка писателя, относя его к словарю-справочнику. Если в словаре академического типа язык представлен как относительно единая цельная система, то применительно к словарю-справочнику как словарю писателя нельзя быть уверенным в том, что в нем представлена вся система лексики. Словарь писателя как справочник должен быть исчерпывающим по отношению к творчеству художника слова, но в то же время он не может отразить языковую систему, ее лексику в полной мере, поскольку само словесное творчество основывается на принципе избирательного отношения к ресурсам языка и способам их употребления. Принципиальную разницу можно увидеть при сопоставлении словарей общего типа (например, «Словарь русского языка» С.И. Ожегова) и словаря языка писателя, в которых можно обнаружить оппозицию «язык» и «речь» как одну из дихотомий Ф.де Соссюра.

В словаре первого типа язык представлен «как совокупность впечатков, имеющихся у каждого в голове, наподобие словаря», как «нечто имеющееся у каждого, вместе с тем общее всем и находящееся вне воли тех, кто им обладает», второй – речь как «индивидуальные комбинации, зависящие от воли говорящих», в которых «нет ничего коллективного» [2].

Словарь языка писателя включает слова и выражения, употребляющиеся в произведениях определенного автора, и содержит их толкования. Наиболее полным в поэтической лексикографии является «Словарь языка Пушкина» [3] под редакцией В.В. Виноградова, составленный авторским коллективом по программе Г.О. Винокура. В словаре даются толкования слов, расположенных в алфавитном порядке (преимущественно малоупотребительных), производится дифференциация значений полисемантов, приводятся различия значений с современным словоупотреблением, даются формы слов с указанием произведений, их жанровой принадлежности и хронологической последовательности. Всего в словаре описывается 21191 слово в 544 словоупотреблениях. Например: **Александрийский** [прил. К сущ. Александр](3). Александрийский столп (об

Александровской колонне, памятнике Александру 1 в Петербурге в виде огромной гранитной колонны). Я памятник воздвиг себе нерукотворный, К нему не зарастет народная тропа, Вознесся выше он главою непокорной **Александрийского** столпа. СЗ 265.4. *Александрийский стих (шестистопный ямб)*: О нравственности он не думает, над нравоучением издевается с важным **александрийским** стихом чинится как нельзя менее, ломает его и коверкает так, что ужас и жалость. Ж1 175.15. Прочтенный **александрийский** стих переменял я на пятистопный белый Ж1 67.6.

Для сравнения приведем «Словарь церковнославянского и русского языка»[4], который был задуман как «сокровищница русского языка» и включал 114 749 слов не только книжной, но и разговорной, просторечной лексики. Это сравнение подтверждает мысль о различной степени отражения языка как единой системы в словаре академического типа и словаре-справочнике.

«Словарь языка Пушкина» был задуман как лингвистический, объектом которого является прежде всего язык. В предисловии к словарю В.В. Виноградов писал, что «Словарь языка Пушкина» не ставит своей задачей отразить те индивидуально-смысловые качественные своеобразия, которые приобретают слова в контексте целого произведения. Словарь языка Пушкина воспроизводит лишь те значения слов и их оттенки, которые являются фактом, достоянием общего литературного языка той эпохи. Отсюда вытекает вывод, что Словарь языка Пушкина далеко не охватывает всех своеобразий, всех качественных особенностей пушкинского стиля в области словоупотребления. Это словарь прежде всего языка, а затем – индивидуального стиля Пушкина.

Говоря о стиле писателя, необходимо обратиться к таким понятиям как: «язык писателя», «стиль писателя», «поэтика писателя». Разграничение понятий, но никак не их отрыв друг от друга, должно быть положено в основу дифференциации словаря языка писателя и словаря стиля писателя.

Язык писателя – это внутренне организованное единство употребляемых им языковых единиц как части национального языка или созданных в процессе языкотворчества.

Стиль писателя – система свойственных ему приемов употребления речевых изобразительных средств. Главное внимание должно уделяться выявлению самобытного, особенного, индивидуально неповторимого в произведениях писателя.

Поэтика писателя – характерное для него воплощение разветвляющихся доминантных композиционных структур. «Под поэтикой – вслед за В.Я. Проппом – мы будем понимать единство структурных (композиционных) и стилистически-языковых приемов как форму выражения идейного мира художественного произведения» [5]. Без этого понятия невозможно целостное представление о творческом методе писателя.

Язык, стиль и поэтика писателя находятся в отношениях последовательного включения и образуют иерархическую структуру. Единицы низшего уровня служат элементами построения единиц структуры более высокого уровня. В центре внимания словаря стиля писателя оказываются прежде всего те «смысловые осложнения», которые получают слова в композиции произведений, о чем говорил В.В. Виноградов.

Сравним два наугад взятых из второго тома «Словаря языка Пушкина» прилагательных: *ночной* и *нерукотворный*. Первое из них, судя по контекстам его употребления (Часы *ночные* проводила; В *ночной* тиши; И *ночную* лампаду зажигает Лель; *Ночное* небо над Невою; Тоски *ночной* и следу нет; *ночной* гребец и др.), остается в пределах общелитературной стилистики. Семантика этого слова не имеет характерных «смысловых осложнений» и не выходит за пределы обычных толкований в словарях. Наоборот, прилагательное *нерукотворный* является и стилистически, и конструктивно отмеченным. Семантика этого слова также необычна: «такой, который невозможно создать руками людей, необыкновенный»; в «толковом словаре живого великорусского языка» В. И. Даля: *нерукотворенный* и *нерукотворный* – не руками сделанный; созданный,

сотворенный Богом. Прилагательное *нерукотворный* – ключевое слово в композиции стихотворения, имеющее смысловые осложнения, восходящие к символу божественного дара поэта. Все это дает основание включить слово *нерукотворный* в словарь стиля писателя в отличие от слова *ночной*.

Словарь стиля писателя, с одной стороны, меньше по объему словаря языка писателя, а, с другой стороны, разнообразнее последнего по характеру употребляемых языковых единиц: это не только слова, осложненные контекстуальной семантикой, выполняющие эстетическую функцию, но и авторские неологизмы, индивидуальные фразеологизмы, специфические грамматические формы и конструкции, тропы, речевые характеристики персонажей, явления фоники и многое другое.

Приведем несколько примеров, которые могли бы войти в Словарь стиля Андрея Белого, выдающегося писателя, новатора языка и теоретика словесного искусства рубежа XIX – XX веков.

Здесь *человечник* – мельтешил, чихал, голосил, верещал, фыркал, шаркал слагаясь из робких фигурок, выюркивающих из ворот пропсяченной, непроветренной жизни: ботинками, туфлями, серо-зелеными пятками иль каблучками ...

Да, тысячи тут волосатых, клюкастых, очкастых, мордастых, брюхастых, кудрявых, корявых пространство осиливали ногами; иль – ехали (Московский чудак, с.18).

От улицы криво сигал Припепешин кривуль, разбросавши домочки, - с горба упасть к площади; в дыры базара; туда и сигал *человечник* от улицы, - чтобы с горба покатиться к базару (с.22).

Контекстуальные связи окказионализма *человечник* (человек + ник) ярко раскрывают его образный иронический смысл – «скопление различных беспорядочно движущихся людей».

Одно из ярких проявлений стиля писателя – его словотворчество: авторские неологизмы, возникающие в определенном контексте и реализующие свой семантико-стилистический потенциал благодаря внутритекстовым связям.

В ночь дождик прошел; и оплаканный встал тротуар; начиналась людская *давиляня*; и *перы*, и *пихи*; и везде – *людогоны*; везде – *людовозы*.

Москва!

Да, - она! (Москва под ударом, с. 246).

Давиляня – авторское окказиональное слово – от слова «давка». «Словарь современного русского литературного языка» фиксирует эту лексему в устаревшем значении «помещение, в котором выдавливают сок из винограда и других плодов» и в специальном значении «приспособление, пресс для выдавливания сока из винограда или других плодов». Окказионализм поддерживается и другими: *перы* (от переть) и *пихи* (от пихать). *Людогоны* почеркивают динамику движения горожан, а *людовозы* служат стилистически маркированным обобщенным названием транспорта. Все слова в совокупности образуют вместе с другими определенную смысловую связку в тексте.

Посетители Софьи Петровны как-то сами собою распались на две категории: на категорию светских гостей и на *гостей так сказать*. Эти, *так сказать*, *гости* были вовсе не гости: это были все желанные посетители... для отвода души... *так сказать гости* бурно спорили друг с другом. И слышалось: «революция» - «эволюция». И опять: «революция» - «эволюция». Все только об одном и спорили эти, *так сказать, гости*; то была все ни золотая, ни даже серебряная молодежь: то была *медная*, бедная *молодежь*, получавшая воспитание на свои трудовые гроши... (Петербург, с. 62).

В тексте рождается образная оппозиция: *золотая молодежь* – *медная молодежь* как результат развития контраста *светские гости* – *гости так сказать*.

Старый профессор ...- передутый, пропученный, точно *бутылка* – ни звука, а папочка знает, что эта «бутылка» таит много пены и шипа; и ходит вокруг, собираясь испить разговор, и очками поводит, облизываясь, как кот; он подсядет с «*позвольте*

спросить», чтоб вонзиться: своим языком, точно штопором – вертит и вертит его, и – потягивает за пробку; «*бутылка*» и хлопнет; и пфукнув словами, она разольется шипучим шампанским; шипит «*либеральный болтун*» и заводит еловые поросли слов... (Крещеный китаец, с.32-33)

Словарь стиля писателя – каталог его образов, тропов, излюбленных приемов употребления языковых средств. Приводимые здесь иллюстрации метафоры, метонимии и символа – оригинальные развернутые словесные образы, дающие остроконечное изображение действительности. Текст наглядно демонстрирует семантическую осложненность и стилистическую маркированность слов.

Помимо словарей стиля писателя большой интерес представляют и словари отдельных произведений авторов.

Словарь языка писателя содержит описание слов, употребленных в его сочинениях. При этом делается полная выборка слов из всех литературных произведений, включая тексты вариантов, а также из писем, заметок и официальных бумаг писателя.

В словари отдельных произведений включаются слова из определенных сочинений того или иного писателя. Сюда относятся (в отличие от собственно лингвистического труда, каковым является словарь языка писателя) различного рода справочники по творчеству писателей, снабженные пояснениями и комментариями. К подобным изданиям относятся: «Опыт исторического словаря о российских писателях» Н. И. Новикова (М., 1772), где приведены сведения о 250 литераторах; семитомный «Словарь литературных типов» под редакцией Н. Д. Носкова (Пг., 1908-1914); «Щедринский словарь» М. С. Ольминского (М., 1937); «Словарь комедии „Горе от ума“ А. С. Грибоедова» В. Ф. Чистякова (Смоленск, 1939); «Словарь-справочник „Слова о полку Игореве“» В. Л. Виноградовой (вып. 1-6. М., 1965-1982); «Лексический состав „Повести временных лет“: Словоуказатели и частотный словник» О. В. Творогова (Киев, 1984).

В 1989 г. в Минске издана книга «„Слова о полку Игореве“ в литературе, искусстве, науке: Краткий энциклопедический словарь». Ее автор – известный ученый в области восточнославянской филологии М. Г. Булахов – отмечает, что это «первая попытка создания справочника только о важнейших достижениях в исследовании и творческом освоении произведения с 90-х гг. XVIII в. до нашего времени». В этом богато иллюстрированном издании помещены сведения об открывателе «Слова» Мусине-Пушкине, переводчиках уникального памятника древности на современный русский язык и другие языки, приведены высказывания исследователей и писателей о «Слове». Представлены деятели искусства, создавшие свои произведения по мотивам «Слова о полку Игореве».

Интересное и уникальное описание неологизмов отдельно взятого автора предпринято Н. П. Колесниковым в «Словаре неологизмов В. В. Маяковского» под редакцией Н. М. Шанского (Тбилиси, 1991). В нем собраны около 2000 слов.

Оригинальный «Словарь к пьесам А. Н. Островского» Н. С. Ашукина, С. И. Ожегова, В. А. Филиппова выпущен в Москве издательством «Веста» в 1993 г. (репринтное издание). Это словарь своеобразного этнокультурного типа, о чем эмоционально и точно сказано в предисловии: «Словарь получился удивительным. Его и словарем-то назвать трудно. Это целая энциклопедия русской жизни, ушедшей сейчас в далекое прошлое. Как выглядел трактир? Чем были знамениты Марьино роца и Кузнецкий мост? Кто такой боярин Плещеев? Что значит „рукобитье“, „Взять на цугундер“ – каждая страница полна сюрпризов. Словарь читается как увлекательная повесть». Этот словарь содержит комментарии трех типов: историко-бытовой, историко-театральный и филологический. В историко-бытовом и историко-театральном комментариях содержатся тонкие жизненные наблюдения, ценные сведения и живописные зарисовки историко-культурного и бытового характера. Что касается филологического комментирования, то в словаре имеется много слов старинных, областных, вышедших из

употребления, малопонятных или совсем не понятных современному читателю, а также представлен большой слой лексики и фразеологии просторечного характера (обиходная речь представителей купеческой, мещанской, мелкочиновничьей среды). Помещены также слова и выражения, характерные для индивидуального стиля драматурга. Приведем типичный пример введения Островским в язык старого слова «жупел» с иным (более широким) значением. В церковно-славянском оно первоначально означало понятие «горящая сера». У Островского (комедия «Тяжелые дни») в речи купчихи оно означает совсем иное, а именно: нечто, непонятностью своей внушающее страх, ужас, отвращение; пугало («Как услышу я слово „жупел“, так руки-ноги и затрясутся»). Из комедии Островского это слово и вошло в общее употребление в новом значении.

Словарь стиля писателя – новый тип словаря-справочника. Он должен показать своеобразие творческого метода художника слова. Разработка общего проспекта такого словаря и структуры различных типов словарных статей, обеспечивающей оперативный поиск необходимой информации, - тема специальной работы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Щерба Л.В. Опыт общей лексикографии. Л., 1940, с.265-304.
2. Соссюр Ф.де. Труды по языкознанию. М., 1977, с.57.
3. Словарь языка Пушкина. М., 1956-1961.
4. Словарь церковнославянского и русского языка. СПб., 1847.
5. Пропп В.Я. Поэтика фольклора. М., 1998, с.28.

ӘОЖ 94 (574)

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ

Жайлаубаева М.Т.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Тірек сөз. Құсмұрын, дастан, фольклор, демократ, дін, кадет.

Шоқан Уәлиханов жасында жақсы тәрбие, жан-жақты білім алады. Халық ауыз әдебиетінің тамаша үлгілерін естіп біледі. «Жас Шоқанға әсер еткен ақын-жыраулар, билер, сөзуар шешендер, күміс көмей жез таңдай әншілер» [1, 146]. Бала кезінен төл әдебиетіміздің інжу-маржандарын біртіндеп бойына сіңіріп өсті. Әсіресе әжесі Айғанымның алуан түрлі ертегі, жыр, өміріндегі кейбір елеулі жайларды бала Шоқанның санасына сіңіруде маңызды орын алды.

Шоқан Уәлиханов жайлы Әлкей Марғұланның зерттеулерінде атап көрсетілгендей, Шоқанның әжесі Айғанымға (1783-1853) көптеген Шығыс халықтарының тілдерін білген, олардың бай ауыз әдебиеті үлгілерінің бірталайын жатқа айта алған, орыс мәдениетінің маңызын қазақ әйелдерінің ішінде бірінші болып түсініп, баласы Шыңғысты 1827 жылы Сібірдегі әскери училищеге оқуға берген, орыс-қазақ достығын жақтап, ауылына келген орыс зеттеушілеріне қолайлы жағдайлар туғызып отырған, жас Шоқанның оларға еліктеуіне, сөйтіп, өнер жолын қууына ешбір шектеу жасамаған, қайта баланы ойшылдыққа баулыған, алдыңғы қатарлы мәдениет пен ғылымды жоғары бағалап, немересі Шоқанның рухани өсуіне үлкен ықпал жасаған [2, 11-12].

Шоқан Уәлиханов бала кезінің өзінде-ақ аса қабілеттілігімен, зеректігімен көзге түседі. С. Мұқановтың айтуынша, сол кездегі Құсмұрын округінің аға сұлтаны болып

тұрған әкесінің татар тілінде жүргізіліп тұратын іс қағаздарына көмектесуге Шоқан кішкентай кезінде-ақ жараған [2, 11].

Шоқан Уәлиханов әуелде Құсмұрындағы қазақ мектебінде арабша хат таныды. Шағатай тіліндегі орта ғасыр әдебиеті ескерткіштерімен танысып, араб парсы тілінде сөйлеуге жаттықты. Шығыс ақындарының өлеңдерін жаттады. Шығыс тілдері мен олардың бай мұраларына, араб, түркі жазуларына қатты көңіл бөлді.

Араб, орыс әліпбиінің жазылуын меңгеріп кеткен дарынды Шоқанға Шыңғыс қазақтың халық поэзиясын, аңыздар мен жырларын, әңгімелері мен ертегілерін көшірте бастайды. Соған орай ол «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Ер көкше», «Ер қосай» жырларының бірнеше нұсқасын қағаз бетіне түсіреді, кейін оларды кадет корпусындағы оқытушысы Н.Ф. Костылецкийге тапсырады.

Костылецкий – әдебиетші-ориенталист (Шығыс – зертеушісі), Шоқанға көп ықпал еткен адам. Оның атына қазақтың көптеген фольклорлық материалдары жер-жерден жіберіліп тұрған. Мысалы, сол кездегі бір топ оқыған азаматтар Халиолла Өскенбаев (Абайдың ағасы), Мұстафа Бүркітбаев (Баянауылдан), Сәдуақас Анаев (Көкшетау округінен), Аягөзден ағайынды Ханғожиндер Костылецкийге халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинап беріп отырған [2, 15]. Шоқан Уәлиханов қазақтың халық поэзиясына ерте жастан құмартып, оның классикалық үлгілерін жазып алып, өзінің ата-анасына дауыстап оқып жүреді. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» және «Ер қосай» атты халық дастандарын ол тіпті бала кезінде жазып алып кейін өзінің ұстазы Н.Ф. Костылецкийге берген [3, 20].

Шоқан Уәлиханов халықтың осынау мәдени байлығын сүйсіне тыңдаушы, тебірене жинаушы болды, кейін білімі толысқан соң, оның нағыз зерттеушісіне айналды. Г.Н. Потанин Шоқан жөнінде «өз халқының әдебиетін өркендетуге жол салып беретін еді» – деп айтқан [4, 74].

Әдебиет халықтың жаны, құлақ күйі, ар-ожданы, зор байлығы, елдігінің белгісі деп білген, одан «халықтың рух, ұғым, әдет, өмірлік кейіп» көрінеді деген ғалым басқа да ғылыми жұмыстармен бірге әдеби көне мұраларды жан-жақты зерттеуге құлшына кіріседі. Ол бұл жауапты сапарда білімін де, қажыр-қайратын да, қажет болған кезде денсаулығын да аяған жоқ [2, 18].

Шоқан Уәлихановтың мол ғылыми мұрасының ең негізгі бір саласы – оның әдеби зертеу еңбектері. Қоғамдық ғылымдардың басқа салалармен қатар Шоқан әдебиет пен тіл туралы да алғаш байсалды зертеу жүргізіп, ой-тұжырымдар айтқан. Әдетте Шоқанның әдебиетке байланысты еңбектері туралы сөз бола қалса, көбінесе жинаушы ретінде сипатталады да, оның қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуші, қазақ пен қырғыз поэзиясының түрлері туралы теориялық пікірлер айтқаны, көптеген халықтардың әдеби мұрасын терең меңгеріп, ғылыми кәдесіне жаратқаны жете ескеріле бермейді.

Сөз өнеріне, әдебиетіне деген ынта-ықыласы, қызығуы ғалымның бала кезінде басталғаны, оған өзінің дәулетті әулеті Шоқан Уәлихановтың көзі ашық, оқыған адамдар болуы, Әжесі Айғанымның аңыз, шебер әңгімелеуі, ел аузынан сөз өнері үлгілерін жинауға он-он бір жасынан қатысуы, ауылда талай ақындар айтысы, шешендік тапқырлық біліктілік сайыстарын көріп, тамашалауы оның кейін ғылым тереңіне мол үнілуіне ықпал етті.

Шоқанның ауыз әдебиеті нұсқаларына назар аударуы ертерек, ауылда да, кадет корпусында оқып жүрген кезде де басталғанымен, сөз өнерін зерттеуші ретінде қалыптасуы өткен ғасырдың елуінші жылдарының екінші жартысы мен алпысыншы жылдардың бас кезі. Бұл кезде ол дүниетанымы, әлеуметтік-саяси көзқарасы қалыптасқан, білім-ғылым қазынасын меңгерген, әрсалада да ғылымға үлес қосқан озық ойлы ағартушы, ғалым саяхатшы ретінде көзге түсті. Сондықтан ол әдебиет тарихы мен теориясы туралы да байсалды пікірлер айтты. Халықтың сөз мұрасын

зерттеуде, бағалауда, мән-мазмұнын сайлауда Шоқан Уәлихановтың көзқарастары адамзат көркемқазынасының бұрын соңды зерттелу тәжірибесіне, орыстың озық әдебиеттану ғылымы мен сынының жетістіктеріне арқа сүйейді, көбіне олармен үндес болып келіп отырады.

Шоқан халық ауыз әдебиетінің өзіндік беті бар құнды мұра деп бағалады. Қазақтың аңыздары мен жырларының, күйлерінің пайда болуына, олардың тарихи кезеңге, оқиғаға байланысты екеніне назар аударды. Фольклорлық материалдар Шоқанға қазақ халқының мәдениет байлығын зерттеп білуге басты негіз болды. Өзінің он жылдық творчесволық еңбегінде, өткен ғасырдың 50 – жылдарының ортасы мен 60 жылдарының ортасында, Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов фольклоршы ретінде қыруар еңбек етті.

Жасынан халық ауыз әдебиетін сүйіп тыңдап, құмарта жазып жүрген Шоқан осынау мол мұраның, өз халқының ғасырлар бойы жасаған гуманизмге толы бай ауыз әдебиетінің – алғашқы төрешісі де өзі болды.

Шоқан өмір сүрген замандағы кейбір әдебиетшілер халықтарды түрлі топқа бөліп, олардың көбін өзіндік мұрасы жоқ, сондықтан басқа мәдениетті халықтардан сюжет ауыстырып алу арқылы әдебиеттік мұра қалдырды, деп кінә тағуға дейін барды. Яғни, жеке халықтардың мәдени мұрасын жоққа шығаруды көздеген түрлі ағымдар пайда болды. Мұндай әдебиетшілерге үлкен соққы бергендер Белинский, Добролюбов, Чернышевскийлер еді. Олар фольклорда халықтың даналығы, саяси көзқарасы, таптық беті көрінетінін айтты.

Шоқан орыстың революцияшыл – демократтарының әдебиет зерттеу жөніндегі ойлы еңбектерімен «Современник» журналын оқыған кезінде жақсы танысады. Сондай-ақ, өзінен бұрынғы идеалистік фольклоршылардың негізгі үш теориясын немесе белгілі үш мектебін (Мифтік мектеп – ертегілерді дін тұрғысынан түсіндіру мектебін, сіңіріп алу мектебін – бір ертегі барлығына тарайды, деп түсіндіретін мектепті; тарихи мектепті – ел мен елдер арасындағы кейіпкерлер ұқсастығына қарап, бір ел ертегісін екінші елдікі деу мектебін) нақты түсіне отырып оған сын көзімен қарады [2, 19].

Шоқан ауызекі әдебиетті, сирек қолжазбалар мен нумизматикалық ескерткіштерді, сфрагистика, Қазақстан мен Орта Азия халықтары қолөнері үлгілерін қажымай-талмай жинаушы ретінде де кеңінен танымал. Ол туралы П.П. Семенов-Тяньшанский мен Ф.Р. Остен-Сакен былай деп жазды: «Бұл материалдарды жинауда Уәлиханов еңбегін де, қаржысын да аяған жоқ, өз халқының аңыз, дастан-жырларын мұқият жазып алып жүрді, Орта Азия халықтарының тілін зерттеді, көне мұралар оған қымбатқа түсті, өлімге бас тіккендей будда монастырлеріне кіріп, одан сирек кездесетін қолжазбаларды алды» [5, 75].

Уәлихановтың әдеби мұрасынан қазақ ауыз әдебиетінің барлық түрлерінің нұсқаларына берілген ғылыми сипаттамаларды көптеп кездестіруге болады. Енді соларды жекелеп қарастырайық.

Шоқан ауыз әдебиетінің нұсқалары арқылы халықтың өткендегі тарихын, тұрмыс-салтын, көзқарасын, дүниетанымын зерттеген. Әдеби мұраның тарихи маңызы туралы айта келіп, ол былай деген: «егер Гомердің көркем жырлары мен жұрттың айтуымен Геродот жинаған аңыздардың аз болса да тарихи мәні бар десек, егер де өзгеріліп, мысал тәрізді боп кеткен аңыздардың негізінде оқиға, шындыққа жататын болса, қазақтың ата-бабаларының тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпын әр жағынан қамтып, белгілі бір жүйеде суреттеген, сол елдің өткен кездегі өмірінің сәулесі болған аңыздарын алып, ол халықтың осы күнгі мінез-құлқымен және олар жөніндегі тарихи нұсқаларымен салыстырсақ, онда аңыздардың тарихи мәні болуының мүмкіндігіне күдіктенбеуіміз керек» [2, 21].

Уәлиханов қазақ аңыздарының мән-мағынасын орыс қауымына түсіндіруде, оның шығу себептерін ашуда және жинап зерттеуде аса елеулі істер атқарды. Аңыз әңгімелердің пайда болуына түрткі болатын кейбір құбылыстардың, қайсыбір тарихи жағдайлардың бетін ашуға ғылыми тұрғыдан қарады.

Халық арасына кең тараған танымдық, тағылымды тарихтық мәні бар аңыз әңгімелерді басқа ел халықтарының ауыз әдебиеті үлгілерімен салыстыра отырып, олардың құндылығына, ерекшелігіне зер салған. Аңыздарда белгілі дәуірдің шындығы жататын, оны таңдап талғап пайдаланудың қажеттігін айтқан. Аңыздар бағзы заман оқиғасын сәулелендіретін, өткеннен емес мағлұмат беріп, халық даналығын, оның наным-сенімін жеткізетін құнды мұра деп білген. Ғалым оларды төрт топқа бөліп зерттеді: адамның ата-тегі туралы аңыздар, шежіре жөніндегі аңыздар, тарихи аңыздар және поэзиялық аңыздар (Ноғайлы жырлары) [2, 22].

Шоқан қазақ ертегілері туралы да құнды пікірлер айтқан, оларды ұқыпты жинастырып, қайсыбіреулерін орыс тіліне аударған, ауыз әдебиетінің бұл түрінен өмір танытатындай, халықтың ой арманы мен қиялын білдіретіндей сезім аңғарылатынын баяндаған, қазақ ертегілерінің өзіне тән ерекшеліктеріне тоқталған: «Ертегілердің көбінесе жын-шайтан, дию, перілер әлемі мен сол әлемнің шын болмысқа қатысы туралы айтылады. Ертегілерінің түрі проза болғанымен айтқан кезде нақысты сөздермен ұйқасты, күлдіргі мәтелдер көп араласып отырды», - деген [3, 20].

Шоқан Уәлиханов тәрбиелік мәні зор асыл мұра, әдебиетіміздің көне және бай салаларының бірі – мақал-мәтелдерге де тоқталып кеткен. Мақалдарда халық ойының ең түйінді, ең қысқа, дәл тұжырымдалған мәуелі жемісі жинақталды. Шоқан, айтқандай мақал-мәтелдердің дамуы мен жасалуында екі түрлі бағыт жатады. Сондықтан, ол да үстем тап пен төменгі таптың мүддесін көздейтін екі түрлі сипатқа ие болады. Діни, астрономиялық құбылыстар, наным-сенім, әдет-ғұрып, қоғамдық қайшылықтар т.б. мақал мәтелдердің жасалуына да әсер етеді. Шоқан мақал-мәтелдерді жинап зерттеуші, оған баға беруші ретінде де қазақ ортасынан шыққан алғашқы ғалым. Ол мақалдардың білім берерлік мәнін, көптеген жақсы жақтарын, халықтың сипатын кезінде сөз етті. Мақал-мәтелдердің, біріншіден, қазақтың тұрмысына қатысты екенін, екіншіден, өмір шындығына, халықтың нақты өмір-тіршілігінің кодекстік мазмұнына байланыстылығына, үшіншіден, «практикалық ақиқаттың» айғағы екеніне ой жүгірткен [2, 45-46].

Ғалым эпостық жырларды, олардың тұлғалы қаһармандарын, әсіресе Едіге батыр мен Тоқтамыс ханның арасындағы тартысты, Ақсақ темір саясатын, бұлар өмір сүрген дәуірдің тарихи болмысын, ноғайлы заманындағы оқиғаларды қария сөздерден, көне шежірелерден фольклорлық нұсқалардан, жазба материалдардан көп зерттеген [2, 48-49].

А.Н. Майковқа жазған хатында: «Қазақтарда жыр көп. Орта ғасырдағы Европа «Ролланд туралы аңызды» қандай мағынада ұқса, «жыр» деген сөзді мен нақ сондай мағынада ұғамын» – дейді Уәлиханов [2, 53].

Шоқан сонымен қатар қазақтың ерлік жырларын жинаған. Ғашықтық жылар жинаған оның ішінде ауыз әдебиетінің інжу-маржандары: «Ләйлі-Мәжнүн», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Қыз назым», «Жүсіп-Зылиқа», «Еңлік-Кебек» сияқты ғашықтық дастандарды да дала жыршыларының соны мақаммен ұзақ таңға талмай айтқанын Шоқан сан рет тыңдаған, қайсыбірін бала кезінде-ақ қағаз бетіне түсірген. Соның ішінде, әсіресе, халыққа өте кең тараған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырына ерекше ден қойған [2, 64].

Шоқанның халық ауыз әдебиетіне байланысты зерттеулері аса құнды. Оқымысты фольклорды басқа халықтардың әдеби мұраларымен тарихи жағынан салыстыра қараған. Оларда интернационалистік нәр болатынын, көне заманнан келе жатқан батырлық дәстүрді дәріптеу, насихаттау үлгісі сақталатынын, шындықты, өткен

оқиғаларды поэтикалық тұрғыда бейнелеу, асқақтата әсерлі суреттеу басым келетін, Эпостық сюжеті мен мазмұнында халықтық ерекшелік, ұлттық мінез байқалатынын, халықтың өткендегі өмір жолын есте қалдырудағы шеберлігін Шоқан Уәлиханов жан-жақты талдаған.

Шын мәнінде Шоқан Уәлиханов алғашқылардың бірі болып ғылыми айналымға тарихи түпнұсқалардың ғалымдарға бұрын беймәлім қабатын қазақ және қырғыз эпостарын, аңыз-ертегілерін енгізді, оларды жинап, зерттеуге ол өз өмірінің едәуір бөлігін арнады.

Өте ұзақ ғұмыр кешкен қазақ халқының аса көркем, бай ауыз әдебиеті мен ұшан теңіз өнер мұралары кейінгі ұрпаққа жетті. Рухани көне мұраларымызды жіктеп саралаған, ғылыми зерделеудің ең озық үлгісін көрсеткен, Әл-Фарабиден соң өз шыңын тұрғызған Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов болды.

Шоқан Уәлихановтың тарихи мұраларын ғылыми тұрғыда зерттеп-талдау бір дәуірдің, бір ғана ұрпақтың еншісінде ғана емес. Оны сан дәуірде сан ұрпақ өкілдері қастерлей оқып, өз бағасын беретіні, керегіне жарататыны, арындай кіршіксіз сақтайтыны шүбәсіз. Кеменгер оқымыстының парасатты тұлғасына қараған сайын, оның артына қалдырған асыл, баға жетпес қазынасы мәңгі жасайтындығына күмән жоқ. Осылайша, ұлы даланың ұлы перзенті ұрпақтарына мәңгілік мұра қалдырды, Шығыс жұлдызының шыңыраудан сыр тартқан асыл қазыналары алмастай түрленіп алыстан мұнарлай көз тарта бермек.

Қорыта айтқанда, Шоқан Уәлихановтың мұрасы – тарихтың қымбат асыл қазынасы. Ұлы Шоқанды қай қырынан да жан-жақты терең зерттей түсу бүгінгі және болашақ ұрпақтың ең қасиетті міндеттерінің бірі болып қала береді. Сонымен айтарымыз – шоқантанудың ғалымның ғылыми еңбектерінен бастап, өмір жолына, жеке тұлғасына қатысты жаңаша көзқараста, соны сипатта серпін алатын уақыт әлдеқашан жетті. Шоқанның тұлғасы да, тағдыры да жұмбаққа толы. Халық жазушысы Төлен Әбдіқовтің сөзіне сүйенсек, Қазақстан ғалымдары КСРО заманында Шоқан денесіне эксгумация жасау жөнінде рұқсат сұрап, Мәскеуге хат жолдаған. Бірақ үзілді-кесілді қарсылыққа тап болған. Осының өзі-ақ ұлы этнограф, көрнекті ағартушы, халқымыздың біртуар перзенті Шоқан өлімінің өзінде үлкен құпия жатқанын айғақтап тұрған жоқ па? [47]. Шоқанның өмірі мен қызметін түбегейлі зерттеп, халыққа шындықты жеткізгені жөн. Бұл игілікті іске тарихшы-шоқантанушылық, парасатты ғалымдар өз үлесін қосса жақсы болар еді деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Өтениязов С. Шоқанмен қайта кездесу. – Алматы: Қазақстан, 1990. – 240 б.
2. Қанафияұлы Н. Шоқан – әдебиетші, публицист. Зерттеу. – Алматы: Қазақстан, 1998. – 184 б.
3. Уәлиханов Шоқан. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1980. – 416 б.
4. Шоқан Уәлиханов – ғалым ағартушы // Қазақ тарихы. – 2001. – №5. – 73-75 бб.
5. Уәлиханов Шоқан. Таңдамалы. 2 - басылым. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.

ӘОЖ 070

**«ЖҰЛДЫЗ», «ЖАЛЫН» ЖУРНАЛДАРЫНДА ӘДЕБИ ТАҚЫРЫПТАРДЫҢ
ЖАЗЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Құтымова Г.Н.

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
gnurgaliyeva@mail.ru*

Бір жарым ғасырға таяу ғұмыры бар қазақ баспасөзі халқымыздың тағдырымен біте қайнасып, бірге жасасып келеді. Осы мезгіл ішінде түрлі кезеңдерді бастан кешіп, біресе алға басып дамыса, енді бірде жүрісін баяулатып, тіпті тоқыраған тұстары да болмай қалған жоқ. Бір кереметі, қандай жағдайда да қоғамдық ойдың қозғаушы күші қызметін адал атқарып келеді. Қазақ жазушыларының шығармашылық дәрежесінің өсуінде, ұлттық әдеби тілдің өркендеуі жатыр.

Кілт сөздер: публицист, газет, мақала, қоғамдық, саяси, журнал, газет

Есть полтора века в следующей жизни была неразрывно связана с судьбой нашего народа в казахской прессе вместе. Это переживают разные периоды времени, а затем движется вперед, в настоящее время никакого прогресса не является медленным и даже не депрессивные моменты. Спрашивается, во всяком случае, был движущей силой идеи государственной службы в духе доброй воли. Казахских писателей степень роста, развитие национального литературного языка.

Ключевые слова: журналист, газетные статьи, политические, журналы, газеты

There are one and a half century in the next life has been inextricably linked with the fate of our people in the Kazakh press together. This experiencing different time periods, then moves forward, now no progress is slow and did not even depressed points. One wonders, in any case, has been the driving force behind the idea of public service in good faith. Kazakh writers degree of growth, the development of national literary language.

Keywords: journalist, newspaper articles, political, magazines, newspapers

«Жұлдыз» - көркем-әдеби, қоғамдық-саяси журнал. Алматы қаласында қазақ тілінде басылып шығады. Бұл журналдың басты бағыты қазақ әдебиетінің даму жолдары және қазақ әдебиетінің жаңа жанрлардың дамуы мен пішіндерінің пайда болуын және соның қозғаушы күштерін зерттеу басты бағыты. Негізі бұл газет 1922 жылдан бастап шыға бастады. 1928 жылдан бері «Жаңа әдебиет» деген атпен жарық көріп келеді. 20 – жылдардың басында «Әдебиет майданы» кейін «Әдебиет және искусство» деген атпен кейін 1957 жылдан бастап «Жұлдыз» деген атпен шыға бастады. Журналдың тарихы ХХ ғасырдағы Қазақ әдебиетінің айнасы деп айтсақ та болады. Қазіргі бас редакторы Есдаулет Ұлықбек Оразбайұлы. «Жұлдыз» журналында көптеген әдеби материалдар, өлең, әңгіме, элегия, поэзия, мақалалар жарияланған. Осы «Жұлдыз» журналында Тұрсын Жұртбайдың «Ұраным – Алаш!» атты материалы (зерттеу жұмысы) әрбір санында шығып тұрады [1].

Жарық көргеніне жарты ғасыр болған «Жұлдыз» журналы да бүгінде еліміздің әдебиеті мен мәдениетіне айтулы үлес қосып отыр. Қазақ әдебиетінің көсегесін көгертіп, байыта түскен іргелі шығармалардың бәрі дерлік алдымен «Жұлдызда» жарық көріп, журнал беттерінен жолдама алды. Сәкен Сейфуллин өзі қол қойып шығара бастаған сонау 1928 жылдың ақпанынан алғашқы дауысы даланы жаңғыртқан «Жаңа әдебиет» (1928-1931), «Әдебиет майданы» (1932-1938), соғыстың алдыңғы жылдарында «Әдебиет және искусство» (1939-1957), 1957 жылдан осы күнге дейін «Жұлдыз» атанды. Журнал атының әлсін-әлсіні өзгеруінің өзі – еліміз бастан кешкен тарихи кезеңдердің сипатынан хабар береді. Ә дегенде тиражы 1 мыңға әзер жеткен

әдеби журнадың тиражы 1965 жылы – 100 мың дана болса, 1970 жылы – 157342 дана, 1973 жылы – 196600 дана, 1974 жылы – 202 мың дана, 1975 жылы – 211 мың дана болып оқырманы бар халықтық журналға айнала алды. Алайда 1990 тоқырау жылдары 19230 данаға күрт төмендеді. Бұған сол кездегі халықтың әлеуметтік жағдайы өз әсерін тигізді [2].

Сырбай Мәуленов редакторлық еткен 1970-1971 жылдары «Жұлдыз» журналы әдеби, мәдени, қоғамдық, саяси мәселелер көбірек сөз етілді. Таралымы – 157342 дана болды. 1971 жылдың екінші жартысында журналға Тахауи Ахтанов бас редактор болған жылдары журнал таралымы – 171717 дана болды. Осы жылдары «Проза», «Қоғам қайраткерлерінің пікірі», «Жас қалам», «Азия, Африка жазушыларының конференциясы қарсаңында», «Абайдың туғанына 125 жыл» айдарында жарық көрген материалдар тартымдылығымен оқырманды өзіне тарта түсті. «Жұлдызда» Шерхан Мұртаза бас редактор болған 1973-1975 жылдары таралымы – 197291 дана, Бекежан Тілегенов бас редакторлық еткен 1975-1988 жылдары таралымы – 134000-нан 13726-ға азайды [1].

Қазақ жазушыларының шығармашылық дәрежесінің өсуінде, ұлттық әдеби тілдің өркендеуінде «Жұлдыз» журналының ұшаң-теңіз еңбегі жатыр. Алғашында авторлар аз болғандықтан және әдебиет өрісінің аласалау шағында журнал бірыңғай әдебиеттен өзге мәселелерді қозғай алмады. Кейін көркем өнердің күрт өркендеуіне сәйкес авторлар да ұлғайды. Нәтижесінде, жылдан – жылға журналдың құлашы жазылып, тынысы кеңейіп, көркейе түсті. Қаламгердің жақсы туындылары арқылы оқырман қауым алдында беделін көтеріп, «Халықтар достастығы» орденімен де марапатталды. 1928 жылдардан бері басылымға жарияланған романдар, дастандар, әңгімелер мен хикаяттардан, нақыл сөздер мен әдеби зерттеулерден алған білім мен әсерлер талай ұрпақты рухани тәрбиелеп, қалыптастыруларына сеп болды. Сонау әкімдік-әміршілдік кезеңінде әдебиетімізден аттары өшіп қала жаздаған Ахмет, Міржақып, Жүсіпбек, Шәкәрімдердің жұрт аңсаған тамаша шығармаларын арада бірнеше жылдар өткеннен кейін «Жұлдыз» бірінші болып оқырмандарына ұсынды. Көптеген жылдар бойы жабық жатып келген Сапарғали Бегалиннің Жамбылдың өмірі туралы өмірбаяндық-этнографиялық хикаяты ұлы акынның ұзақ өмір жолына қосымша сәуле шашқандай нұр үстіне нұр болды. Шет елден туған жерін аңсап келген жазушы Сейілхан Әбілқасымұлының Оспан батыр туралы романы мен басқа шығармалары осы күнгі оқырмандар үшін тыннан жол салғандай болды. 1975-1979 жылдары аралығында «Жұлдызда» 15 рецензия, 20-ға жуық әңгіме, 23 повесть, 14 роман т.б. жарияланып үлгерген. Сол жылдары «Жұлдыздың» «Әдеби мұра», «Жыр шашу», «Жаңа кітап хақында», «Әлем әдебиеті», «Алтыншы дәптер», «Шетелдегі қазақ әдебиеті», «Жұлдыздың дөңгелек үстелі», «Редакция почтасынан» т.б. айдары болды [2].

«Жұлдыз» журналында әдеби зерттеулер мен рецензияларды көптеп кездестіруімізге болады. Әдеби журнал әлеуметтік өмірдің қайшылықтары мен кейбір тұстарын әдебиет әлемімен байланыстырып, ұштастырып, оқырмандарын тарихпен де таныстырып отырды. Сол дәстүр өз мәнісінен, өз жолынан адаспай «Жұлдыздың» бүгінгі беттерінен көрініс тауып отыр. Сондай-ақ, бүгінгі журнал бетінде өмірдің сан-саласына, әлемнің шартарабына жол тартқан сан қилы материалдарды кездестіруге болады. «Жұлдыздың» «Поэзия», «Проза», «Дін ислам дәрістері», «Жұлдыздың» «Ұлы адамдар энциклопедиясы», «Әдебиеттану», «Зерде», «Алтыншы дәптер», «Хат-хабар, ой-толғам», «Өнер», «Қазақстан - 2030», «Түрік дүниесі» т.б. айдарында жарияланған түрлі жарияланымдар қызықты да тартымды оқылады [2].

«Жұлдыз» журналы – қазіргі таңда проза мен поэзия тақырыбына ғана емес, өмірдің сан саласына, әлемнің шартарабына қанатын кеңінен жайған ірі басылым. Айталық «Жұлдыз» журналының 2005 жылғы № 2 нөмірінде жас акын Құралай

Омарованың «Жылап тұрған аспан емес, мен едім» атты өлеңдер топтамасы жарияланыпты. Жас ақынның:

Жасын ойнап, жаңбыр жауды, бөлмем мұң,

Кезіп кеттім су көшені ертемен.

Алау отты өздеріңнен көргенмін,

Сол от саған ғашық еткен, өртеген, - деген өлең жолдарынан ішкі сезім иірімін, ғашықтық болмысын сезгендей боласыз.

«Жұлдыз» журналының «Өнер» айдарында (№12, 2003) тұңғыш қазақ балетінің тарихы туралы, «Дін ислам дәрістері» айдарында (№4, 2005) айдарында «Жалғандық» атты философиялық ойға құралған мақала жарық көрді [1].

Онда адам бойындағы жалғандық пен өтірік айту сияқты кереғар қасиеттерді Ислам діні қағидаларына сүйене отырып түсіндіреді, мәселен: «Исламда егер адам, айталық, шарифат сотында жалған сөйлейтін болса, осы арқылы сертін бұзса, онда бұл оның Құдайды алдағаны болып табылады. Ал, Құдай тағаланың өзін алдауға ешқашан жол берілмейді. Өтірік айтқан адам Алланың алдында өтірік айтқаны, бұл өте ауыр күнә, бұл мұсылманның қадірін өзінің де, бүкіл қоғамның да, діндес бауырларының да алдында аяқ асты еткені болып табылады», - деп атап көрсетеді. Міне, осы жолдар арқылы жалғандықтың кері ықпалын оқырманға ұғындыра отырып, әрбірін имандылық тәрбиеген жетелей түседі. «Жұлдыздың» «Қасиетті сөз» айдарында Пайғамбарымыз хазреті Мұхаммед Мұстафа саллалаһу алайһи уә салләминн хадистерінен үзінділер бере отырып, адам баласын имандылыққа шақырады. Алла тағаланың қайырымдылығы мен мейірімділігіне көңіл тоқтатады. Мысалы, журналдың 2005 жылғы №2 нөмірінде хадистін: «Егер әлдебір имам немесе басшы қоластындағыларға, кедейлер мен бақытсыздыққа тап болғандарға есігін жауып алса, Алла тағала да оның тілегіне құлақ аспайды, ол үшін қайырымдылық пен мейірім қақпасын жабады», - деп оқырманға көп ой салатын тармақтарын бере кетеді [3].

Әдеби журналдардың қатарына «Жалынды» да жатқызарымыз сөзсіз. «Жалын» журналының алғашқы саны 1969 жылы жарық көрді. «Жазушы» баспасының жанынан 2 айда 1 рет шығатын әдеби, мәдени және қоғамдық-саяси альманах талай қазақтың рухани әлемін байытты. Әр журналдың өз тағдыры бар. «Жалын» журналы 1969-1985 жылдарға дейін әдеби көркем және қоғамдық-саяси альманах болып шықты да, 1986 жылдың №1 нөмірінен бастап Қазақстан ЛКСМ Орталық Комитеті мен Қазақстан Жазушылар Одағының екі айда бір шығатын әдеби-көрке және қоғамдық-саяси журналы болып шықты [4].

«Жалын» журналының тұңғыш бас редакторы - Өтебай Қанахин болды. 1969 жылы Қазақстан Компартиясы ОК-гі үгіт-насихат бөлімінің орынбасары болып отырған жерінен ол қызметін күрт төмендетіп, «Жазушы» баспасының жанынан жаңадан ашылғалы жатқан «Жалын» альманағына жауапты редактор болып келеді. 1970-1973 жылдары «Жалынды» - Шерхан Мұртаза, 1973-1984 жылдары – Тұманбай Молдағалиев, 1984 (№6 нөмірінен бастап) – 1993 жылдар аралығында бас редакторы – Мұхтар Шаханов болды. Әр жылдардағы журнал таралымына зер салсақ: 1981 жылы – 104970 дана, 1985 жылы – 118372 данаға жетті. Мемлекет және қоғам қайраткері Мұхтар Шаханов 1984-1993 редактор болған жылдары жылдары қайта құру басталысымен, айтылмай келген шындықтарды қалпына келтіруге зор еңбек сіңірген басылымдардың бірі – «Жалын» болды. 1980-1990 жылдарда поэзия және көркем сөздегі, әдеби сындағы қаламгерлердің ең таңдаулы шығармалары да осы журналда жарияланды. Әдебиет есігін алғаш аттаған жастар үшін «Талаптың мініп тұлпарын» деген айдар ашылды [3]. Басылымның аясы үнемі кеңейіп, әдеби-көркем журналға айналды. Сондай – ақ журналдың өркендеуі жолында әр жылдары М. Мағауин, Т. Әбдіков, Д. Исабеков, Б. Тоғысбаев, К. Қазыбаев секілді беделді азаматтар еңбек еткен. Журнал беттерінде әу бастан, 60-жылдар жылымығының буымен өмірге келген

ұрпақтың озық ойлары мен батыл туындылары жарық көрді, қоғамдық пікір қалыптасты. Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің қатарына қосылған Ә. Кекілбаевтың «Шыңырау», О. Бөкеевтің «Қайдасың қасқа құлыным?», Д. Исабековтың «Тіршілік», М. Мағауиннің «Бір атаның балалары», Т. Әбдіктің «Оң қол» және басқалардың өзіндік қолтаңбалары қалыптаса бастаған кездегі шығармалары «Жалында» жарық көріпті. Бүгінде жаңа есімдерді тауып, жалынды шығармаларына орын журнал әсте айныған емес. «Жалынның» әр жылдары «XX ғасыр. Әлем. Әдебиет», «Талаптың мініп тұлпарын», «Қаламгер дидары», «Жалынның интервьюі», «Жазушы лабораториясы», «Туған өлке жұлдыздары», «Өлді деуге бола ма айтындаршы...», «Суреткер. Талғам. Бетбұрыс», «Әдеби сын», «Проза» (Б. Мұқай, С. Сматаев, М. Мағауин, С. Омаров), «Поэзия» (Қ. Мырзалиев, Қ. Баянбаев, М. Айтқожина, О. Асқар, И. Сапарбай), «Советтік менің өз елім», «Зерттеу», «Жас сыншы мінбері», «Музыка беті», «Рецензия», «Жалынның көркем сурет галереясы», «Тураби трибунасы», «Біздің жылнама», «Кітап сөресінде», «Озық үлгі», «Туысқан халық әдебиетінен», «Талаптың мініп тұлпарын», «Алдыңғы толқын ағалар», «Көңіл күнделігі», «Әзіліміз жарасса» т.с.с. [4] тұрақты айдарлары болды.

Осылардың ішінде «XX ғасыр. Әлем. Әдебиет» айдарында Габриель Гарсия Маркес, Роберт Блай, Владимир Распутин т.б. әлем әдебиеті классиктерінің озық үлгілерін қазақ оқырмандарына қазақ тілінде аударылып беріп отырса, «Талаптың мініп тұлпарын» айдарында әдебиет айдынына жаңадан келе жатқан жас толқындардың шығармаларымен таныстыра отырып, ақ жол тілеген. Осы жылдардағы журналдың ең бір тамаша айдарларының бірі «Жазушы лабораториясы» болды. Бұл айдарда әр жазушы өзінің шығармашылық өлкеге қалай келгендігі жайында жан-жақты мәліметтер бере отырып, өзіндік қолтаңбаларындағы ерекшелік сипаттарын көрсетіп отырған.

Алғашында альманах, кейіннен әдеби журнал болып буын бекіткен «Жалынның» үлкен әдебиетке алып келген есімдерін тізіп шығар болсақ сан жетпес. Бірнеше жылғы үзілістен соң Қазақстан Үкіметінің қаулысымен, Елбасының тікелей қолдауымен «Жалын» журналы оқырман жүрегіне 2003 жылы (тұсаукесер дана) қайтадан жол тартты. Ай сайын жарық көріп отыратын журнал беттерінен ұлтымыздың рухани бет-бедері болған көрнекті ақын-жазушыларымыздың, қолына жаңа қалам ұстаған жас талапкердің айшықты туындылары мен әлемдік әдебиеттің озық үлгілерімен танысуға болады. Журналдың соңғы ізденістерден, отандық, ғаламдық мәні зор рухани мәселелерді сараптап, зерттеуден де тыс қалмайтынын байқауға болады. Бүгінгі «Жалында» мынадай тұрақты айдарлар бар, олар: «Соңғы ізденістер», «Қаламгер дидары», «Тұсаукесер», «Ерте сөнген жұлдыздар», «Жалынның құпия пікірханасы», «Көкейкесті», «Жадымызда қалған жайсандар», «Түркі дүниесінің класиктері», «Дін және қоғам», «Біздің сұхбат», «Әдеби үлгілер әлемінде», «Әзіл әңгімелер», Нобель сыйлығы иегерлерінің үздік шығармаларын жас қаламгерге үлгі ретінде ұсынатын «Ғасыр тарландары» айдары бар. 2005 жылдан бастап «Тарих және біз», «Тіл жіне діл», «Жәдігер», «Жана ән», «Окшау ой» сынды жаңа айдарлары ашылып, оқырмандарға түрлі үлгідегі жазбаларын беріп келеді [3].

«Жалынның» тұсаукесер данасында «Соңғы ізденістер» атты айдарда өзіндік қолтаңбасы бар, реалист суреткер Т. Нұрмағамбетовтың «Құпия кездесулер» және «Ауған құстары» атты тың қос әңгімесі басылыпты. Бұл әңгімелерінде автор өмірдегі, қоғамдағы келеңсіз жағдайлардың философиялық мәнін жан-жақты аша түскендей болады. Әдеби «Жалын» журналында жастардың соңғы жылдардағы ізденістері мен талпыныстарын байқауымызға болады. «Жалында» «Ерте сөнген жұлдыздар», «Жалынның құпия пікірханасы», «Жадымызда қалған жайсандар», «Көкейкесті», «Рухсыз ғылым қатерлі», «Деректі роман», «Біздің сұхбат», «Әдеби үлгілер әлемінде», «Дін және қоғам» атты тұрақты айдарлары бар. Осылардың ішінде жастар шығармашылығын насихаттайтын журналдың «Жас жүрек жайып саусағын...» атты

тұрақты айдарында жас ақын-жазушылардың тырнақалды туындыларын үздіксіз жариялап отыратыны – қуантарлық үрдіс. Бүгінде жас ақын-қаламгерлер қатарын өзіндік қолтаңбасымен айшықтап келе жатқан Айгүл Кемелбаева, Маралтай Ыбырайымұлы, Әмірхан Балқыбек, Жарас Сәрсек, Дидар Амантай, Мадина Омарова, Қасым Аманжол, Бейбіт Мүрсәлім т.с.с. қазақ әдебиетінде өзіндік жаңа пішіні мен болмысы бар жастар екендігі даусыз. Олар өздерінің көзқарастарымен шығармашылық танымын ұлттық әдебиетімізде белгілеп отыр. Әсіресе, әдебиет мәселелерін насихаттауда олардың батыл ой-тұжырымдарын осы «Жалын» журналы беттерінен оқып, байқап қаламыз.

«Жалында» жастардың жақсы әдеби шығармаларын жиі көзіміз шалып қалады. Мәселен, Қанағар Әбілқайырұлы («Естелік», «Сурет», «Аққұлақ пен Ұялас»), Лира Қоныс («Ібілістің көңілдесі», «Тиын»), Нұрлан Жұмахан («Тіршілік қауіпсіздігі пәні мұғалімі»), секілді жастар шығармашылығын атап өтуімізге болады. Осылардың ішінде Қанағар Әбілқайырұлының «Аққұлақ пен Ұялас» атты әңгімесіндегі басты кейіпкер 5-6 жасар бала. Өлі мектепке бармаған, өмір есігін енді ашқан баланың аса жақсы көретінекі-ақ нәрсесі бар: бірі – Аққұлақ атты қозысы, екіншісі – Ұялас дейтін иті. Баланың шырылдағанына қарамастан Аққұлақты сойып, қуырдақ жасайды. Ұяласты атып тастайды. Кім? Үлкендер. Әңгіме қысқа болғанымен, айтар ойы оқырманды ойландырарлықтай. Өйткені, әңгімедегі кішкентай бала о дүние туралы ойлана бастайды. Шынында, шын өмірдің сиқы осындай емес пе: күші жеткен қадірлінді қорлап жатады, әлі жеткен қимасыннан күштеп ажыратады, билігі жеткен бермесінді тартып алады [3].

Жалын – 1969 жылдан бері шығып келе жатқан қазақтың көркем-әдеби альманахы журнал түрінде шығып отырады. Бас редакторы Мұхтар Шаханов. Республикалық әдеби-көркем және әлеуметтік журнал. 2008жылы №10санында «Жадымызда қалған жайсаңдар» деген айдармен Нұрғиса Тілендиев туралы көлемді мақала жарық көрді. Бұл журналдың басты ерекшелігі де әр адамның, замандастарының естелік әңгімелерін топтастырып көлемді материал жариялап береді. Бұл мақалада Тұманбай Молдағалиев Қазақстанның халық жазушысы, Жарқын Шәкәрім, Сәкен Иманасов және т.б. авторлардың естеліктері енгізілген. 2010ж №12 санында жарық көрген «Жадымызда қалған жайсаңдар» айдарында Сафуан Шаймерденов туралы жазылған зерттеу мақала жарық көрді. Шәкәриядан Елеукеңов «Сафуан серті», Тұрсынбек Кәкішұлының «Кесек тұлға», Смағұл Елубай «Сафуан ағама бас иемін», Мұхтар Шаханов «Сафуан Шаймерденовтың рухына», Серік Қирабаев «Адал азамат, қалымды қаламгер», Ғабиден Құлахмет «Сафуан әлеміне саяхат» атты үлкен материал жарық көрді. «Тарих пен біз» атты айдарында көптеген мәселелерді көтеріп отыратын мақалалар жарық көріп отырады. Мысал ретінде 2011 ж №7 санында Тұрсын Жұртбайдың «Зұлмат жылдар зардабы.» атты мақаласы жарияланды. Бұл мақалада Сталин қазақтың жауапты қызметкерлерін бір-біріне қарсы қойып, қидаластыру арқылы бұл халықты зиялылардан айырды» дей келе орыс өкіметінің қазақтарға жүргізген саясатын да айта кеткен. «Поэзия» айдарында қазіргі кездегі көптеген жас ақындардың өлеңдері жарияланып отырады. Өншілер және олардың өмірі жайлы да мақалалар шығып отырады. Мысалы, 2009ж. №7 санында Тамара Асардың өмірі жайлы мақала жарық көрген болатын [4].

Әдеби тақырыптар бұқаралық ақпарат құралдарының барлығын да қамтитын әрі негізгі тақырып болып есептеледі. Әдеби тақырыпта жаза білу және тақырыпты аша білу автордың яғни, журналистің шеберлігін білдіреді. Белгілі бір ұлттың, халықтың тағдыры, басынан өткерген тарихи кезеңдері ең алдымен, сол ұлттың әдебиетіне, өнеріне, журналистикасына із тастайды. Ұлттың рухы көтеріліп, еңсесі биіктегенде оның журналистикасы да, әдебиеті де, өнері де түлеп, толысып болашаққа

көз тігеді. Осындай тарихи кезеңде яғни, ұлттық рухымыз биіктеп, аталмыш салалардың қайта серпіліп, өркендеудің жаңа сатысына көтеріліп келеміз.

Ұлтымыздың кейінгі жүз жылдан аса тарихының сырлы шежіресі – қазақ баспасөзі 19- ғасырдың екінші жартысында “Түркістан уалаятының газеті”, “Дала уалаятының газеті” болып патшалы Ресей үкіметінің үкімімен дүниеге келді. Бұл басылымдар отарлаушы елдің жыртысын жыртып, жырын жырлау мақсатында шығарылғанымен, шын мәнінде, сол шеңбермен тұйықталып қалмай, ұлтымыздың жоғын түгендеу бағытын да едәуір көп еңбек сіңірді.

Халқымыздың саяси - әлеуметтік, әдеби, мәдени ой – пікірін оятып, қалыптастыруға септігін тигізген басылымдар, қазақ баспасөзінің көне бастаушы басылымы болып саналады. 1980 жылдары жазушы ағамыз Ғабиден Мұстафиннің былай деп жазғаны бар: «Тұрғысы биік болмай, әдебиет биік бола алмайды. Бүгінгі жастар – ертеңгі қауымның қариясы. Қарияның кейінгіге айтар ақылы, кенесі болады. Соны қазірден бастап жинамаса, бас соңыра қажырап бос тұрады. Көре біл, көңілге тоқи біл ... ». Бұл кейінгі жас толқынға, шығармашылықта жүрген жас дарындарға аға буын өкілдері тәжірибесінің аса қажет болатындығын айғақтай түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Жұлдыз» журналы 2008-2012жж. саны.
2. Жақып Б. Қазақ публицистикасының қалыптасуы, даму жолдары. – Алматы : Білім, 2004.
3. Жақсылықбаева Р. Публицистің шығармашылық шеберханасы.// Алматы «Қазақ университеті» 2009.
4. «Жалын» журналы 2008-2012 жж. саны.

ӘОЖ 811.512.122'373.422

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗГЕ ТІЛДЕРДЕГІ ҚАРСЫ МӘНДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Сырлыбаева Г.Т.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
gulnara_s.t81@mail.ru

Кілт сөздер: *фразеологизм, антоним, аффикс, лексика, семантика*

Тілдік фактілерден мағына қарама-қарсылығы фразеологизмдерге де тән құбылыс екенін аңғардық. Фразеологизмдердің қарама-қарсы мағынада жұмсалуды лексикалық антонимдерге қарағанда өзіндік сипатымен ерекшеленеді. Бұл ерекшелік көбінесе фразеологизмдер мен лексикалық бірліктердің жеке қасиеттері негізінде туындайды.

Академик В.В. Виноградов: «Идиом да, фраза да – белгілі бір сөз тізбектері: идиом тобындағы сөздер өзінің жеке тұрғандағы мағынасынан айырылып қалады да, өзара жымдасып бір ғана лексикалық ұғым береді», [1, 23] – дейді. Бұл пікірдің дұрыстығы төмендегі мысалдардан да аңғарылады: «*ит жеккен жер*», «*қырғи қабақ болу*», «*екі езуі құлағына жету*», «*су жүрек*» т.б. фразеологизмдердің семантикасына зер салсақ, «*алыс*», «*араз*», «*қуану*», «*қорқақ*» деген бір ғана лексикалық ұғымды білдіреді. Аталған фразеологизмдердің беретін мағыналарын анықтағаннан кейін, оларға қарама-қарсы мағынадағы фразеологизмді, яғни олардың антонимдік жұбын көрсетуге болады:

ит жеккен жер (алыс) ↔ қарға адым (жақын)
қырғи қабақ болу (араздасу) ↔ сүттей ұю (тату)

екі езуі құлағына жету (қуану) ↔ сары уайымға салу (қайғыру)

су жүрек (қорқақ) ↔ жүрек жұтқан (батыр)

Ойымызды ары қарай нақтылау үшін, фразеологиялық антонимдердің жасалу жолдарын ғалымдардың ой-тұжырымдарын келтіре отырып анықтасақ. Ғалым Ж. Мусин қазақ тіл білімінде фразеологиялық антонимдердің жасалу жолдарының төмендегідей 3 түрін ұсынады:

1) Фразалық тіркестердің бір немесе екі компонентін тіркестен тыс жеке алғанда өзара қарсы мағыналы болуы керек: *бейнетке бату – рахатқа бату, жақсатты көріну – жаманатты болу*.

2) Антонимдік жұп құрайтын фразалық тіркестерде мағынаға өзек боларлық бір сөз қайталанып келіп отырады: *бағы тайды – бақ қонды, орнын ситады – орнынан басты, ант иітті – антын бұзды*.

3) Антонимдік мағына фразалық тіркестердің компоненттерін түгел қамту керек: *өңменінен итеру – бауырына тарту, ындыны кепкен – бейілі тоқ* [2, 20].

Ғалым Ә. Болғанбаев пен Ф. Қалиұлы фразеологизмдерде қарама-қарсылықтың берілуінің тек екі түрін көрсетеді:

1) Тұрақты тіркестің өз ішіндегі компоненттерді басқа сөздермен алмастыру арқылы:

аты шықты ↔ аты өшті

ашық мінез ↔ тұйық мінез

2) Құрылым-құрылысы жағынан мүлдем басқа сөздерден жасалады:

соры сорпадай қайнады ↔ көзі ашылды

шөлі қанды ↔ қаны кепті [3, 113].

Зерттеуші Қ. Сарбасова осы мәселеге қатысты мынадай қарсы пікір айтады: «Біздіңше, бұл тіркестегі мағына қарама-қарсылығы «бақ» сөзінің қайталануы (Ж. Мусин көрсеткендей) немесе «жай ауыстыру» нәтижесінде емес (Ә. Болғанбаев көрсеткендей), бір сыңардың антоним болуы нәтижесінде беріліп тұр. Мысалы: «сөз беру – сөз алу» тіркестерін алайық. Қарама-қарсылық «сөз» сөзінің қайталануынан емес, «алу», «беру» сөздерінің жеке тұрғандағы қарама-қарсы мағынасынан туындайды» [4, 45].

Бір қарағанда *сөз беру – сөз алу* жұбындағы антонимдік қасиет *беру - алу* сөздерінің мағыналарының қарама-қарсы болып келуінде тұрған сияқты. Алайда, бұл жердегі «сөз» абстрактылы ұғымды білдіріп тұр. Нақты затты алуға, беруге болады (кітапты, қаламды). Мұнда мағына қарама-қарсылығын анықтағанда *сөз беру – сөз алу* фразеологизмдерінің тұтас семантикасына сүйенеміз.

Біздіңше, алдыңғы айтылған екі пікір де дұрыс. Себебі «*бағы таю – бақ қону*», «*есіне түсіру – есінен шығару*» деген фразеологизмдерде ойға тірек, ұйытқы боларлық сөздер – *бақ, ес*. Бұл сөздер антонимдік жұп құрған фразеологизмдерде қайталанып келіп тұр. Тұрақты тіркестегі ой негізінде сол тірек сөз атауы болып тұрған зат немесе құбылыс жайында болады. Және антонимдік жұп құрағанда, осы зат я құбылыстың екі түрлі күйін білдіреді. Антоним жасауда фразеологизмнің басқа да компоненттері (*таю-қону, түсіру-шығару*) елеулі роль атқарады. Аталған компоненттер *бақ, ес* сөздерінің екі түрлі күйін айқындаушы болып табылады.

Өзге тілдерде де фразеологиялық антонимдердің жасалу жолдары жайлы топтастыруларды кездестіреміз.

Мәселен, башқұрт тіліндегі фразеологиялық антонимдерде қарама-қарсылықтың берілу жолдарына қарай З.Г. Ураксин үш түрін көрсетеді:

1) Семантикалық мағынасы қарама-қарсы әр түрлі бірліктегі антонимдер: *теле телгә йокмай (көп сөйлеу) ↔ ауызынан һүзен алып булмай (сөйлемей мағынасында)*;

2) Фразеологизмдердің құрылымын өзгерту арқылы пайда болған антонимдер: *һүз биреу (сөз беру) ↔ һүз алыу (сөз алу)*;

3) Аффикстер мен болымсыздық демеуліктер арқылы жасалған антонимдер: *күңел кителеу ↔ күңел кителмәу (сезіну – сезінбеу), күккә күтәреу ↔ күккә күтәрмәу (көкке көтеру – көкке көтермеу)* [5, 119].

Орыс және неміс тілдеріндегі фразеологиялық антонимдерді зерттеу барысында, ғалым Е.Н. Миллер антонимдік фразеологизмдердің лексика-семантикалық құрамына қарай олардың жасалу жолының төрт түрін ұсынады:

1) Құрамында бірдей сөзі немесе антонимдік компоненті жоқ, құрылым-құрылысы жағынан әр түрлі сөздерден жасалған фразеологиялық антонимдер.

2) Құрамында қарама-қарсы мағынадағы лексикалық бірлігі бар фразеологиялық антонимдер (**надеть** розовые очки- **снять** розовые очки).

3) Антоним жасаушы компоненттері күңгірт қарама-қарсы мағынаны білдіретін фразеологиялық антонимдер.

4) Бір фразеологизм екіншісінен антоним жасаушы компоненттер арқылы ажыратылатын, лексикадағы сияқты болымсыздық аффикстері арқылы жасалатын фразеологиялық антонимдер [6, 10].

Орыс тіліндегі фразеологиялық антонимдер мәселесіне қатысты ғылыми мақаласында М.И. Сидоренко қарама-қарсы мағынадағы фразеологизмдердің жасалуының екі жолын көрсетеді:

1) Меншікті (собственный) фразеологиялық антонимдер. Мұнда антонимдік қасиет фразеологиялық бірліктің мағынасын тұтастай қамту керек. Мысалы: *себе на уме (хитрый, скрытный) – душа нараспашку (прямодушный, откровенный)*.

2) Лексика фразеологиялық антонимдер – құрамында антоним сөзі бар фразеологизмдер: *белая кость (человек знатного происхождения) – черная кость (человек не знатного происхождения)* [7, 97].

Зерттеуші С.А. Барсикьян да орыс тіліндегі фразеологиялық антонимдердің жасалу жолының екі түрін көрсетеді:

1) Бір құрылымды (одноструктурный) – құрамында антоним компоненттері бар, сол арқылы ерекшеленетін фразеологиялық антонимдер (**горячая** душа- **холодная** душа)

2) Әр түрлі құрылымды (разноструктурный) – бір-бірінен өзінің лексикалық құрамы мен синтаксистік құрылымы арқылы ерекшеленетін фразеологиялық антонимдер (душа в душу – как кошка с собакой) [8, 87].

Бұл тұста фразеологиялық антонимдерді жасалу жолдары қазақ, орыс, башқұрт тілдерінде өте ұқсас екенін байқауға болады. Соңғы көрсетілген тұжырымдарда зерттеуші М.И. Сидоренко мен С.А. Барсикьян орыс тіліндегі фразеологиялық антонимдердің жасалуына бірдей анықтама береді де, бірдей топтастырады. Тек берген атаулары ғана әр түрлі.

Зерттеуші А.И. Молотков: «Антонимдік жұп құрайтын фразеологизмдердің компоненттері мағыналық жағынан бір-біріне тепе-тең болу керек, бір не екі компоненті қарама-қарсы мағынада жұмсалып немесе құрамындағы бір сөз қайталанып келуі қажет», [9, 18] – дейді.

Автор антонимдік мағына фразеологизмдердің компоненттерін түгел қамту арқылы жасалатындығына мүлдем тоқталмайды. Әдетте, тілде қарама-қарсы мағынадағы фразеологизмдердің жасалуының бұл түрі өте көп ұшырасатынын ескере кеткен жөн.

Фразеологиялық антонимдер жасауға негіз болатын – болымсыздық аффикстері деген тұжырымды ғалым Е.Н. Миллер, З.Г. Ураксин ұсынады. Ал, қазақ тіліндегі фразеологиялық антонимдерге бұл құбылыс тән бе деген мәселе анықтауды қажет етеді. Тіпті болымсыздық аффикстерінің лексикалық антонимдерге қатысы жалпы тіл білімінде ғалымдардың қайшы пікір таласын тудырды.

Қазақ тіл білімінде I. Кеңесбаев пен F. Мұсабаев, Ж. Мусин сынды ғалымдардың еңбектерінде – *сыз*, - *сіз*, - *ма*, -*ме*, - *ба*, - *бе* аффикстері (сулы-сусыз, бақытты-бақытсыз) антоним тудыра алмайды деген көзқарас қалыптасқан.

Зерттеуші Ж. Мусин бұл ойын былай деп түсіндіреді: *сулы жер – сусыз жер* дегенді салыстырып қарайық. Мұндағы *сулы* деген сөз жерде судың бар екендігін білдіріп тұр. Семантикалық жағынан алғанда бұл жерге берілген баға іспетті. Ал *сусыз* деген сөз осы бағаны мүлде жоққа шығарады. Бірақ жерге жаңа баға бермейді. Мұндай бағаны *құрғақ* деген сөздің бойынан табамыз. Демек, *сулы – құрғақ* дегендер антоним сөздер. Ал *сулы – сусыз* дегендер бірін-бірі жоққа шығарып тұрған болымды, болымсыз тұлғалар болып табылады [10, 5].

Демек, бұл тұста қарама-қарсы ұғымдар бірін-бірі жоққа шығарумен, затқа, құбылысқа және оның сапасына жаңа баға беруімен ерекшеленеді. Бұл антоним сөздердің мағынасы арқылы көрінуі тиіс. Ал болымсыздық аффикстері затқа, не оның сапасына жаңа баға бере алмайды, тек бірін-бірі жоққа шығарумен ғана шектеледі деген тұжырым қалыптасқанын аңғаруға болады.

Зерттеушілердің екінші бір тобы Ә. Болғанбаев пен F. Қалиұлы, M. Оразов, A. Жұмабекова, A. Жүсіпов зерттеулерінде болымсыздық аффикстері антоним тудыра алады деген пікір қалыптасқан. Олар: «*бақытты-бақытсыз* сөздерін антоним деп қараған дұрыс. Себебі, сөз тудырушы жұрнақ жаңа сөз жасайды да, лексика-грамматикалық категорияның құрамына енеді», [11, 145] – дейді.

Болымсыздық аффикстері қосылу арқылы антонимдер жасалады деген пікірді түркі тілдерінде M. Үсібалиев (қырғыз тілі), B. Байжанов (түркмен тілі), Ж.Ф. Киекбаев (башқұрт тілі) сияқты зерттеушілер де құптайды.

Орыс тіл біліміндегі ғалымдардың басым көпшілігі бір түбірден жасалаған антонимдерді тілге тән құбылыс деп таниды. Негізінен орыс тіліндегі туынды антонимдер екі түрлі жолмен жасалады:

- 1) Түбірге приставка қосу арқылы (вбежал-выбежал)
- 2) Түбірге *не* частицасы қосылу арқылы (богатый-небогатый)

Бұл тұжырымды Л.А.Новиков, Л.А. Введенская, M.P. Львов сияқты ғалымдар құптайды.

Болымсыздық аффикстерінің фразеологиялық антонимге қатысы да келелі мәселе. Орыс тіліндегі фразеологиялық антонимдерге осы құбылыстың қатысы жөнінде M.И. Сидоренко былай дейді: «не образует антонимичности присоединение к фразеологизму отрицательный частицы *не* (по вкусу- не по вкусу), *не* в подобных случаях сохраняет свое лексическое и грамматическое значение и выполняет основную функцию – функцию отрицания, не влияет как ее структурный компонент» [12, 95].

Керісінше E.H. Миллер лексикадағы сияқты фразеологизмдерде болымсыздық аффикстері антоним тудыра алады дейді. Автор *по вкусу – не по вкусу, по доброй воле – не по доброй воле* деген фразеологизмдерді антоним ретінде қарастырған [13, 101].

Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің ішінде:

1) бағы жану – бағы жанбау	(бақытты – бақытсыз)
2) бас ию – бас имеу	(мойынсұну – мойынсұнбау)
3) көз ілндіру – көз ілмеу	(ұйықтау – ұйықтамау)
4) селт ету – селт етпеу	(қорқып кету – қорықпау)
5) ыңғайы келу – ыңғайы келмеу	(орайы табылу – оралымы жоқ)
6) кіріптар болу – кіріптар емес	(тәуелді – тәуелді емес)
7) бой салды – бой салдырмау	(сенді – сенбеді)
8) бүйірі шығу – бүйірі шықпау	(тою – тоймау)
9) сабыр қылу – сабыр қылмау	(шыдам-төзім білдірді – шыдам-төзімі құрыды)
10) сөз беру – сөз бермеу	(уәде байласты – уәде

байласпады)

деген сияқты жұптар кездеседі. Осы аталған жұптар антоним болады ма, жоқ па деген сауал туындайды. Мысалда фразеологизмдер –*ма*, –*ме*, –*ба*, –*бе*, –*па*, –*пе* аффикстері және де *емес* сөзі арқылы берілген. Бұл аффикстер жаңа сөз тудыра алмайды, сөз түрлендіруші жұрнақтар екенін ескеру қажет. Олай болса, компоненттері бірдей сөздерден болған, тек сөз түрлендіруші жұрнақтар арқылы жасалған фразеологизмдерге антонимдік қасиет тән емес. *Бағы жану* – *бағы жанбау* фразеологиялық жұптары *бақытты-бақытсыз* деген мағынаны білдіреді. Мұндағы *бағы жану* фразеологизмі *бағы жанбау* деген фразеологизмнің мағынасын жоққа шығарады, бірақ адам халіне жаңа баға бермейді. *Бағы жану* деген фразеологизмге *сорлы* мағынасында жұмсалатын фразалық тіркес антоним болады. Сонда, *бағы жану* – *соры арылмау* – фразеологиялық антонимдер. *Бағы жану* – *бағы жанбау* қайшы мәнде қолданылып, тек бірін-бірі жоққа шығару қасиетіне ғана ие жұптар болып табылады. Дәл осылай жоғарыда келтірілген компоненттері бірдей сөздерден жасалған фразеологиялық жұптардың мағынасына қарай антонимін анықтауға болады:

- 1) *бас ию* – *ырық бермеу*
- 2) *көз іліндіру* – *таңды көзбен атқызу*
- 3) *селт ету* – *міз бақтау*
- 4) *ыңғайы келу* – *теріске тарту*
- 5) *кіріптар болу* – *өз билігі өзінде*
- 6) *бүйірі шығу* – *қарны қабысу*
- 7) *сабыр қылу* – *ашуға міну*
- 8) *сөз беру* – *уәдесінен таяу*

Фразеологизмдер жүйесіндегі мағына үйлесіміне тән фактордың өте құнарлы да, жиі кездесетін түрі – бір фразеологизмнің құрамында антонимдік жұп элементтерінің болуы. Зерттеуші С.К. Сатенованың пікірі бойынша: «осы секілді фразеологизмдерде жұп компоненттердің контрастивті мағынада келуі синоним және ыңғайлас мағыналы компоненттер тәрізді бұлар да мағына, мазмұн гармониясын сақтауға қажетті, фразеологиялық тіркестердің қалыптасуына, тұрақтануына ұйытқы болатын фактордың санатына жатады» [14, 69]. Антоним сөздер фразеологиялық бірліктер құрамына компонент ретінде кірігеді. Мысалы: фразеологизмнің құрамындағы бір жұптың қарама-қарсы мағынада келуі:

<i>ақты-қарасын ашу</i>	(<i>ақ-қара</i>)
<i>алды-артын орау</i>	(<i>алды-арты</i>)
<i>ілгері басқан аяғы кейін кету</i>	(<i>ілгері-кейін</i>)
<i>оң мен солын айыру</i>	(<i>оң-сол</i>)
<i>өтірікті шындай қылу</i>	(<i>өтірік-шын</i>)
<i>астынан ит жүгірттіп, үстінен құс ұшыру</i>	(<i>асты-үсті</i>)
<i>барынан жоғы игі</i>	(<i>бар-жоқ</i>)
<i>дос-дұшпаны күлу</i>	(<i>дос-дұшпан</i>)
<i>аты кіріп, күні шығу</i>	(<i>кіру-шығу</i>)
<i>жуанның созылып, жіңішкенің үзілген кезі</i>	(<i>жуан –жіңішке</i>)
<i>көңілі көкте, басы жерде</i>	(<i>көкте-жерде</i>)
<i>күндіз күлгіден, түнде ұйқыдан айырылу</i>	(<i>күндіз-түн</i>)
<i>аиша алақанында, жұмса жұдырығында</i>	(<i>ашу-жұму</i>)

Немесе бір ғана фразеологизм құрамында екі компоненттің антонимдік жұп құру қасиеті де жиі ұшырасады:

- Ауырдың үстімен, жеңілдің астымен жүру;*
Аузынан ақ ит кіріп, қара ит шығу;
Дұшпанның отын сөндіру, достың атын жандыру;
Күле кіріп, күңірене шығу;

Жақсысын асырды, жаманын жасырды;

Бістығына күйіп, суығына тоңу.

Дәл осы сияқты құрамында антоним компоненті бар бір ғана фразеологизмді антоним фразеологизмдерге жатқызу дұрыс па деген мәселе басын ашып қарастыруды қажет етеді. Мұндай компоненттер фразеологизм құрамына енгенде де антонимдік қасиетті сақтап қалатындығын айтқан Ж. Мусин, бұған мынадай үлгідегі мақал-мәтелдерді жатқызады: *Ащы еңбектен – тәтті нан. Аздың атасы бір, көптің батасы бір. Қорлық өмірден, ерлік өлім артық. Айырылған азады, қосылған тозады (Мақал)* [2, 21]. Ғалым мақал-мәтелдерді фразеологизм ауқымында қарастыра келе, олардың құрамында кездесетін антоним компоненттер тіркеске желі болса, онда фразалық тіркестер тұтас алғанда бір-біріне қарсы мағыналы болып шығады деген қортындыға келген болатын. Ал Е.Н. Миллер болса: «бір ғана фразеологизмнің құрамында лексикалық антонимдердің қатар келуі антоним фразеологизм жасай алмайды», [13, 92] – деген пікірді айтады. Біз соңғы айтылған ойды толықтай құптаймыз. Өйткені, тілдік фактілерге сүйенсек біріншіден, антонимдік қасиетке ие болу үшін фразеологизмдер қарсы мәндегі екі жұптан құралу керек. Екіншіден, құрамында антоним компоненттердің болуы тұрғысынан алғанда, жұп фразеологизмнің біріндегі компонент екіншісіндегі бір компонентпен жеке алғанда антоним болу (*жақсатты көріну – жаманатты болу, күн бата – күн шыға*) қасиетін иеленуі шарт. Көркем шығармадан мынадай мысал келтірейік:

Бүкіл ояз бір Ермекбайдың қолында, оның ақ дегені – алғыс, қара дегені – қарғыс деп түсінетін бұлар (Ғ. Мұстафин). Бұл жасында еңкейген кәріден, еңбектеген жасқа дейін қалыспай ойларын айтып жатты (О. Бөкей). Ау, ағайын, неге үндемейсің? Ұзында өшті, қысқада кекті емес едік қой (Ғ. Мұстафин). Бұл заманда ауырдың үстімен, жеңілдің астымен жүретін адамдардың саны көбеймесе, азайған деп айта алмаймыз («Айқын»).

Бұл сөйлемдерде келтірілген *ақ дегені – алғыс, қара дегені – қарғыс* фразеологизмі бір ғана – «бәріне өз әмірін жүргізуші адам» мағынасында, *еңкейген кәріден, еңбектеген жас* фразеологизмі – «барлығы, түгелімен», *ұзында өшті, қысқада кекті болу* фразеологизмі – «ала алмай жүрген кек», *ауырдың үстімен, жеңілдің астымен жүру* фразеологизмі – «жалқаулық ету» деген сияқты бір ғана мағыналардың орнына жұмсалып тұр. Сондықтан, бір ғана фразеологизмнің құрамында жұмсалатын антоним компоненттер өз ішінде антонимдік қасиетті иеленгенімен, оларды фразеологиялық антоним қатарына жатқызбаймыз, олар бірігіп келіп бір ғана мағынаның орнына жұмсалады, осы қасиетін ескерсек оларға (фразеологизмдерге) қарсы мәндегі фразеологиялық жұпты табуға болады: *ілгері басқан аяғы кейін кету (жолы болмау) – оңынан айы, солынан күні туу (жолы болу), күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айырылу (уайымдау) – қуанышы қойнына сыймау (қуану, шаттану).*

Қорыта келе, қазақ тіліндегі фразеологиялық антонимдердің жасалуының өнімді жолы – антонимдік мағына фразеологизмдерді тұтастай алғанда беретін мағыналарын салыстырып, қарсы қою арқылы туындауында. Болымсыздық аффикстері мен бір фразеологизмнің құрамында ұшырасатын антоним компоненттер қарсы мәнді фразеологизмдерді жасауға негіз бола алмайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Виноградов В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Сборник статей. – Москва, 1947. – Вып. 3. – С. 211-212.
2. Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы, 1984. – 176 б.
3. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997. – 256 б.

4. Сарбасова Қ.Б. Қазақ тіліндегі етістікті фразеологизмдердің лексика – семантикалық сипаты: Филол. ғыл. канд. Дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. – Алматы, 1999. – 114 б.
5. Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. – Москва, 1975. – 192 с.
6. Миллер Е.Н. Природа лексической и фразеологической антонимии. – Самарканд, 1990. – 216 с.
7. Сидоренко М.И. О фразеологических антонимах русского языка // Русский язык в школе. – 1969. – № 3. – С. 94 – 97.
8. Барсикьян С.А. К вопросу об антонимах слов и фразеологических единиц в современном русском языке // Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1976. – Вып. 10. – С. 89-91.
9. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. – Москва, 1968. – 543 с.
10. Мусин Ж. Антонимдер және болымсыздық категориясы // Көкшетау правдасы. – 1970. – № 34. – 5 б.
11. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы, 1991. – 216 б.
12. Сидоренко М.И. О фразеологических антонимах русского языка // Русский язык в школе. – 1969. – № 3. – С. 94 – 97.
13. Миллер Е.Н. Природа лексической и фразеологической антонимии. – Самарканд, 1990. – 216 с.
14. Сатенова С.К. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты. – Алматы, 1997. – 183 б.

ӘОЖ 541.124

Ә. КЕКІЛБАЕВТЫҢ «БІР ШОҚ ЖИДЕ» ПОВЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚИ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ

Тұрысбекова Ә.Е.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
asem.erikovna85@gmail.com*

Адамзаттық тұрлау, рухани қайсарлық Әбіштің кез келген кейіпкерлерінің бойынан табылады десек, қателеспейміз. «Бір шоқ жиде» повесіндегі Тілеу зергер, күлте сақал қорықшы Күдері, жоқ іздеген қауға сақал албан шал қарапайым еңбек адамдары, саусағынан өнері, көкірегінен күй саулаған, жүзінен иманы төгілген, қолы ашық, тірі жанға қиянат жасамаған, адамдық, ар, адамгершілік тағылымымен есінде қалады.

Адам өмірі күн мен көлеңкеден тұрады. Төрт құбыласы тең, қайғы-қасіретті білмей, шалқып өткен пенде жоқ та шығар. Қай жағынан алып қарасаң да дұшпаны да мін таға алмайтын Тілеу зергер оның жеті атасы байлық та, билік те, ағайын тумасы да жеткілікті болғанымен, құдай ең негізгісінен, кіндігінен құтайтпай, жегенін желім, ішкенін ірің қылған. «Өзі қысқа, өзі асау, тентек өмірден» Тілеу: «Өлсең де қадірінді біліп, артыңды ұмытпайтын ел-жұртың мен ұрпағың болса, өлімнің несі үрей, несі қиянат», [1, 20 б.]. - деп ол өмірден де, өлімнен де шошынып, үрікпейді. Өйткені, ол мына фәни жалғанда қолынан келген өнерін, қажыр-қайратын жұртына сарқып берді, ер етігімен қан кешкен, ат ауыздығымен су ішкен күн туып еді, «Көппен көрген ұлы той», мойнына бұршақ салып тілеп алған Тілепалдысын қанды қасапқа салып жіберді, кейбіреудің кебін тігерге тұяғын қалдырмай жалмап қойған жебір соғыс, бұның жалғызын аясын ба, жалмап алды. Өйтеуір құдайдың көзі әлі оң екен, жұбайы Зейнеп те, бұл да шаранадан күдер үзіп, тозған астаудай қаңсып, шашылып қалайын деп жүргенде сонау Жем бойынан іздеп келген жеңгелері

кезерген еріндерін жібітіп, суып, қаны сұйыла бастаған тамырларын тулатып, қырқынан әлі аспаған Тұяқты бауырларына салып кетеді... Бір перзентке шөлдеп, өліп-өшкен Зейнеп байқұстың ботасы тірілген інгендей семген шандыры дертіп, сүт саулап берсін... Құдды «жоғалып- табылған» Манасты көргенде Шақанамның кеуіп қалған емшегі жібіп, сүті саулап аға бастайтыны тәрізді. Ең ізгі жүрек – мұң тәрбиелеген жүрек. Ананың иығынан диюдай жаншып, тынысын тарылтқан тонналаған мұнның қара бұлтын ұшты-күйді сейілткен қайран перзенттің кеуденді шоқтай қарып, денеңді балбыратып еріткен бұлт астынан шыққан қызулы, қуатты күндей нәзік еріндерінен күдіретті не бар екен!.. Осы деталь-ақ Зейнептің көңтерілі қазақ әйелінің жомарттығын, алаңсыз адал пиғылын, толғанса тек жүрек түпкірінен толғанатын, халықтың тағдыры мен талайы телулі, қасіреті мен қуанышын бірдей көтеруге пейілді ана екендігін айғақтап тұр. Ерліктің негізі – сүйіспеншілік, сүйіспеншілік кісісіне қарап оянады. Әркім өзінің, сүйгенінің, сыйлағанының құлы. Ар мен ізгілік, тазалықтан жаралғандай «Ерке қыз» Зейнеп пен «күйеу жігіт» Тілеудің отбасын азынатып кеткен күйді ағайындық, аналық болмысы мен сезінген Жемнен келген жеңгесі: «Күйеу жігіт пен ерке қыз мынау қырқынан аспаған жаман немені екеуіне қара болсын деп алып келдім. Мырза құдайдың рахымы түсіп, ерке қыз құрсақ көтеріп жатса, бұл бесігін тербетер. Төріңе ұстаймын десең де, есігіңе ұстаймын десең де, біздің көңіліміз баяғыдай», - дейді. Жеңгесінің тілі дала гүлдерінің иісін желпіген қоңыр самал дерлік, пейілі теңіздей толқып, шарасынан асып төгіліп жатыр. Ділі қандай! Тар құрсағын кеңітіп, тас емшегін иітіп, тоғыз көзін сыздатып, ұнтап дүниеге келген сәбиін бұлдап бермей, жырғап, артын сұраусыз етіп беріп отыр. Қимасының көңілі жолында жанын қиып ерлік жасап отырған қимасының тірлігі қазақтың қанына ғана сіңісті мәрттік. Бір көрген білісіне кісікиіктенбей сөзі жақса, көңілінің бұрауын дәл басса, құлқы үйлессе, астындағы атын түсіп беріп, әлпештеген қызына үкі тақтыратын, не тағып кететін кең пейілдік те қазақтың мандайына жазылған. Соның дәлелі – қауға сақал адай шал. Қаныннан өніп шықпаса да, қаныннан шыққаннан кем мейіріміннің ұлпа ұясының жылуды бойына сіңірмеген, басына жұмақ орнатпаса да «сыйға-сый, сыраға-балдан» қолын тарпаған.

Үзіндінің мына бір жолдарына көз тоқтата кетейік: « - Өлгі суылдаққа да тылым бола қалғанын қарашы, - дейді Зейнеп. – Бұл күшіктің ит көйлегін кім алып қашар екен...

- Қиналма, кемпір. Өзім алып қашамын, - деді.

Әуелі Тілеу шықты. Оған ілесе бір қолында құндақ, бір қолында домалақ түйіншегі бар Зейнеп шықты. Кішкентайдың да жарық дүниеге атап шығып отырғаны да осы. «Иә, ата-баба!» - деді Тілеу мандайын құбылаға бұрып, сосын кемпіріне қолын созды. Зейнеп те ит көйлекке оралған түйіншекті ұстата берді.

Қапелімде отырған орнынан қозғала қоймайтын Тілеу екі қолын бауырына алып бүлкілдей жөнелді. Артында кішкене құндақты қыса ұстаған кемпірі келеді. Шіркін-ай – деді Тілеу.- Төңірегі мынадай аңылжыған айдала болмай, бірінен-бірі асырып ақ үй тіккен ызғындай ел болса ғой. Кемпір кеше кештен бері ертең балам қырқынан шығада деп хабар шашып қоймас па еді. Ауыл - үйдің үлкенін түгел жинап, алдарына дастарқан жайып, баталарын алып, қаумалдасып сыртқа шықпас па еді», деп армандауының өзі Тілеудің қазақтың қазақилылығын көрсететін жері емес пе?.

Қазақтың әдет-ғұрыпын, салт-дәстүрін повестің мына бір жолдарынан байқаймыз: «Тұяқтың бар ырымы пішеншілер барда жасалады. Бір алпауыз әйел тұсауын кесіп, Зейнептің қос такта алқасын қағып алады. Сүндет тойының қызығын да пішеншілер көрді».

Қазақ отбасында нәресте шыр етіп дүниеге келгеннен-ақ оның бойына ұлттық тәрбиені сіңіріп өседі. Бала өмірге келгенде шілдехана той жасалып, 40 күн өткеннен кейін бір түлеуден өтті деп қырқынан шығарады. Бір жас шамасындағы қаз-қаз тұра бастаған сәбидің тұсауы кесіледі. Бала үш жасқа келгенде, өз бойын ат үстінде ұстар кезге ілінгенде: «Құйымшағы өсіп кетсе, сарт-сауанға ұқсап, атқа мінсе, ұзақ жүре алмайтын

болып қалады» – деп, өзін жеке атқа мінгізе бастайды. Сондай қастерленген ер баланы бес жасқа қараған шамада сүндет тойға әзірлейді. Бұл әрбір мұсылман халықтың дәстүрі болып табылады. Сүндет тойға өзі жүріп шығаратын баланы бір ересек кісі қасына алып, алыс-жақынды түгелдей аралатып шығады. Барған үйлерінің барлығы да бала мінген тай-құланның жалына ақ шүберек жыртып байлайды. Баланың тойлығына түрлі-түсті сыйлық ұсынады. Мұндай қошеметке бөленген сәбидің көңілі әсемдікке, талғамға толып өседі. Халықтың тұтас ниет, ынтымағын байқайды. Еліне сенім артып ер жетеді. Қаламгер бесік көрген баладан ертеңгі күні үміт күттірер азамат өсіп шығатындығын көрегендікпен білген жазушы сөзі асыл дәстүр-салтымыздың ұмытылмайтынын еске салады.

«Халық салтына келмей – қалпына келмейді», – дейді халық даналығы. Жас ұрпақ тәрбиесінің түп қазығы ата дәстүріміз. Әрбір адамның ұлттық рухы, ұлттық мінезі әдет-ғұрпын білу арқылы қалыптасады.

Сонымен қатар, шығармада «бата беру», «тілек айту» дәстүрін де шығармадан жиі кездестіреміз. Мына бір орайда: «Ауыл-үйдің үлкенін түгел жиып, алдарына дастархан жайып, баталарын алып, қаумаласып сыртқа шықпас па еді», немесе, «Әй, күшік, сенің атың Тұяқ! Естисің бе, ай? Тұяқ!Тұяқ! Тұяқ!» [2, 15 б.].

Артынан ағарған ауыз тиіп бата қылды.

Енді бір бес-он күнде пішеншілер де құлап қалар, - деп терістікке шоқыта жөнелді».Қазақ халқында «Батаменен ел көгерер», - деген аталы сөз бар. Халқымыз бата болашақ адамның қалыптасуы мен дамуына бағдар береді дегенге сенген. Қазақтың ұлттық мәдени игіліктерінің ішінде елдің рухани қазынасында бата сөздердің мән-мағынасы, қадір-қасиеті айрықша бағалы. Өйткені, қанымызға сіңген, жанымызға жағымды ұғым. Бата арқылы ой-санамызға нұрлы шуақ естіледі, бойымызды серпілтіп, көңілімізді марқайтып, ақылымызға ақыл қосып, жасымыздан қарғыс емес, алғыс алсақ деген тәрбиенің бастауы. Өйткені аталардың қасиетті өсиеті – замандар мен ғасырлар бойы мысқылдап жинаған, ақыл елегінен өткен, өмір тәжірибесінің тарихи санасының даналық қорытындысы, адамгершіліктің ереже-қағидасы.

«Бата» ұғымының терең төркініне барлау жасар болсақ, Құранның бірінші сүресінің аты «Фатихадан» туындаған тәрізді. Мұнда жаратушы мен оның «елшісі» Мұхаммедке мадақ сөз айтылады.

Баталардың қандай түрін алсақ та жеткіншек жас ұрпақты әдепті, сабырлы, зерделі, арлы болып өсуге баулиды, малды-басты, дәулетті, бақытты, кекшіл емес, кешірімді болуын тілейді. Жерін, елін қорғауға талапты ержүрек болып өсуге талпынтады.

Халқымыздың белгілі бір жүйемен құрылған бата, тілек сөздерінде этикалық, эстетикалық және дидактикалық тұтастық бар. Бата әрбір жастың бойында белгілі бір тұтастық-бірлігін, салт-дәстүрін, адамгершілік қасиеттерін сақтауға бірден-бір құрал болып табылады. Себебі болашақтың тұтқасы, иесі ұрпағына амандық, парасаттылық, ізеттілік, өжеттік, мейірім, өнер-білім, құт-береке, ұзақ өмір, үлкен табыс тілеу ежелден адамзаттың асыл мұраты болған.

Әрбір батада этика, мораль, ар-ождан, ынтымақ, бірлік, молшылық, бақыт, қонақжайлылық, амандық, саулық сияқты ізгі тілек айтылады.

Ұлтымыздың ұлылығын зерттеуші В.Радловтың: «Менің қазақтар арасында ұзақ уақыт тұрып, олардың салт-дәстүрлерімен танысканымда көзім жеткен ақиқат: бұлардың өзіндік ерекше мәдениеті бар халық екендігі. Біздің отандастарымыз ойлағандай олар тіпті де тағы, ауыздықсыз, бас бұзар, қарақшы, тұқымын құртуға тұрарлық халық емес» деген пайымды пікірінен де аңғарамыз.

Қаламгер шығармаларында нағыз адамдық белгісі – кісілік. Адамның өзі қымбат емес – адамгершілігі қымбат. Ізгілік – ізгілікпен қайтады, адамгершілік – адамгершілікпен қайтады. Осы қағиданы ұстана отырып жазушы Тілеу мен Күдері арасындағы бір-біріне деген шынайы сыйласымдылық, адал достық, қимастық сезім сияқты толып жатқан қазақ халқының бойынан табылатын ізгі қасиеттерді ашып көрсетеді. Повестің мына бір

жолдарына тоқталсақ: «Күдері қайда аттап шықса да, жүдеп қайтады, Бір кездегі азды кем қызығын көре алмай қайтады. Уақыттың өмірден басқа өлшемі жоқ екеніне көзі жетіп қайтады. Бір өмірдің орнына екінші өмір келсе ғана мына дүниенің мәні тұра алатынын ұғынып қайтады. Ағаш екеш ағаш та бұтағынан бұтақ өрбіп, артында із тастайды. Ал адам ше... Адамның ізі тек белінен өнген перзент қана ма... Оның ісі, жұртқа жасаған қайырымы ше? Соның бәрі кісінің өзімен бірге көз жұма ма? Ол соққан жекей, ол жасаған бұйымдар да мәңгілік емес шығар, тозар. Сонда көңілге қуат не болмақ? Өз тамырынан өрбіген бір бұтақ болса, Тілеудің арты осынша құлазып жатар ма еді? Міне, бір жылға айналып барады, Тілеудің шаңырағы жоқ болғасын, оның сүйегі жатқан мына түзге оның артынан іздеп ешкім келмеді, ешкім ауызға алмады... Айтса, тек Күдері ғана айтады. Онда да тек өзі еститіндей қып күбірлеп айтады... ».

Әрдайым өмірдің шуақты жақтарына назар аударатын автор мұнда да адам бойындағы тазалық, ізгілік атаулының табиғи қалпы бұзылмаған шағын нәзік көңілмен бейнелеуге тырысады.

Қазақ соңғы тұяғы қалса да «қырықтың бірі – Қыдыр» деген наным-сеніммен, жалпы қазаққа тән қонақжайлық көңілмен күтіп, астына ат мінгізіп, үстіне шапан жауып шығарып салған. Ол болмаса қолындағы құдайы қонағы сұраған, көңілі ауған затын, қолындағы барын беріп, риза қылып шығарып салған. Бұл – сүйекке сіңген дәстүр. Қаламгер мына бір орайда: «Еңгезердей қонақ Күдеріге қарап мұрты жыбырлап біраз отырды да, кілт Төлеуге бұрылды.

- Мына домбыранды кімге жасаттың?

Тілеу аузын ашқанша, Күдері айтып та үлгерді.

- Ойбай-ау, бұл кімге жасатушы еді, өзі дағы. Өліге жан бітіруден басқаның бәрі өз қолынан келеді.

- Ендеше тіптен дұрыс. Ал, құда, осы қу шынағынды маған ки. Өлімнің ауылынан ала қайтқан қол үздігім болсын.

Тілеу мен Күдері күлді. Еңгезердей қонақ орнынан тұрды. Қолындағы домбыраны ұстай тұрды. Желең бешпетін шешіп, сықитып орап алды. Зейнеп алдарына түсіп есікті көтерді. Екі еркек те ере шықты [3, 101 б.].

Туындыдағы ата-бабалардан қалған асыл қасиеттер де бізге осы мәңгілік ұлы мақсаттарымен биіктен көрінеді.

Қаламгер өзі өмір сүрген дәуір талап еткен бірқатар маңызды мәселелерге өзінше жауап беруге әрекет жасаған. Автор өзінің шығармаларында мораль, этика, әдептілік, тәлім-тәрбие туралы өсиет-ғибрат сөздер айтады. Қоғамдағы адамдардың өзара қарым-қатынасы, сөйлесуі, сыйласуы, әсіресе тіл әдептілігі егжей-тегжейлі сөз болады. «Бір шоқ жиде» туындысында автор ерекше мән беріп, зор шабытпен жазған аса маңызды мәселелердің бірі – адамдардың бірін-бірі құрметтеуі, ізет көрсетуі, сыйлауы болып табылады. Атап айтқанда, мұнда жастардың қарттарға, қариялардың жастарға, балалардың өз әке-шешелеріне, ата-ананың өз перзентіне деген ізгі құрметі қандай болу керек деген сауалға жауап берілген.

Автор жақсы мінез-құлық, әдептілік, кішіпейілділік ең алдымен адамның тәлім-тәрбиесіне байланысты деп түйеді. Сондықтан жас нәресте өмірге келісімен-ақ оны тиісінше тәрбиелеу әке-шешенің қасиетті борышы екенін айтады. Туындыгер әсіресе, жастарды өр көкірек, тәкаппар, қуыс кеуде болудан көбірек сақтандырады. Кішіпейілділік үлкенге де, кішіге де бірдей жарасатын қымбат қасиет екенін ескертеді.

Бала, ұл-қыз тәрбиесі – қоғамдық іс. Қаламгер да бала тәрбиесіне арналған тарауда осы қоғамдық әлеуметтік деңгейге көтере баяндайды. Жалпы автор шығармада бала, ұрпақ мәселесіне ауық-ауық әлденеше оралып отырған. Өлсең орныңды жоқтатпайтын, атыңды өшірмейтін – бала. Бақ-байлық, данқ қуып, лауазым дәреже қуып өлерінде ғана ес жиып, бала тауып, бала өсіру – өкінішті іс.

Кекілбаев шығармаларында ұшырасатын этнографиялық өрнектер арқылы ұлттың нағыз табиғи бітім-болмысы, ішкі рухани жан-дүниесі, әдеби-мәдени құндылықтары айқын көрінеді. Шығарма арқылы тек Жазушы ғана емес, халықтың жаны сезіледі, өйткені туа біткен дарындылық ұлт перзентінің бойына асыл анасының бесік жырынан, абзал әкесінің өнегесінен басталып, туған топырағының киесімен дариды, дамиды. Осылайша жүрегі елім деп дүрсілдейтін жазушы өрнекті сөз, ұлтты тілімен иісі қазақтың қанына сіңген киелі де қастерлі ұғымдарды, наным-сенімдерді, түсінік-түйсіктерді, салт-сананы, ұлттық тәлім-тәрбиені, жан-дүниесіндегі қасиетті саналатын әдет-ғұрыптарды жеткізуге ұмтылады. Қаламгер ұлт рухын аша түсуде этнографиялық өрнектерді қолданады. Этнография – халықтың, ұлттың бітім-болмысын, рухани жан-дүниесін, әдебиеті мен мәдениетін, өзіне тән салт-санасын, әдет-ғұрпын, тілін зерттейтін ғылым. Этнография шеңберіне енетін мәдениет жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттың менталитеті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-метариалдық байлықтардың бәрін-бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым.

Повесте нақтылық та бар, бірақ көркемдік дәлелінің табиғилығы, заттылығы, дәлелдігі көкірегіне нұр себеді. Азғана қаһармандарының әрекеті, молмыс-бітімінен көрініс беретін характер шындығы тағдыр логикасымен барынша үйлесімді шыққан. Сұлулық дүниесінің жұпар иісіне, бояуына, үніне, діріліне тәнті болмау мүмкін емес. «Бір шоқ жиде» повесінде, әсіресе, дала төсінде тереңнен қайнап шыққан кәусәр бұлақтай әрі ақылгөй, әрі батагөй, дарқан Тілеу образы өз шегіне жеткен дер едік. «Күлте сақал» Күдері қандай?.. Бойы жарасқан, пейілі мен құлқы жарасқан, әзіл - қалжыны жарасқан, ойы жарасқан, «терін ішіп күнелткен» Тілеу мен Күдері құлды Ш.Айтыматовтың «Боранды бекетіндегі» Қазанғабы мен Едігейі. Тілеу Қазанғап та, Едігей – Күдері. Қайталау емес, нағыз қазақи мінездердің сүзіліп төбе көрсетуі. Олардың достығы табиғатта, адам қоғамында сирек ұшырасатын Абай жырлайтын нағыз «самородный сары алтыны». Тіршілік тауқыметі, тағдырдың шиырлы соқпағы табыстырудан, қайғы – қасіреттің жасыл запыраны бөлінбестей бүтінге айналдырған. Ол екеуінде бөлінбейтін ештеңе жоқ, бәрі ортақ. Құлқы мен пейілі, қажыр-қайраты, ақыл-парасаты, тіпті қазаны да. Күллісінің басын біріктірген бір-біріне деген алаңсыз ықыласы. Ықылас Тілеудің де, Күдерінің де, Сәбит ақын «табым - тәңірім» деп емірене жазатындай – «тәңірі». Оны Күдері бұл баянсыз ғұмырдан озып кеткен досы Тілеуді нұры қашқан жанары жіпсіп, күбірлей: «Жалпы адамға ықыластан артық не керек? Әке балаға, бала әкеге, адам адамға ықыластан басқа не көрсете алады? Жалпы адам деген екі аяқты пенделерден адамзат деген жиынтық құрап тұрған да осы ықылас емес пе? Адамның адамға тартқан сыйы да, артына қалдырар мұрасы да сол-ықыласы ғана емес пе!» - деп бейуақыт шақта көкірек қоймасынан сыздықтата шығаратын имандай сырынан бағамдайсыз. Қазақтың қазақ иісін шығарып жүрген Тілеу, албан шал, Зейнептің жеңгесі, Күдерілер кие тұтып, күндей алаулатқан ықылас аптабы олардың көзін көрген, үлгісін, ісін көрген, сөзін тыңдаған тұрсын, рухына жанап өткендерді де шалмақ. Өйткені, олардың ықылас деген сөзінің астарында адамдық, азаматтық, адамгершілік, ерлік, өрлік, дарқандық деген биік ұғымдар жамырай тоғысып, сәуле шашып жатады. Оны еміп өскеннің қанында жат мінездің жұқанасы да болмайды. Айтса айтқандай, тамырынан өрбімесе де, «ықыласынан өрбіген» Тілеудің Тұяғы «құмды аймақты күңіренге шыққан таныс гүрілді» жетелеп «әкесінің» жамбасы жерге тигеніне бір жыл толар қарсаңында басын қарайту үшін түнделетіп, құм - шағылдарды шыр ұйқысынан оята жолбарыстай жортып келеді... Өзі өлсе де, артынан ықыласынан өнген мәуелі жемісі, ізгілігі, ізі қалған адам өлмейді. «Өлгенді ардақтай білген ғана тіріні құрметтей алады. Өлгенге бақыт керек емес. Өлгеннің бақыты тірінің тірлігінде» (Б.Момышұлы). Тұяқ «өзінің тірлігі», «өлгенді ардақтау» арқылы ата дәстүрін жалғастырып, мәңгіліктің дәнін бұл да «әкесіндей» ықыласымен егіп жүр. Жұлын-жүйкені иітетін, ұлттық менталитетіміздің өміршеңдігі, «Қызым – үйде, қылығы – түзде» деген мақалдың көркем көрінісі осындай. Қазақ барда қазақилықтың мұртын балта шапшайды.

Шығармадағы әр жолдың айтпақ ойы айқын: адалдық, мейірімділік, жомарттық, ұстамдылық, ұят-намысшылдық, ел қамын ойлау... Өмірлік мәні зор қасиеттер. Автордың айтпағы, жұртшылық санасына сіңірмек басты идеясы осылар. Жазушының кемелдену идеялары гуманистік – ізгілікті іздеу, оны насихаттаудан тұрады.

«Бір шоқ жиде» повесінде адамның мінез-құлқы, адамгершілігі, әдептілігі, бір сөзбен айтқанда өмірге қойылатын адам бойындағы иманшылық қасиеттердің барлығы дерлік суреттеледі.

Адам бойындағы барлық жақсы қасиеттер оның бүкіл ғұмырындағы істеріне себепші болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ә.Кекілбаев. 10-томдық шығармалар жинағы. 2-том, «Алматы», 1999, 145-261-бб.
2. Д. Кішібеков. Қазақ менталитеті. кеше, бүгін, ертең. Алматы: Ғалым 1999.-200б.
3. Т.Сыдықов. Өңінде тұлпар мінгендер. «Арыс» А; 2004, 172-бб.

ӘОЖ 811.512.122

СЕПТІК ЖАЛҒАУЛАРЫНЫҢ КӨНЕЛЕНІП КІРІГУІ АРҚЫЛЫ ҮСТЕУ СӨЗ ТАБЫН ЖАСАП ТҮРҒАН МОРФОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ НҰСҚАЛАРЫ

Чалтикенова Л.А., Есім Т.

*И. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
lyazzat.chaltykenova.59@mail.ru*

Мақалада септік жалғауларының көнеленіп кірігуі арқылы үстеу сөз табын жасап тұрған морфологиялық сөз нұсқалары қарастырылған. Есім сөз таптарын жасайтын жұрнақтардың, соның ішінде үстеу сөз табын жасап тұрған морфологиялық нұсқа сөздердің пайда болуы мен жасалу ерекшеліктері көркем әдебиеттен алынған нақты мысалдармен дәйектелген.

Кілт сөздер: кірігуі, сіңісу, тәсіл, сөзжасам, нұсқа, үстеу, фузия.

В статье рассмотрены морфологические варианты слов, часть речи как наречие, образующиеся с помощью устаревших падежных окончаний. Особенности появления и образования именной части речи, как наречие с помощью суффиксов, доказаны примерами взятых из художественной литературы.

Ключевые слова: явления общности, интеграция, метод, словообразование, вариант, наречие, фузия.

The article deals with morphological variants of words, part of speech as an adverb, formed by a legacy of case ended. Features of the emergence and formation of the nominal parts of speech, as an adverb using the suffixes are proven examples taken from the literature.

Keywords: community events, integration, method, word formation, option adverb fusion.

Сөз тудыратын жұрнақтар түбірге жаңа лексикалық мағына үстейтіндіктен, өзі жалғанған сөзді басқа бір жаңа лексикалық тұлғаға айналдырады. Сөздердің түбірі бір болғанымен, олардың әрқайсысы басқа мағыналарды білдіреді де, грамматикалық мағынаны да қоса қамтиды. Өйткені тіліміздегі сөздер құрамы, құрылымы жағынан құбылып, өзгеріп, тілімізде балама түрде жарыса қолданылуы мүмкін. Міне, осындай сөздердің өзгермелі табиғатының бір көрінісі – оның нұсқалылығы деп атауға болады. Демек, қазақ тіліндегі сөздердің тұлғалық, мағыналық, сапалық, сандық өзгерістерге ұшырауы кездейсоқ емес, олардың табиғатына тән заңды құбылыс.

Қазақ тілінің даму барысында біз күнделікті сөз қолданыстарымызда бір ұғымды екі немесе одан да көп сөздермен жеткізу жағдайларын кездестіреміз. Мұндай морфологиялық тұлғалар сөзді немесе оның нақты грамматикалық нысанын қамтиды. Біздің алдымызда тұрған мәселе түбірге сіңіскен өлі жұрнақтардың есебінен пайда болған нұсқаларды, өзгеру жағдайларын жан-жақты талдап көрсету.

Қосымшалардың түбірге кірігу, көнеру әрекеті түркі тілдеріне тән құбылыс болғанымен, кей тұстарда орыс тілінен де байқалып отырады.

Көрнекті лингвист В.А.Богородицкий сөздердің морфологиялық құрылымының өзгеруіне себептер болатын грамматикалық процестерінің қатарына сіңісу құбылыс мен жылысу құбылысын жатқызады. Ғалым орыс тіліндегі забыть деген етістіктің құрамындағы за-ның тілде префикс ретінде сөзден бөліне алмайтындығын айтады [1.131-133]. Ал профессор Р.А.Буданов забыть деген етістік мүшеленбейтін бір бүтін сөз ретінде танылып, қажет болған жағдайда сол сөзге басқа бір префикс жалғана алады (мысалы: забыть-перезабыть) дейді. Осы тәрізді «дәм, татым, талғам» деген мағыналарды білдіретін вкус деген сөз қазіргі орыс тілінде в және кус деген морфемаларға бөлшектенбейтін сөз ретінде ұғынылатын, ал тілдің ертеректегі дәуірлерінде бұл сөздің морфемалық құрамының ажыратыла алатындығын (мысалы, орысша кус-ать, кус-ок дегендерді салыстырыңыз) көрсетеді [2..235]. Сіңісу процесінің нәтижесінде құрамындағы морфемалары бір-біріне сіңісіп кетіп, бұл күнде мүшеленбейтін сөздер түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде де бар.

Тілдегі сіңісу, кірігу әрекеттері де өзара тығыз байланысты. Сондықтан да, біз, кірігу мен сіңісуді бір-бірінен бөліп, жеке-дара атамай, тұтастықта қарағанды жөн көрдік. Түбірге жалғанған қосымша тілдің дамуы барысында, ең алдымен, көнеленіп барып, содан соң түбірге кірігеді.

Қазақ тілінде ұшырасатын сіңісу құбылысы – тілдің өзгеру, құбылу, даму үрдістерін айқындайтын күрделі құбылыстардың бірі. Бұл құбылыс тіл білімінде фузия деп аталады. Бұл үрдістің нәтижесінде құрамындағы бөлшектері бір-біріне сіңісе келіп, қазіргі кезде мүшеленбейтін дәрежеге жеткен сөздер қазіргі қазақ тілінде көптеп кездеседі.

Кез-келген ойын жеткізуші адам әрқашан сөйлеу тіліндегі тілдік элементтерді айтқан кезде жеңіл болып, сөйлеу мүшелеріне күш салмай, жеңіл айтылуын көздейді. Қазақ тіліндегі сингармонизм заңы, үнемдеу заңы да осы талапқа негізделген. Түбірге сіңіскен сөздердің ішкі мағыналық жағы, дыбысталу жағы да әрқашан өзгеріске түсіп ықшамдала айтылады. Қазіргі қазақ тілінде алуан түрлі сөздер бірігіп жаңа мағына беретін дербес лексикалық бірлікке айналған. Сөз құрамындағы ортаңғы не соңғы буынын жоғалтып, бастапқы нысаны өзгерген. Сіңісу құбылысын жан-жақты түсіндіру дегеніміз түбір мен түбірдің, түбір мен қосымшаның, сөз тіркестерінің ажырамастай болып кірігіп кету, дыбыстың өзгерістерге ұшырау себептерін нақты дәлелдермен түсіндіру,- тіліміздегі сіңіскен сөздердің нұсқаларын топтастыру, олардың қағидаларын анықтау болып табылады. Сіңісу құбылысымен жасалған нұсқа сөздердің қырларын, сырын ашудың ғылым үшін маңызы зор. Сіңісу құбылысы деп –сөз құрамындағы түбір немесе қосымша морфемалардың мағыналары жойылып, олардың бір-біріне кірігіп кетуіне, соның нәтижесінде сөз әбден күңгірттеніп, морфемаларға мүшеленбеуіне әкелетін грамматикалық процессті айтамыз. Сіңісу құбылысының нәтижесінде пайда болған сөздерді сөздік қордың барлық қабаттарынан табуға болады және олардың көбі морфологиялық нұсқа сөздер қатарын құрайды.. Морфологиялық сіңісудің екі түрі бар. Жеке қолданылатын түбір сөздердің түпкі түбірінің көне сөзжасам қосымшалармен тұтасып, жігі бөлінбейтін бүтін бір сөзге айналуы. Өйткені, бір кездері дербес сөз ретінде қолданылған түбірлер түрлі қосымшалардың кірігуіне байланысты өліге айналған. Морфологиялық сіңісу

процесінің нәтижесінде пайда болған сөздердің құрамы тарихи этимологиялық талдау арқылы анықталса, көнеру, кірігу әрекеті арқылы пайда болған сөздердегі түбір мен қосымшалардың аражігі айқын көрініп тұрады. Алдыңғы қасиет тілдегі өлі түбірлерге кіріккен қосымшаларға ғана тән, морфологиялық сіңісу туралы да сол тұста сөз қозғалады. Кейбір сөздердің құрамындағы морфемалар тілдің даму барысында мағынасынан айрылады да, ондай сөздер морфемаларға ажыратылып, мүшеленбейтін сөздер ретінде ұғынылады. Сөз құрамындағы морфемалардың мағыналары жойылып, олардың бір-біріне кірігіп кетуіне, соның нәтижесінде сөз жігінің әбден күңгірттеніп, морфемаларға мүшеленбеуіне әкелетін морфологиялық процесс сіңісу құбылысы деп аталады [3]. Мысалы: тімтін-тімсікіле, апар- алып бар, әкел- алып кел, жақ-жағу, жан-жану деген сөздер этимологиялық шығу төркіні жағынан алғанда, о баста бір түбірден тараған түбірлес сөздер болғанмен, қазірде бұл сөздер бір түбірден тараған түбірлес сөздер ретінде емес, бір-біріне төркіндестігі жоқ сөздер ретінде танылады.

Кірігу,сіңісу әрекеті тілдегі декорреляция процесімен де байланыста болып отырады. Себебі бұл екі тілдік құбылыстың өзіндік ұқсастықтары бар.

Біріншіден, декорреляция процесі бойынша сөздің о бастағы морфемалық құрамы да, морфемалардың ара қатысы да, саны да, орны да өзгермей, олардың сипаты мен мағынасы өзгереді [4.301]. Қосымшалардың тірі түбірлерге де кірігу,сіңісу әрекеті жағдайына да осы белгілер тән.

Екіншіден, кірігу, сіңісу әрекетінің де, декорреляция процесінің нәтижесінде жалғаулар сөздерді байланыстырушы қызметінен айрылып, сөзтудырушы аффикстер ретінде ұғынылады. Сөздің құрамында оның жасалу кезінде сөзді құрастырушы морфемалардың сипаты мен мағынасы бұрынғысынан басқаша болып, бір-бірімен өзгеше байланысқа түседі.

Мысалы :Бекерден-бекер, тектен-тек, бостан-босқа. Ешнәрсе болмай-ақ жай қарап тұрып-ақ, еш себепсіз.

Бекерден-бекер өзіме бір ашу жабысып, тиісуге жан таппай қысылғанымды қайтейін? (Р.Райымқұлов). Қазір сол досымның сөзіне ой тоқтатып тұрсам, тектен-тек айтпаған екен-ау,-деп ойлады қызылшашы («Ауыл ажары»). Мен Алма шығып үлгермеді ме екен деген күдікпен тағы да мелшиіп бостан-босқа біраз тұрдым (Т.Әбдіков).

Бірге//қоса//үстіне. Қоса, қабат, қатар.

Қабыштың көңілінде қолына түспей алыстап кеткен сұлуды арманмен сүйемен бірге, үлкен намыспен жек көру де бар еді (М.Әуезов). Мұнымен бірге олардың бізге тапсырып кеткен аманаты да бар («Жұлдыз»). Оқумен қоса ұйым жұмысын дұрыстап алғанша тыным таппады (С.Бегалин).

Бұл сөздердің бастапқы морфемалық құрамы, ондағы морфемалардың саны мен ара қатысы сақталып, аффикстік сипаты мен мағынасы өзгеріске ұшыраған. Атап айтқанда, бостан-босқа, бекерден-бекер, тектен-тек, бірге деген сөздердің құрамындағы жалғаулар сөздерді байланыстырушы қызметінен айырылып, аталған үстеулердің құрамында сөз тудырушы аффикске айналған [3.58].

Үшіншіден, бір сөз табы екінші сөз табына айналғаннан кейін оның құрамындағы морфеманың сипаты мен мағынасы ғалым Н.Оралбайдың «Қазақ тілінің сөзжасамы» атты еңбегінде көнеру, кірігу әрекеті сөзжасамның бір тәсілі екенін айқындай түседі. Қазіргі қазақ тіліндегі үстеу сөздердің бір бөлігін септік жалғаулары арқылы жасалған сөздер тобы құрайды. есім сөздер құрамындағы септік көрсеткіштерінің көнеріп, түбірге кірігу әрекеті негізінде жаңа лексикалық мағынаға ие сөздер пайда болады.

Тәуелдік жалғауының кірігу әрекеті арқылы қалыптасқан сөздерді үстеу табынан да кездестіре аламыз. Қазақ тілінде осы тәсіл арқылы үстеулер тобы толығып

отыратындығы туралы қазақ ғалымы М.Томанов айтып өтсе, түркітанушылардан А.М.Щербак, Э.В.Севортян, В.Г.Гузов, Т.Г.Агаева, А.Г.Гулиевтер тоқталып кетеді.

Бұл ғалымдардың пікірі, толықтай алғанда, тәуелдік жалғауының көнеленіп, түбірге кірігуінің нәтижесінде үстеу сөздердің жасалатындығын дәлелдей түседі. Сөзіміз дәлелді болу үшін осы тәсілдің негізінде пайда болған үстеулерге жеке-жеке талдау жасалық.

Ақырында//ақырда.- мезгіл үстеуі. Түптеп келгенде, артынан, ең соңында.

Қапыда өткен дүние-ай, Ақырында еш болды-ау, ел үшін еткен еңбегім (Махамбет). Адалдың жері жоқ ақырда жеңбейтін (Шәкәрім).

Бастапқы түбір мен қазіргі туынды сөздің арасында мағыналық байланыс жоқ, тәуелдік жалғауы да өз мағынасы мен қызметінен түгелдей айырылған. Демек, тәуелдік жалғауы бұл тұста түбірге толық түрде кірігіп, сіңісіп кеткен деп айта аламыз. Мекен мәнді білдіретін жатыс септігінің жалғауы жалғану арқылы бұл үстеулер сөйлемде тепе-тең мағынада қолданылып морфологиялық нұсқа жасап тұр.

Ақырында//ақырысында

Ақырында малымнан құр қалғыздың. (Ы.Алтынсарин). Ақырысында жазықсыз жан жазаға тартылды. («Жас Алаш»).

Әуелім//әуелі. Керек десе, тіптен де., басында, мезгіл үстеуі. Бастапқы түбір «әуел» қазір де қолданылады, «-і» тәуелдік жалғауының III жақ көрсеткіші, сөзжасамдық дәрежеге жетіп, сөз түбіріне толық сіңіп, морфологиялық нұсқа жасап тұр.

Келе-келе механизатор емес қыз-келіншек қалмауы мүмкін бұл ауылда әуелім (О.Әбілбаев). Басқасы былай тұрсын, әуелі үй арасына да жаяу жүрмейді (І.Жансүгров).

Бұл аталған мысалдардан мағыналары тепе-тең дербес сөз, «қашан?» деген сұраққа жауап беріп, мезгіл үстеуіне қатысты морфологиялық нұсқа жасап тұрған үстеу сөз табы екендігін нақты көре аламыз.

Ежелден// ежелгі. Бұрыннан келе жатқан, дағдылы, үйреншікті.

Ақжолдың шешесі Қанипа өзінің де ежелден сыйлас қадірлі адамым деп еді (Н.Ғабдуллин). Ол өзінің ежелгі сүйкімді әдетімен қой көздерін күлімдете бір қарады (Ш.Сыздықов).

Бірдеме//бірдеңе//бірдеңке. Дәлдігі белгісіз бір нәрсе.

Ол жерден бірдеме шықпай қоймайды. (Ғ.Мүсірепов). Жерден бірдеңені алды. (Б.Қыдырбекұлы). Беретін бірдеңең бар ма? («Диалектологиялық сөздік»).

Қапыда// қапелімде//қапияда. Аңдамай қалып, байқамай тұрғанда.

Ұйықтап жатқан өкілдерді қапыда қолға түсіріп, қаруларын алды (Ж.Еділбаев). Қапелімде сөз таба алмаған Жантуар күмілжи берді (С.Шаймерденов). Қараңғы түнде қол бастап, қапияда жол тауып жауды жайратқан Заслоновтың есімін Одақта білмейтін жан жоқ (С.Мәуленов).

Шынымен//шынында. Түптеп келгенде, ақиқатына келсек, сайып келгенде.

Шынында пайдалы қазбалар байлығынан Қазақстан өз елінің мақтанышы десек, артық болмайды (О.Бейсеев). Айтжан жалт беруге ұялды, әлде шынымен састы ма, орнында қалт тұрып қалған (Ж.Молдағалиев).

Расымен// расында.Жалғаны жоқ, өтірік емес, дұрысы, турасы.

Расында Сұлтанмахмұттың түсе қоятын жері жоқ еді (Д.Әбілов). Ол осы ғажайып жерден расымен айрылам ба дегендей жан-жағына қайғыра қарап келе жатты (І.Есенберлин).

Осы келтірілген мысалдарда сөздер құрамындағы септік жалғауларының көнеруі нәтижесінде үстеуге ауысқан. Ғалым Н.Оралбай оларды «туынды көнерген түбірлер деп атаған дұрыс» деп есептейді [5]. Дегенмен мұнда түбір мен қосымша жігі айқын көрінеді. Бастапқы түбір сөзді табу да қиын емес, оның мағынасын да анықтай

аламыз. Бір өзгешелігі, бұл тұста септік жалғаулары көнеленіп, мағынаның өзгеруіне себепші болып, сөзжасамдық дәрежеге жетіп, қызмет атқарып, нұсқа сөздер жасап тұрғанын толықтай ашып, дәлелдеп береді. Тілдегі қосымшалардың түбірге кірігу, көнеру әрекеті сөзжасам процесіне қатыса отырып, бір сөз табының екінші сөз табына ауысуына да әсер етеді. Үстеулердің бұл тобы септік жалғауларының түбірге кірігіп, көмескіленуінің нәтижесінде басқа сөз таптарынан морфологиялық жолмен жасалады.

Септік жалғауларының көнеру, кірігу әрекеті арқылы жасалған сөздер бірден пайда болмайды. Ол тілдің тарихи дамуы барысында баяу жүріп отыратын құбылыс және ол тілдің ішкі заңдылығына ғана бағынады.

Тілімізде басқа сөз таптарына қарағанда кірігу, көнеру әрекеті үстеулерді қалыптастыруда өнімді тәсіл болып саналады. Ғалымдар пікірі де осыны көрсетеді. Грамматикалық формалардың кірігуі арқылы пайда болған сөздер жиі үстеу сөз табына ауысып отырады әрі мұндай туынды көнерген түбірлер құрамында септік, тәуелдік жалғауларын да, етістік формаларын да кіріккен күйде кездестіре аламыз. Бұдан барып біз, үстеу сөздерді жасауда барлық грамматикалық формалар қатысады деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. В.А.Богородицкий Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками.- Казань: Татгосизд.,1953.-220 с.
2. Буданов Р.А. Введение в науку о языке –Москва, Наука; -1965-235 с.
3. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы, 2003.-494 б.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1966.
5. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы А., 2006.

**ЕСТЕСТВЕННО-ТЕХНИЧЕСКИЕ
НАУКИ**

UDC 004.58

THE IMPACT OF A MOBILE DEVICED-BASED PROGRAMMING CLASS ON A STUDENT'S ACADEMIC PERFORMANCE AND DEVELOPMENT

Sakibayeva B.R., Sakibayev S.R.

*Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan,
spartakrz2000@gmail.com*

Мобильді құрылымдар алып жүруге ыңғайлы. Оқу барысында информациялар өте көлемді боғандықтан мобильді аппараттар өте тиімді. Сонымен бірге оқу порталдарын, виртуалды кітапханаларды электрондық форматта табуға болады. Кітаптардан басқа видеосабақтарды да қолдануға болады, мобильді құрылымдар, планшет сияқты, сабақ кезінде қолдануға ыңғайлы. Сондай қосымшалар бар, оларды оқу барысында қолдану арқылы оқу процесін ықшамдауға болады.

Мобильные устройства можно применять в процессе обучения, так как это очень удобно. Весомый плюс мобильных устройств это возможность носить их с собой благодаря компактности. Обучение подразумевает ознакомление с большими объемами информации, информацию можно черпать в сети путем применения мобильного устройства. В процессе обучения можно использовать образовательные порталы, виртуальные библиотеки, где можно найти всю нужную информацию в электронном формате. Когда все источники информации всегда с собой, это и удобно и эффективно. Кроме книг, в процессе обучения также применяются видеоуроки. Мобильные устройства, планшеты, например, очень хорошо воспроизводят видео материал, поэтому их также можно использовать на уроках. Планшет это как маленький компьютер, который постоянно носите с собой и который существенно упрощает ваш труд. Кроме этого, существуют приложения, которые можно применять в процессе обучения и которые существенно упрощают процесс обучения.

Despite wide usage of mobile devices in a school environment, they are still considered to be unsuitable tools for use in programming classes. So far there haven't been articles dedicated to the usage of mobile devices for programming tasks in a classroom. This article conducts a study on using mobile devices in school-level programming classes and the impact of their use on learning outcomes. The authors propose hypotheses upon which they create a methodology of building a simple programming environment to run on mobile devices and targeted towards use in a classroom. The authors have found optimal ways of building simple programming environment on mobile devices. They also provide the description of the actual implementation of such an environment.

Key words: mobile device, mobile technologies, mobile-based programming environment, software applications, education system, ergonomity

Mobile devices form the integral component of a student's everyday activity. A big number of students dedicate a significant percentage of their time to using their mobile devices. Mobile technology has an inevitable impact on students' academic performance, social skills and personal development. Whether this impact is positive or negative depends on the context in which a student uses his device. It is sufficient here to consider two main contexts of using a mobile technology: classroom and out-of-school activities.

In the classroom context tablets and smartphones are mainly used as a replacement to traditional books and notepads, as means of access to various educational content. A student keeps his lecture notes and does other lesson-related tasks using the same mobile environment from one lesson to another. But when it comes to traditional programming classes they have to change their convenient working environment and switch to desktop computers. It may divert

their focus of attention and serve as the factor decreasing the whole attractiveness of a programming class. So it becomes of a great educational importance to allow students to work on their programming classroom tasks within mobile environments. The opportunity to do programming tasks on a favourite device significantly increases the accessibility and attractiveness of a programming class for a student and as a result contributes to his improved academic performance. In this case students are ensured to experience the flawless educational process without any kind of unproductive distractions such as changing the convenient working environment. The positive impact on a student's development here is that mobile-based programming environment allows him to stay organized and focused.

In the context of out-of-school activities programming on mobile devices also brings a number of benefits. When a student uses a mobile device for working on a programming-related homework assignment it helps changing the student's perception of the device's from a gadget for entertainment to the tool for serious work. This ensures a prevention of various forms of negative impact of technology on student's health and development, such as mobile addiction caused by dedicating a significant amount of time to browsing the content which lacks any educational value.

Adoption of mobile technology in a programming class develops student's ability for using mobile devices for the purpose of education. It can stimulate his interest and motivation for the process of independent extracurricular acquisition of programming-related knowledge by visiting specialized online programming courses, forums and trainings. When student participates in these online programming forums and interact with other students trying to solve programming-related problems and discuss technical questions he develops his social skills as well. It is possible to resume that using mobile technology as a platform for programming stimulates student's motivation for learning programming, increases his collaborative and social skills, teaches him to manage his time and prevents various negative forms of mobile addiction.

From the user perception mobile device provides a more attractive, intuitive and less complicated graphical user interface. Compared to traditional desktop software applications, mobile applications that run on smartphones and tablets provide only the most essential graphical interface and functionality and as such require only the minimal amount of learning efforts to become proficient at. In the context of a mobile device-based programming environment it means that student's program can be compiled and tested with minimal efforts, by pushing easily-accessible buttons on a touch screen. It means that a student writing his source code on a mobile device is not a subject to the complexity of a programming environment and other factors which can divert his attention from his task. He is now enabled to concentrate exclusively on the programming process itself. He can carry the device with himself to show his source code to teacher or other students for discussion. If he wants to change some aspect of the environment's graphical user interface or other settings he can do it with less efforts than it would be possible under traditional desktop-based environment. The mobile-based programming environments are easier to configure and customize.

Mobile devices have become an important element of students' daily activities. They use devices for taking personal and lesson-related notes, storing the lesson schedule, exchanging information and viewing Web contents. And the ability to run a programming environment on the same device without the need to switch to desktop computers greatly increases the attractiveness of a programming lesson from the students' perspectives. It is also very important to consider ergonomic benefits of reorienting a programming class to a mobile-based programming learning. In the traditional desktop computer-based programming class, students who want to enter source code from a programming textbook have to accomplish this task by placing the textbook at a significant distance from the computer's monitor. It enforces a student to constantly shift his attention from the monitor to the textbook and back. This traditional classroom's method of working with textbooks is not a productive

and effective one and can cause multiple negative effects such as eye strains, distraction of attention and, in some cases, the general feeling of fatigue and dissatisfaction with the lesson. Using mobile technologies prevents the appearance of such negative ergonomic effects. Due to the usual compact size of a mobile device student can use it side by side with his learning aids, such as programming textbooks. Student is even enabled to place his device on one of the pages of an opened textbook while reading information from another page. This level of ergonomity and convenience for a student isn't achievable under the traditional desktop computer-based approach to teaching programming. If a student prefers to study textbooks in electronic form his mobile device can serve him with a big number of specialized applications for reading electronic documents in any available format.

It would be possible to port the existing Web infrastructure to the mobile platform. Schools will not use traditional desktop computers and workstations at all in their activity and will be enabled to build their information infrastructure exclusively on mobile devices. Mobile devices will be used in all directions of the school's activity, including students tests, preparation of lesson schedules, accounting and office work. Tablets will play the role of nodes in school computer networks. Schools will become an important components of Internet of Things infrastructure.

For a significant period of time the main factor which prevented the wide-scale usage of mobile technologies in schools was the factor of school finance. A big number of municipal schools could not afford themselves to invest into mobile devices for their learning purposes. However, this is no longer the case, since a majority of municipal schools nowadays can use government funding to build their information infrastructure. Those students who do not own a mobile device have an access to them in school classes.

A certain number of educators in the sphere of programming doesn't use a mobile technology at all in their educational process, even if they have access to it. Other educators support the traditional view of mobile devices as low-end gadgets designed either for browsing the Web content or viewing electronic documents or performing some other non-creative-tasks. They do not consider mobile technologies being capable of having any lasting impact on educational process or providing some educational value. They keep sticking to the traditional approach to teaching programming and as a result don't make use of many benefits that mobile technologies bring. Similarly, a big number of students has never been exposed to creative ways of using a mobile technology on lessons. As a result they view mobile devices only as means of entertainment and can't change their psychological attitude towards the devices during the whole educational process. This conclusion is supported by the survey conducted by [1] with the purpose of discovering the preferences concerning the usage of mobile devices by the students from higher education institutions. The results of their survey are presented in the Table 1.

Table 1. Typical areas of mobile technology usage by higher education students

Area of usage	Percentage of students (%)
Social Networking	79
Music	74
Social Media	62
Navigation	57
Entertainment	52
Photography	52
Games	47
Reference	39
UCF apps	38

Finance	35
Shopping	35
Books	27
News	25
Education	19
Productivity	18

These data provide a quantitative illustration of a student's perception of a mobile device as a tool not designed for a programming purpose. Partially such situation can be explained by the lack of available mobile-based programming tools. It becomes one the school objectives to alter their students' vision of mobile technology so that they could use it to their educational advantage.

Another reason preventing the rate of a mobile technology adoption is the general lack of technical support for the products being used in mobile-based learning.

One of the most important steps in implementation of a mobile-based programming environment is to choose the appropriate type of mobile technology the environment will target. Integrating mobile technology only for the purpose of integrating causes unproductive expenses and brings no educational value. Most of the available types are designed for browsing the Internet and viewing some content and not all of them can be used for accomplishing programming tasks in the school-level context. For example, E-Book Readers can be used for reading electronic programming manuals, but their architecture and design do not allow to use them for programming purposes. Choosing the inappropriate type of mobile technology can significantly reduce the potential educational benefits that a mobile programming environment can bring to its users. The table 2 contains the analysis of possibilities of using different types of mobile technology for the programming purposes [2]. Each type of device is covered from the perspectives of its possible usage in the programming context. This table does not include all existing types of mobile computing devices and includes only those of them which have a reasonable share of users.

Table 2. Possibilities of using mobile technology types for programming

Device Type	Advantages for programming	Disadvantages for programming	Verdict
Android-based Smartphone	Sufficient computing resources. Advanced operating system. Availability of the specialized development tools to create applications for the device.	Relatively small screen size. Built-in phone capabilities can serve as distractions from the educational process.	The device is the appropriate choice for programming purpose.
IPhone	Sufficient computing resources. Advanced operating system. Availability of the specialized development tools to create applications for smartphones.	Relatively small screen size. The mobile programming environment can be deployed only through the App Store. Built-in phone capabilities can serve as distractions from the educational process.	The device is the appropriate choice for programming purpose.
Android-based Tablet	Sufficient computing resources. Convenient screen size. Advanced operating system. Availability of the	None	The device is the appropriate choice for programming purpose.

	specialized development tools to create applications for tablets.		
IPad	Sufficient computing resources. Convenient screen size. Advanced operating system. Availability of the specialized development tools to create applications for tablets.	The mobile programming environment can be deployed only through the App Store.	The device is the appropriate choice for programming purpose.
Ipod Touch	Sufficient computing resources. Advanced operating system. Availability of the specialized development tools to create applications for tablets.	Relatively small screen size. The mobile programming environment can be deployed only through the App Store.	The device is the appropriate choice for programming purpose.
E-Book Reader	Can be used only for reading electronic programming books, documentation and manuals.	The architecture does not allow for programming.	The device cannot be used for programming purpose.
Kindle Fire Tablet	Sufficient computing resources. Convenient screen size. Advanced operating system. Availability of the specialized development tools to create applications for tablets.	The mobile programming environment can be deployed only through the specialized online store	The device is the appropriate choice for programming purpose.

As is seen from the table both smartphones and tablets can be used equally efficiently in programming classes. The advantage of tablets when compared to smartphones is their larger screen sizes which are more convenient for programming purposes. Also the teachers must take into consideration the possibility of deploying their mobile programming environment without specialized online stores [3]. The authors suggest that tablets represent the most appropriate choice for being used in a programming class.

To ensure that a mobile-based programming environment is able to provide an educational value and bring positive effects to the academic performance it is necessary to formulate a set of general requirements which such an environment should adhere to. These requirements should take into consideration standard user practices as well as various educational, ergonomic, psychological and technical factors which can affect the process of using this mobile-based environment for the purpose of teaching. Also they can serve as a set of standards for any new implementation of a mobile-based programming environment to ensure the uniformity of user experience and adherence to standard practices. When setting up the environment it is necessary to always keep in mind that the ideology, design and underlining principles of mobile applications differ from those of traditional desktop applications. An attempt to build a mobile environment which follows some guidelines for desktop environments can lead to creation of an unusable and feature-bloated application, breaking all the standard practices and expectations of a typical mobile user. Adherence to the formulated requirements allows for creation of an efficient environment which is easy to learn and use and does not provide unnecessary functions.

LITERATURE:

1. Baiyun Chen, Ryan Seilhamer, Luke Bennett and Sue Bauer. Student's Mobile Learning practices in Higher Education: A Multi-year Study. EDUCAUSE Review, June 2015.
2. Rick Allen. Can Mobile Devices Transform Education? February 2011| Volume 53 | Number 2.
3. Kernighan B., Ritchie D. The programming language, 2-edition. Prentice Hall, 2008.

UDC 004.4

USING MOBILE DEVICE IN A SCHOOL PROGRAMMING CLASS

Sakibayev S.R., Sakibayeva B.R.

*Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan,
spartakrz2000@gmail.com*

Мобильді құрылымдардың кең техникалық және функционалдық мүмкіндіктері келесі түрлерде қолданылады: глобалды тізбекке шығу арқылы қажетті сайттарды табу, электрондық байланыспен алмасу, қажетті информациялық файлдарды жіберу, мобильді құрылымда тестілеу оқушының білімін өзбетінше бақылауға жол ашады. Электрондық оқулықтар арықлы оқушының орнына және уақытына тәуелсіз жана информация алуға мүмкіндік береді, дыбыс, графика және видеофайлдарды қолдану мүмкіндіктері кеңейтеді, әсіресе тіл сабақтарды мен шығармашылық мамандықтары үшін. Оқушыларды әртүрлі оқыту әдістерімен, тіл сөздіктерінің мобильді аналогтары мен әртүрлі математикалық калькуляторларды қолдану толық және тез жаңартылатын мәліметтерді пайдалануға ыңғайлы.

Широкие технические и функциональные возможности мобильных устройств для образовательных целей применяются следующим образом: возможность выхода в глобальную сеть позволяет посещать необходимые сайты, обмениваться электронной почтой, пересылать необходимые информационные файлы. Прохождение тестирования на мобильном устройстве позволяет учащемуся самостоятельно контролировать уровень знания предмета. Электронные учебники для мобильных устройств дают возможность получать новую информацию независимо от времени и месторасположения ученика; возможность воспроизведения звуковых, графических и видеофайлов дает расширенные возможности, в особенности для обучения языковым предметам и творческим специальностям, позволяет использовать разнообразные источники и способы получения знаний, заинтересовать обучаемого необычными методами преподавания. Мобильные аналоги языковых словарей и справочников, различного вида математических калькуляторов удобны в использовании и способны содержать более полную и оперативно обновляемую информацию.

Despite wide usage of mobile devices in a school environment, they are still considered to be unsuitable tools for use in programming classes. So far there haven't been articles dedicated to the usage of mobile devices for programming tasks in a classroom. This article conducts a study on using mobile devices in school-level programming classes and the impact of their use on learning outcomes. The authors propose hypotheses upon which they create a methodology of building a simple programming environment to run on mobile devices and targeted towards use in a classroom. The authors have found optimal ways of building simple programming environment on mobile devices. They also provide the description of the actual implementation of such an environment.

Key words: mobile technology, mobile device, programming, microcomputer, higher education system, mobile-based learning, mobile programming environment

Mobile technologies have become an integral part of modern educational infrastructure. Many schools adopt mobile devices for use in their classrooms. Tablets and smartphones gradually replace the traditional teaching aids. Mobile-based teaching increases the attractiveness of a lesson and as a result stimulates students' motivation for learning. Increased motivation for learning leads to the improved academic performance. The usage of mobile devices in its educational process demonstrates the school's readiness and openness for

the innovative methods of learning and its ability to adapt to the fast-changing educational information landscape.

Traditionally a mobile device is used in the classroom context for viewing some educational content which can be a Web resource, electronic book, educational video or a presentation. Some students may use their mobile devices for taking the classroom lesson notes and keeping the lessons schedule. These areas of mobile usage facilitate the learning process but they cannot exploit the full potential of mobile technology. Current computing resources of mobile devices allow to use them for a more productive and advanced purposes. For example, students can write and test programs on mobile devices in a programming class. The rate of adoption of mobile devices by school programming teachers is still significantly decreased by their traditional views on programming as the task oriented exclusively on high-end desktop computers, workstations and mainframes. The situation here reminds the situation with the adoption of the first microcomputers emerged in 1970s-1980s. But it is already possible to create a smartphone-based programming environment, which can be used by students in their programming classes instead of traditional desktop environments. Programming on mobile devices can transform the whole process of programming education at the school level and bring benefits not available when using the traditional approach. Using mobile devices it is possible to solve the same programming problems which are traditionally solved in a programming class with desktop computers.

This work is dedicated to the problems related to using mobile devices for programming tasks in the school-level programming class and its possible educational benefits. The work covers both pedagogical and technical aspects of the problem. The authors's conclusions are accompanied with statistical data collected at the stage of experimental verification of initial hypothesis. For the purpose of covering the subject more deeply the authors also describe the results obtained from surveys on the mobile usage in higher education system. The analysis is accompanied with discussing and illustrating the practical ways of implementing a mobile-based programming environment for use in classrooms. Realizing the current inability of mobile devices for being used as platforms for real-world development of full-featured desktop and Web applications, the authors argue that a typical smartphone or a tablet, however, can be used as a valid alternative to a traditional desktop computer in solving the typical programming problems offered in a school's classroom context.

The results presented in this work can be of interest both to educators and engineers who want to give value to the educational information infrastructure.

One of the most effective ways of organizing an educational process in a programming class is to reorient existing computer science curriculum from desktop computer-oriented teaching towards mobile device-based teaching practices. Mobile technologies can overcome many of the disadvantages of the traditional approach to teaching programming. They enable the greater flexibility of a learning process and create conditions for applying new innovative methods of instruction. Mobile-based teaching is more adaptive to changing educational landscape than traditional approach.

First of all it is necessary to make a general estimation of the level of mobile technology adoption by schools. Only after that it makes sense to cover the particular questions of integrating mobile computing aids to programming classes.

Tablets and smartphones have gradually become an important component of the modern infrastructure. They replace traditional desktop computers in many modern spheres of computer usage, including education. A number of educational institutions have adopted them as learning aids in their educational process. There are numerous reports of a full-scale deployment of mobile devices in schools around the world done for the purposes of facilitating their teaching process. Mobile technologies when used in an educational context bring with themselves innovation, modernization, and openness to the changes taking place in

the information infrastructure. Mobile technology in a classroom ensures the possibility of a personalization and customization of the educational content.

One of the main prerequisites to the wide-scale integration of mobile technology to the educational process is a high percentage of device ownership by teachers and students.

Another factor of a successful integration of mobile technology to the educational process is making sure that the usage of these devices actually has a relation to the process of learning. If students tend to use mobile technology only for accessing a non-educational content and only for the purpose of entertainment then such situation can significantly decrease the larger amount of potential benefits of mobile learning. Table 1 contains the results from [1] and refers to the percentage of mobile technology usage for the learning purpose by students and teachers from the higher education institutions, such as universities and colleges.

Table 1. Mobile usage for the learning purpose in the sphere of higher education

Device	Usage by Students (%)	Usage by Teachers (%)
Smartphone	73	19
Tablet	45	13
E-Book Reader	17	6

These results can also be extrapolated to illustrate the mobile usage by students and teachers from the sphere of school education. Surveys conducted by the authors within their school-level target group brought similar results which are contained in the Table 2.

Table 2. Mobile usage for the learning purpose in the sphere of school education

Device	Usage by Students (%)	Usage by Teachers (%)
Smartphone	75	20
Tablet	49	18
E-Book Reader	20	10

Currently the usage of mobile devices in schools are mostly limited to working with some form of an educational content, such as viewing graphical presentations or visiting an educational Web resource. But they are already able to transform and modernize the programming lessons as well. Smartphones and tablets at their current stage of technical development are already capable of being used as means for programming on and it is already possible to create a mobile device-based programming environment. Programming educators can gain a significant advantage from the widespread introduction of the mobile technologies to educational process and view the tendency as an opportunity to improve and modernize their programming classes. Modern mobile devices such as tablet computers and smartphones already provide enough computational resources to satisfy the requirements of the bigger part of programming-related disciplines taught within the school-level curriculum. A mobile device is a suitable environment for the type of problems usually solved in programming classes [2]. It can perform any computational task of a school-level complexity and has sufficient screen size for comfortable source code editing by a student. Mobile-based class ensures the formation of a student's perception of a programming class as more attractive and effectively increases his level of motivation for learning this discipline.

Programming on a mobile device makes a student to pay attention to the optimization of his source code. Taking into account the form factor of a device, he is obliged to write brief

expressions and decrease the overall size of his program. It is an essential skill of a literate computer programmer.

Mobile-based teaching allows for the greater flexibility and interactivity of a programming class. Students can move the devices around the auditorium to jointly discuss the solution, review each other's source code or to show it to teacher. They can participate in online programming learning communities. It is essential in developing the social and collaborative skills of students. The integrated networking and data-sharing capabilities of a mobile device enable the interactive ways of holding a programming lesson.

Mobile-based learning increases the availability and affordability of programming education. Tablets and smartphones are generally not as expensive as traditional desktop systems and can be afforded by much greater percentage of schools and students. Those families who own several smartphones may use the older low-end ones exclusively for the purpose of programming classes.

A mobile-based programming environment can be used not only for the purpose of solving problems in programming classes. Teachers can use them for creating school-specific applications which can facilitate the educational process. For example, simple applications for testing student's level of knowledge in a particular school subject.

From a school's perspectives, mobile classes are easier in maintaining as most of the configuration and administration tasks can be performed by students themselves. Reorienting towards mobile-based computer classes leads to the optimization of computer expenses of a school and brings ergonomic advantages to the school's auditoriums. The money saved on minimizing the computer expenses can be used to improve the infrastructure of other disciplines from the school curriculum.

Mobile-based programming classes demonstrate readiness of a school's computer-science curriculum for transformation and modernization and its intentions to keep up with the latest technological trends. It shows that the school invests in the future of its graduates and thus has a significant positive impact on the country's educational environment.

The results of tests showed that mobile test programs run significantly slower only in cases where the large integers were involved. Partly it was due to the inability of mobile programs to convert integers to their string representation, the technique often employed by programs when dealing with large integers. The same tests, when the initial large integers were replaced with numbers not exceeding 20000, demonstrated the equal performance of both mobile and desktop programs. But even in the cases where the mobile programs run significantly slower, the difference in the performance, however, was not critical to make the use of mobile environment inconvenient. Typical programs in a classroom rarely have to perform intensive calculations with big integers. Another factor to consider is that the standard school classroom problems, as a rule, have the lesser level of complexity than those presented in the tests.

The second group of tests were designed to check the performance when reading large-sized text files. Desktop tests performed better when reading bigger files. When reading small and middle-sized files both desktop and mobile programs demonstrated the same performance rate. Typical classroom problems are typically of a small or a middle size and their sizes cannot have any negative impact on the productivity of the mobile environment's work in general.

One of the characteristics of a well-organized school curriculum is enabling the possibility of creating useful connections between traditionally discrete disciplines. The methods of learning employed by one discipline must also be usable to their educational advantage by another disciplines. For example, programming classes can gain an advantage from learning methods of problem-solving applied by mathematics lessons. Mathematics classes, in their turn, can successfully apply innovative information technologies and programming languages used in the disciplines from computer science curriculum. In the

context of this research it is suggested to make a mobile-based programming environment useful not only for programming classes, but other disciplines as well. If a mobile environment adheres to the requirements of implementation formulated in this work, then it can also provide an interdisciplinary value. Due to the simplicity of Mobile-Basic it can be used not only by programming classes, but by other lessons as well. Table 3 contains some suggestions on how a mobile programming environment can be used on the lessons from non-computer-science curriculum.

Table 3. Use cases for a mobile programming environment

Discipline	Use cases for a mobile programming environment
Mathematics	Creating small programs for: performing arithmetical calculations solving algebraic equations and inequalities finding the values of elementary functions working with fractions performing basic numeric differentiation performing basic numeric integration finding the squares of basic geometric objects drawing basic geometric lines and curves drawing the graphs of functions
Physics	Creating small programs for: performing calculations involved in solving physical problems performing calculations needed in the process of doing elementary physical experiments mathematical modelling of elementary physical phenomena and processes
Astronomy	Creating small programs for: performing calculations involved in solving astronomical problems performing calculations needed in the process of analyzing data obtained from elementary astronomical observations
Chemistry	Creating small programs for: performing calculations for solving chemical problems performing calculations needed in the process of elementary chemical experiments mathematical modelling of elementary chemical phenomena and processes

The most effective way of introducing a mobile device-based programming environment and promoting its usage in school classes is organization of specialized educational training seminars dedicated to the environment. These seminars will allow teachers to learn about the benefits of mobile education directly from the experts in the sphere of mobile learning. On the seminars teachers will get acquainted with the positive changes, innovative methods and other advantages brought by the usage of mobile technologies in education. The teachers will be demonstrated the optimal and appropriate ways of organizing the learning process and tips to make the process more effective. They will get the chance to visit the demonstration lessons in which a mobile environment is used and get acquainted with the practical usage of the environment in a classroom context. Those educators who already use the mobile devices in their teaching process, will use the seminars as the channel for discussing the existing problems and sharing the perspective strategies and ideas of learning. On the seminars teachers will be able to share their experience and estimations concerning the academic performance of those classes which use the mobile environment.

The seminars will provide printed or multimedia methodical aids and guidelines which teachers can use in their work to exploit the full potential of mobile learning.

The seminars should start with a keynote lecture which covers the latest trends in the development of mobile technologies and their possible impact on the sphere of education. The lecture is followed by the presentations prepared by the programming teachers. They share their experience in using the mobile environment, demonstrate the typical problems being solved in their classroom and offer their suggestions on making the environment more effective and useful.

These seminars should not be held only for the teachers from computer science curriculum. The representatives of other school disciplines can also benefit significantly from attending the seminars since the general strategy and advantages of using mobile devices in a classroom are the same from one subject to another. Programming teachers can make use of the appropriate strategies and methodologies used in the classrooms from a non-computer-related curriculum.

So far the authors have covered only the questions related to mobile technology usage in the sphere of school education. But the mobile-based programming can also facilitate the educational program of higher education institutions. Standard curriculum of many higher education institutions includes the number of disciplines which do not require the usage of complicated professionally-oriented development environments and frameworks. Such disciplines can only gain an additional advantage and attractiveness when taught on the basis of mobile-based programming environment. For example, the mobile environment can be effectively used on pedagogically-oriented lessons, such as “The Methods of Teaching Computer Science in Schools”. On this lesson they usually study how to teach programming using such standard educational programming languages as Pascal and Basic. The nature of the programming problems discussed on them allows to propose a mobile programming environment and Mobile-Basic as the more effective instruction options. The Mobile-Basic can also be used in the “Algorithms and Data Structures” course.

Traditional approach to programming classes at the school level is a major obstacle which prevents innovations and progress in the methods of teaching this important discipline from the school computer science curriculum. Desktop computer-based classes provide an inadequate computing power for solving relatively simple elementary mathematical problems usually given on programming lessons. The programming environments running on these desktop computers are too complicated from students’ perception and supply a large number of features not used in the classroom context at all. The programming languages implemented by these environments provide the means which are not taught in schools. Thus, a larger percentage of available hardware and software resources of programming classes remain unused.

One the most effective ways of bringing innovations and value to school programming classes is a wide-scale usage of mobile technology. Rick Allen stated that mobile devices are the vehicles which can transform the 12-K learning for the 21st century. “...Education experts reason that these powerful small computers motivate students; provide constant access to the wealth of knowledge, tools, and experts on the web; and are cheaper and more plentiful than laptops or desktop workstations” [2]. Their computing capabilities allow to use them as valid programming aids in the classroom context. Mobile devices in general and Android-based devices in particular have a potential of becoming a dominating platform for use in programming classes. The rate of growth of computing capabilities of mobile devices indicates that in the close future it will become possible to create full-featured integrated development environments targeted specifically towards usage on mobile platforms. The situation here resembles the situation with the very first IBM PCs which, at the time of their invention, were considered absolutely unsuitable for serious software development tasks due to their limited computing capabilities. However even at their current

state of development, mobile devices provide a suitable, yet a limited environment for programming at the school classroom level. Particularly they can be used for solving simple programming problems from elementary mathematics typically given in school-level programming class.

The authors have developed a methodology which makes it possible to implement basic programming environment to run on mobile-based devices. They formulate the general recruitments and methodology for mobile-based programming environments and demonstrate the practical ways of implementing this methodology. A small dialect of BASIC programming language, called Mobile-Basic, is used as the primary language of this environment. The environment itself is completely browser-based. The interpreter for this environment is written in JavaScript which is supported by all major mobile-based web browsers. The environment is easy to use and implement and provides a transparent graphical user interface which automates the process of editing the program's source code. The performance rate of the environment is sufficient for the classroom use. The Mobile-Basic language can also be used by other school curriculum disciplines, such as physics, mathematics, astronomy and chemistry. It has been shown that introducing the mobile technology into programming classes can streamline the whole process of education in the sphere of programming. The authors have made an emphasis on the benefits which mobile technologies can bring to programming classes. The real-life example of using mobile programming environments in a classroom has been provided.

LITERATURE:

1. Baiyun Chen, Ryan Seilhamer, Luke Bennett and Sue Bauer. Student's Mobile Learning practices in Higher Education: A Multi-year Study. EDUCAUSE Review, June 2015.
2. Rick Allen. Can Mobile Devices Transform Education? February 2011 | Volume 53 | Number 2.

УДК 339.138

ОЦЕНКА ПРИГОДНОСТИ РЕКРЕАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ЛЕЧЕБНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА

Есенгабылова А.К.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган,
aitan_13_90@mail.ru*

Мақалада Алматы облысы аумағындағы минералды сулар мен емдік балшықтарға қатысты зерттеулер қарастырылған, сонымен қатар олардың емдік-сауықтыру туризмін дамыту үшін жарамдылығына баға берілген. Облыстың бальнеологиялық ресурстарының сипаттамалары берілген, олардың санаторлық-курорттық мекемелермен пайдаланылуы туралы деректер келтірілген. Сонымен қатар зерттелген ақпараттар негізінде мақалада автормен құрастырылған Алматы облысының рекреациялық ресурстарының карта-сызбасы берілген. Нәтижесінде, жоғары рекреациялық әлеуетке ие аймақтарда емдік-сауықтыру туризмін жетілдіру бойынша автордың ұсыныстары келтірілген.

Кілт сөздер: емдік-сауықтыру туризмі, рекреациялық ресурс, минералды су, емдік балшық, шипажай, профилакторий.

Ключевые слова: лечебно-оздоровительный туризм, рекреационный ресурс, минеральная вода, лечебная грязь, санаторий, профилакторий.

The article deals with the study of mineral waters and therapeutic muds on the territory of Almaty region, as well as an assessment of their suitability for the development of health-improving tourism. It provides characteristics of balneological resources, provides data about their use by sanatorium institutions in the area. The article also provides a schematic map of recreational resources of Almaty region, compiled by the author on the basis of the studied materials. As a result, the author presents proposals for the improvement of medical and health tourism in areas with high recreational potential.

Keywords: health-improving tourism, recreational resource, mineral water, therapeutic mud, sanatorium, dispensary.

Лечебно-оздоровительный туризм является одним из перспективных направлений освоения рекреационного потенциала туристских районов. Взаимосвязанное сочетание необходимых ресурсов для лечебно-оздоровительного туризма представляет собой систему лечебно-оздоровительного туристского потенциала территории. Согласно определению известного немецкого ученого W.Nahrstedt, лечебно-оздоровительный туризм включает посещение бальнеологических и других курортов местными и иностранными туристами при смене их постоянного места жительства и предоставление им оздоровительных программ под их личную ответственность и, как правило, путем оплаты в частном порядке [1]. Доктор Aris Ikkos считает, что лечебно-оздоровительный туризм связан, главным образом, с термальным туризмом и посещением минеральных источников в лечебных целях [2]. Этот вид туризма отличается ярко выраженной природно-ресурсной направленностью. К природным ресурсам лечебно-оздоровительного туризма относятся минеральные воды, лечебные грязи, климатические ресурсы и т.д.

На территории Республики Казахстан исследовано всего 623 месторождения подземных вод, их общий запас составляет 43383500 м³ в сутки. Из них запасы минеральных вод, используемых в бальнеологических целях составляет 29800 м³ в сутки, они составляют 0,5% всех подземных вод. В Казахстане широко распространены подземные минеральные воды различных по бальнеологическим показателям, минерализации и химическому составу, температуре, концентрации водородных ионов, а также разного газового, органического и микроэлементного состава [3].

Территория Алматинской области в отношении ресурсов минеральных вод и лечебных грязей является одним из наиболее благоприятных регионов в республике. На базе минеральных вод и лечебных грязей, широко используемых в Алматинской области, функционируют санатории и профилактории, а также дома отдыха и бальнеолечебницы, грязелечебницы. Основные ресурсы подземных вод приурочены к предгорным равнинам Джунгарского, Заилийского, Киргизского Алатау.

Алматинская область также обладает огромными запасами минеральных грязей с лечебными свойствами. Лечебные грязи в основном встречаются на побережье озера Алаколь и в руслах реки Иле. Особенно следует упомянуть о месторождении Ортадересен на севере озера Балхаш, которое является органической грязью, что очень редко встречается в Казахстане. Также на территории области находятся месторождения лечебных грязей Тузколь, Кундызды, Сапак, Найзатапкан, Кошкарколь, Коссор, Шиликти, Карашаган, Рай, Апшоль, Терис аккан и Кашкан тениз.

Источники минеральных вод, месторождения лечебных грязей и другие природные рекреационные ресурсы, а также лечебно-оздоровительные учреждения на территории Алматинской области показаны на рисунке 1.

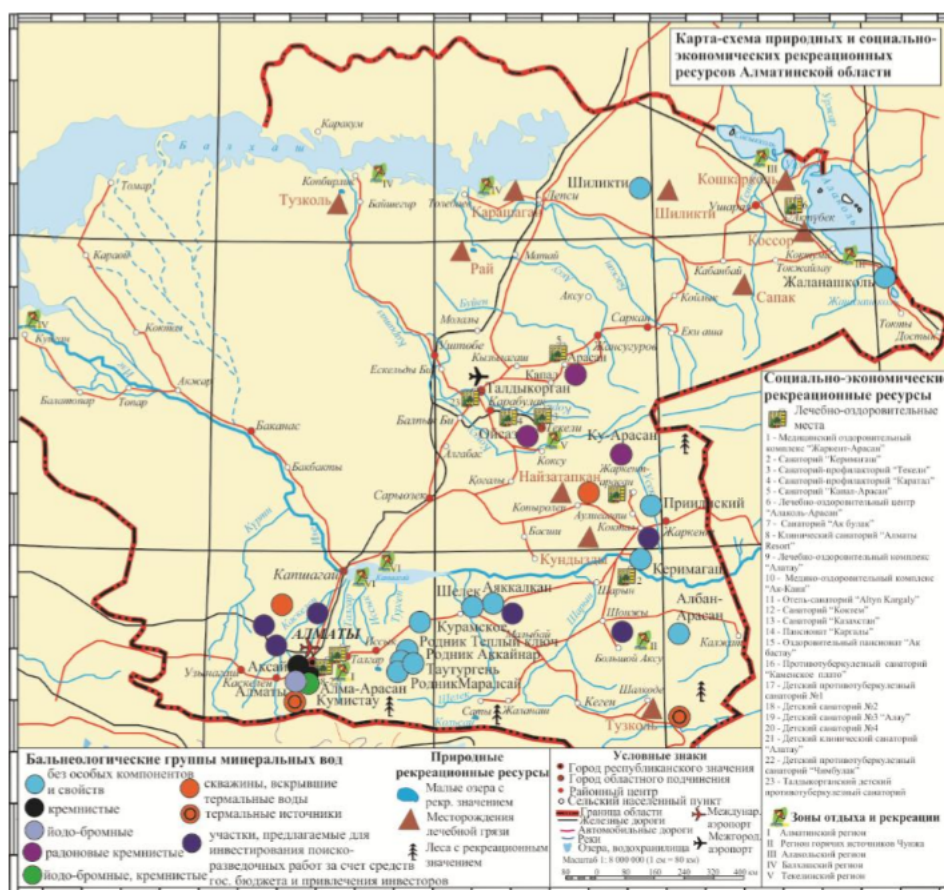

Рисунок 1 – Карта-схема рекреационных ресурсов Алматинской области
Примечание: составлено автором на основе изученных материалов и источника [4]

В начале 1970 года Ж. Сыдыков выделил 6 бальнеологических групп подземных минеральных вод на территории Казахстана и дал характеристику для каждой группы [5]. Большинство бальнеологических групп минеральных вод встречаются в разных местностях Казахстана в различных объемах. По содержанию газовых компонентов и биологически активных микроэлементов в пределах Алматинской области выделено 3 бальнеологических групп минеральных вод: без «специфических» компонентов и свойств, йодо-бромные и кремнистые.

Минеральные воды, которые относятся к бальнеологической группе А – без «специфических» компонентов и свойств применяются для лечения заболеваний суставов (ревматические, инфекционные и травматические), опорно-двигательного аппарата, позвоночника и костно-мышечной системы, последствий травм и заболеваний периферической нервной системы, нервно-мышечного воспаления инфекционно-травматического характера, кожных, гинекологических заболеваний (воспалительных процессов и бесплодия), желудочно-кишечного тракта, печени, желчного пузыря и желчных путей, воспалительных процессов органов пищеварения и нарушений обмена веществ, а также профессиональных отравлений тяжелыми металлами и др. На основе этих минеральных вод функционирует клинический санаторий «Алматы – Resort». Минеральные йодо-бромные воды группы Д используются для наружного применения при лечении заболеваний опорно-двигательного аппарата, центральной и периферической нервной системы, костно-мышечных тканей, а также кожных и гинекологических заболеваний. Минеральные кремнистые воды группы Ж применяются для лечения ревматизма, бруцеллеза, кардиосклероза, полиартритов, радикулитов, хронических катаров желудка, кожных и

желудочно-кишечных заболеваний, болезней органов кровообращения, опорно-двигательного аппарата и пищеварения, периферической нервной системы, сердечно-сосудистых, гинекологических заболеваний, последствий полиомиелита и др. На основе этих минеральных вод в настоящее время действуют АО «Лечебно-оздоровительный комплекс «Алатау», АО «Санаторий Коктем», АО «Санаторий Казахстан» и ТОО «Медицинский оздоровительный комплекс Жаркент-Арасан».

Источник Албан-Арасан является самым крупным месторождением минеральных вод, дебет которого составляет 3456 м³/сутки. Вода источника характеризуется как слабоминерализованная, хлоридно-гидрокарбонатно-сульфатного натриевого состава, слабощелочная, а также содержит повышенное содержание ортокремниевой кислоты. Рекомендуются к использованию во внутрь – при болезнях органов пищеварения, хронических профессиональных отравлениях тяжелыми металлами, наружно в виде ванн – при лечении нервной системы, опорно-двигательного аппарата, кожных и др. заболеваний. Вода источника Албан-Арасан близка по составу к “Самаркандская”, “Ташкентская” (Узбекистан), “НовоградВолынская” (Украина), “Золотой колодец” (Россия), “Сарыагашская” и “Шымкентская” (Казахстан) [6]. Так как на базе этого источника нет действующего санаторно-курортного учреждения, в рамках мастер-плана развития туризма Алматинской области до 2018 года на базе источника планируется строительство санаторно-курортного комплекса «Албан-Арасан» на 150 мест [7].

Термальные воды Жаркентского артезианского бассейна, исходя из высоких температур на устьях скважин (выше 80⁰С), являются высокопотенциальными. Интерес представляют скважины, расположенные в урочище Карадала Уйгурского района. Основную часть средств размещения в этом районе представляют зоны отдыха. Из большого количества зон отдыха можно выделить только несколько тех, в которых предоставляемые условия проживания и услуги могут соответствовать международным стандартам. В зонах отдыха нет профессиональных медицинских работников, способных грамотно организовать процесс лечения и реабилитации для клиентов. Необходимо привлечь институты курортологии для изучения состава и действия минеральных вод на человека. В данном районе есть возможность разработки экскурсий на Чарынский каньон, в Ясеновую рощу, конные прогулки по северным склонам хребта Кетмень, охота и рыбалка на побережье реки Или, сплавы по рекам Чарын и Или и многое другое. Развитие комплекса «Хоргос» даст возможность развития санаторно-курортной отрасли с возможностью шопинга. Расположенным в этой местности санаториям необходимо расширить спектр предоставляемых услуг, наладить более тесное сотрудничество с туроператорами области и города Алматы, разработать специальные предложения по лечению и реабилитации. Всем санаторно-курортным учреждениям необходимо максимально комфортно для клиента обустроить свою инфраструктуру. Это даст возможность продлевать время нахождения клиентов в санаториях и зонах отдыха, а также привлекать новых туристов.

Слабоминерализованная слабощелочная сульфатно-гидрокарбонатно-хлоридно-натриевая кремнистая гипертермальная вода источника Керимагаш применяется при бальнеотерапии в санатории Керимагаш, расположенном в Алматинской области. Используется для лечения заболеваний системы кровообращения, опорно-двигательного аппарата, кожи и ротовой полости, болезней органов дыхания, пищеварения, нервной и мочеполовой систем, гинекологических заболеваний [8].

Источники минеральных вод Аяккалкан, Шелек и Корам являются азотными, сульфатно-хлоридными кальциево-натриевыми с малой минерализацией, слабощелочными без специфических компонентов и свойств. Источники Уялы, Жаланашколь, Шиликти и месторождения лечебных грязей Кошкарколь и Шиликти

также не используются санаторно-курортными учреждениями, люди принимают лечения в природных условиях.

Основные месторождения лечебных грязей на территории Алматинской области распространены в малых лиманных озерах и солончаках на побережье озера Балхаш. Наиболее перспективным среди них является месторождение Карашаган. По составу его пелоиды относятся к сульфатно-натриевым-магниевым-кальциевым иловым лечебным грязям. Физико-химические свойства соответствуют нормативным показателям лечебных грязей, используемых в санаториях. Также вблизи этого месторождения находятся другие месторождения лечебных грязей Рай и Тузколь. Местными учеными проводились исследования физико-химического состава этих грязей и определены их лечебные свойства. В связи с этим, мы считаем, что на базе этих месторождений лечебных грязей необходимо построить грязелечебницы.

Грязи месторождения Ортадересен, Ашколь, Терис аккан и Кашкан тениз и источник минеральной воды Конырат на побережье озера Балхаш используются при пелоидотерапии и бальнеотерапии. Грязи Ортадересен являются органическими и по составу похожи на грязи озера Габ в Карелии, а также на иловые грязи пруда Петра I в Липецке.

Грязи сора Арасан-Кундызды относятся к высокоминерализованным слабосульфидным щелочным грязям, отвечающим всем требованиям лечебных пелоидов, используемых для бальнеологических процедур при их предварительной подготовке. Грязи Кундызды применяются при пелоидотерапии в санаториях Керимагаш и Жаркент-Арасан [9].

Месторождение лечебных грязей и рапы Коссор образовалось в результате испарения мелководных лагунных озер расположенных недалеко от южных берегов озера Алаколь. Минерализация в грязевом растворе в иловых сульфидных грязях находится в пределах от 0,01 г/л до 400 г/л и более [10]. Рапа, как и грязь, широко используется в лечебных целях, чаще всего в виде наружного применения – общих и местных цельных и разводных ванн. Лечебные грязи месторождения «Коссор» в настоящее время применяются для грязелечения в лечебно-оздоровительном центре «Алаколь-Арасан», который находится в селе Актубек Алакольского района Алматинской области. Центр был открыт в 2014 году и специализируется на грязелечении. Кроме того, в центре оказывают следующие виды услуг: диагностика состояния здоровья клиента, физиотерапевтические процедуры, ингаляция, лечение парафином, травяные ванны, теплолечение, массаж и услуги стоматолога. В основном предлагается лечение таких видов болезней, как псориаз, артрит, артроз, кожные заболевания, боли в суставах, импотенция и гинекологические заболевания.

В данный момент ведется строительство оздоровительного учреждения на берегу озера Алаколь в рамках кластера согласно мастер-плану развития туризма Алматинской области. Помимо лечебно-оздоровительного туризма, в этом районе одними из наиболее перспективных направлений являются пляжный, познавательный и спортивный туризм.

Подытоживая, следует отметить, что территория Алматинской области очень богата минеральными водами и лечебными грязями, разнообразными по степени минерализации и химическому составу, температуре, содержанию газовых компонентов и биологически активных микроэлементов, а также по лечебным свойствам. Большая часть имеющихся запасов лечебных ресурсов в данный момент не используется, доля эксплуатируемых лечебных ресурсов составляет меньшую часть бальнеологического потенциала. Определение перспектив развития лечебно-оздоровительного туризма основано на комплексном анализе лечебно-оздоровительной подсистемы рекреационного потенциала. Оценка рекреационных ресурсов лечебно-оздоровительного туризма является необходимой предпосылкой для рационализации

природопользования и развития курортно-туристского комплекса. В рамках мастер-плана развития туризма Алматинской области планируется обследование и оценка бальнеологических ресурсов, создание новых лечебниц и улучшение качества инфраструктуры имеющихся, подготовка кадров из числа местного населения. Главными проблемами, тормозящими развитие данной отрасли в области являются нехватка инвесторов и государственной поддержки для создания новых санаторно-курортных учреждений в перспективных районах, а также для совершенствования уже имеющихся. Для повышения конкурентоспособности рынка курортных услуг санаторно-курортным учреждениям Алматинской области необходимо разработать план маркетинговых мероприятий для более полного удовлетворения предпочтений клиентов в дальнейшей своей деятельности, а также расширить перечень предоставляемых услуг с учетом предпочтений клиентов и жителей области, разнообразить культурно-массовые мероприятия, повысить качество предоставляемых услуг путем повышения квалификации персонала, приобретения более современного оборудования и развивать рекламную деятельность. Эти и другие меры по совершенствованию рынка курортных услуг будут способствовать развитию лечебно-оздоровительного туризма в Алматинской области.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Nahrstedt W. Wellness: A New Perspective for Leisure Centers, Health Tourism, and Spas in Europe on the Global Health Market. In: K. Weiermair & C. Mathies (Eds.), *The Tourism and Leisure Industry: Shaping the Future*, New York: Haworth Hospitality Press, 2004. Pp. 181-198
2. Ikkos A. Health tourism: new challenge in tourism. In: GBR Consulting. 2002. <http://www.gbrconsulting.gr/articles/Health%20Tourism%20-%20a%20new%20challenge.pdf>
3. Веселов В.В. и др. Справочник «Месторождения подземных вод Казахстана» Том I. Западный и Южный Казахстан. – Алматы, 1999.
4. Национальный атлас Республики Казахстан. – Алматы, 2010.
5. Сыдықов Ж.С. и др. Лечебные минеральные воды Казахстана. Алма-Ата, 1972. – 140 с.
6. Сайт Комитета геологии и недропользования РК. – Электронный ресурс. – <http://geology.gov.kz>
7. Мастер план развития туризма Алматинской области. – Электронный ресурс. – <http://turizm-zhetysu.gov.kz/?p=317>
8. Сайт санатория Керимагаш. – Электронный ресурс. – <http://kerimagash.kz/ru/node/35>
9. Kan S.M. et al. Curative mud of Arasan-Kundyzdy litter and some aspects of their genesis / *News of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan / series of geology and technical sciences / ISSN 2224-5278 / Volume 3, Number 411 (2015), 69-78.*
10. Dzhetimov M.A. et al. Physical and chemical microbiological analysis of the therapeutic mud of “Kossor” deposit of Alakol lake / *Life Science Journal / ISSN: 23639_life_20140310*

ӘОЖ 617.753.2

XXI ҒАСЫР АУРУЫ – МИОПИЯ

Маусумбаева А.М., Кожамбаева А.К., Досқалиева Г.Б.

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Aida_28.65@mail.ru*

Адамзат үшін екі көздің орны бөлек. Біз қамшының сабындай мынау жарық дүниенің бар қызығын көзбен ғана көріп, құлақпен естиміз. Адам ақпараттың 90%-ын көз арқылы қабылдайды. Ендеше, екі жанарымыз - жанымыздың айнасы десек, артық айтқандық болмас.

Ақпараттық технологиялар ғасырында, көп уақытымызды компьютердің алдында немесе уақыттың тапшы болуынан кітаптарды көлік ішінде, қозғалыс үстінде оқимыз. Сонымен қатар, жақын қашықтықта оқу, жазу, компьютерлік жұмыс миопияның дамуына әсер етпей қоймайды. Егер сіз көру қабілетіңізді бағаласаңыз, онда сіз жаман әдеттерден бас тартып, көзіңізге көп ауыртпалық түсірмеуіңіз керек.

Қазіргі таңда көз жітілігі бұзылуының ең көп тараған нұсқаларының бірі алыстан көрмеушілік (миопия) болып табылады.

Миопияның дүние жүзіндегі таралуы:

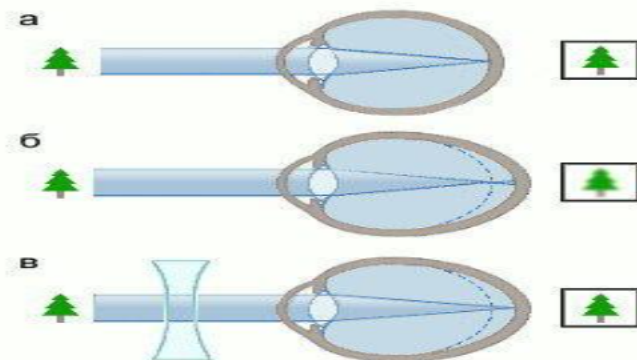
- Миопияның дүние жүзіндегі таралуы орташа көрсеткіші бойынша 12-14 жас аралығындағы әр 2-ші бала миопиямен ауырады
- АҚШ-да балалар арасындағы миопия 25%, жас өспірімдер арасында 43% құрайды.
- Қытайда 5-7 жас аралығындағы балаларда 5%, 11-12 жастағы балаларда 40% дейін кездеседі.
- Ресейде мектепке дейінгі балалар арасында 3-5%, бастауыш сынып балалар арасында 4,1-8,6%, 11 сынып балаларда 46-52% кездеседі.

Қазақстандағы миопияның таралуына көз жүгіртсек:

- «Мединформ» - ның статистикалық көрсеткіші бойынша 100 мың жас өспірімге шаққанда 1487,61-і ауырады.
- Республиканың 9 облысының көрсеткіші бойынша 100 мың балалар арасында 5147-сі ауратыны анықталды.
- Орта есеппен балалар арасында 5,3%, 14-15 жастағы жас өспірімдер арасында 16%-ке дейін кездеседі.

Біздің Талдықорған қаласының көрсеткіші бойынша: мектеп жасындағы және де колледж, жоғарғы оқу орындарының жас өспірімдерде жыл сайын жүрілетін алдын ала тексеруден алып қарасақ 100 % -дың 65-70 %-да миопия анықталады.

Бұл суреттің **а** бөлігінде дұрыс көз алмасы бейнеленген. Дұрыс көз алмасы дөңгелек пішінді және бейнені анық көріп тұрғанын көреміз. Ал суреттің **б** бөлігінде көз алмасының сопақша болғанын және де суретті бұлыңғыр, анық емес көріп тұрғанын аңғарамыз. **В** бөліміне келетін болсақ, онда миопиямен ауыратын көз алмасының көз әйнек арқылы бейнені анық көргенін байқаймыз (1сурет), [1].

1 –сурет. а) дұрыс көз алмасы; б) миопиямен ауыратын адамның көз алмасы; в) миопиямен ауыратын адамның көз алмасына көз әйнек кигізгендегі суреті.

Зерттеу нәтижесі

Мақсаты: Жоғары оқу орындарындағы студенттердің көру қабілеттерін бағалау.

Міндеттері:

1. I-ші және II-ші курс студенттерінің көру өткірліктерін анықтау.
2. Миопияның пайда болу себептерін анықтау.
3. Миопияның алдын алу

Зерттеу әдістемесі: Сивцев кестесін пайдаланып, I-ші және II-ші курс студенттерінің көру өткірліктерін салыстырмалы түрде зерттеу.

Миопиясы (грек тілінен аударғанда «мио»- сығыраю, «опсис»- көру деген сөз) бар адамдар алыстағы затқа көзін қысып қарайды, және де заттарды көзіне жақын ұстап қарайды. Көбінесе мектеп жасындағы балаларда басқы үш жылдан басталып байқалады. Миопия үш дәрежеде кездеседі:

- миопия 1 дәреже 3 диоптрияға дейін,
- миопия 2 дәрежелі 3-6 диоптрия,
- миопия 3 дәрежелі 6 диоптриядан жоғары[5].

Миопияның пайда болу себептерін (факторларын) 2 топқа бөліп қараймыз:

1. Жалпы ағзалық фактор:

- ағзаны әлсірететін аурулар (анемия, дәрумен жетіспеушілік т.б.);
- тұқым қуалаушылық (егер миопия баланың ата анасының бірінде болса, әсіресе екеуінде де болған жағдайда балада болу мүмкіндік 70 %-ға тартады екен).

2. Көру қызметіне кері әсерін тигізетін факторлар:

- 1) - жарықтың жетіспеушілігі- оқыған, жазған кездегі дұрыс отырмауынан (орындық столдың баланың бойына сәйкес келмеуінен, көлікте жүріп оқу, жатып оқу);
- күн тәртібі дұрыс болмағандықтан (мысалы спортпен шұғылданатын балаларда сирек кездеседі, ал миопиялы балаларда көбінде омыртқа жүйесінде өзгерістер болып жатады);
- соңғы кездері көзге ауыртпалық түсіретін компьютер, ұялы телефон, теледидарды мөлшерден тыс қолдану әсерінен болады[4].

Сивцев кестесі –көз өткірлігін анықтау үшін қолданылады. Қалыпты жағдайда 1-ші қатардағы әріптер 50 м, 10-шы қатардағы 5 м қашықтықтан көрінеді. Кестенің сол жағында әр жолдағы әріптердің қалыпты жағдайда көріну қашықтығы (Д) жазылған. Көздің өткірлігін жарығы жақсы жерде кестені 5 м қашықтыққа қойып тексереді. Егер зерттелуші адам 10-шы қатардағы әріптерді жақсы көре алса, көздің өткірлігі (V) 1-ге тең болғаны. Егер зерттелуші 1- жолдағы әріптерді ғана көре алса, 5-ті 50 метрге бөліп, көздің өткірлігі 0,1-ге тең екенін білуге болады. Көздің өткірлігі (V) кестенің оң жағында жазылған.Көздің өткірлігін анықтау үшін он екі жолды көлемі әр түрлі мөлшердегі

әріптерден тұратын Сивцев кестесін (2-сурет) пайдаландық. Кестені жарығы жақсы жерде, 5 метр қашықтыққа қойып, көз өткірлігін тексердік[2].

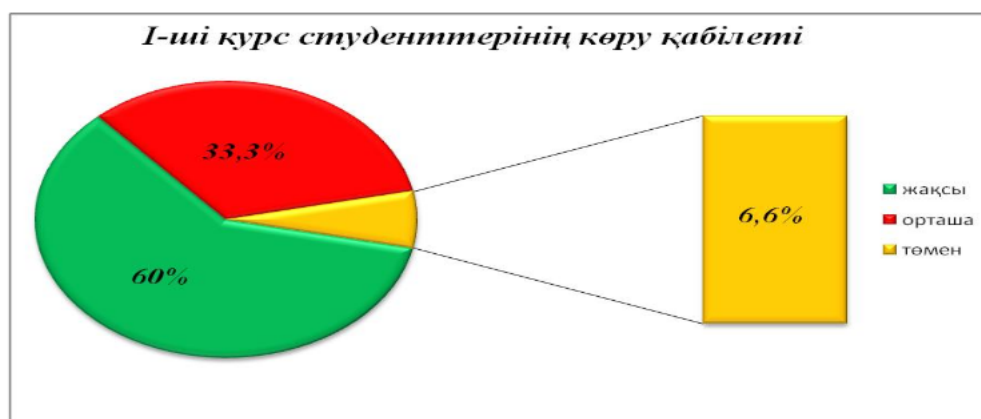
2-сурет. Сивцев кестесі

Зерттеу нәтижесі: I.Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік университетінің жаратылыстану – техникалық факультетінің жаратылыстану пәндер кафедрасы биология мамандығының I–II курс студенттерінің көру қабілетін салыстырмалы түрде зерттедік. I-ші курстың 15 студентінің ішінде 9 балада көру қабілеті 100%.6 баланың көру қабілеті нашарлай бастағанын байқаймыз (1 кесте).

1-кесте. Iкурс студенттерінің көру қабілеті

№	Студенттің аты-жөні	Оң көз	Сол көз
1	Әбілмажін М.	1,0	1,0
2	Еркін Г.	1,0	1,0
3	Қабылбекова А.	1,0	1,0
4	Айтбай М.	1,0	1,0
5	Сейдекен Б.	0,6	0,7
6	Әбдімәлік А.	0,9	0,8
7	Байзулина А.	1,0	1,0
8	Оразбаева А.	0,9	0,9
9	Нұрсейітова Б.	1,0	1,0
10	Чотбай А.	1,0	1,0
11	Асенова Г.	0,6	0,6
12	Келкария А.	1,0	1,0
13	Жексенбаева М.	0,1	0,1
14	Смағали А.	0,9	0,7
15	Оспанова Д.	1,0	1,0

I-ші курс студенттерінің көру қабілетін анықтай келе мынадай пайыздық көрсеткіш көрсетті: 60% жақсы көреді, 33,3% орташа, 6,6% төмен (3-сурет).

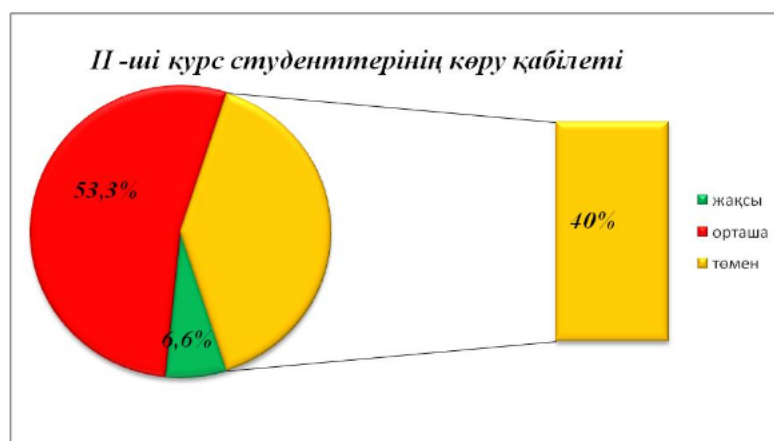
3-сурет. I-ші курс студенттерінің көру қабілеті

II-ші курс студенттеріне келетін болсақ, 15 студенттің ішінде 1 баланың ғана көру қабілеті 100% .3 баланың көру қабілеті жақсы, 7 балада орташа , 4 балада төмен (2 кесте).

2-кесте. 2 курс студенттерінің көру қабілеті

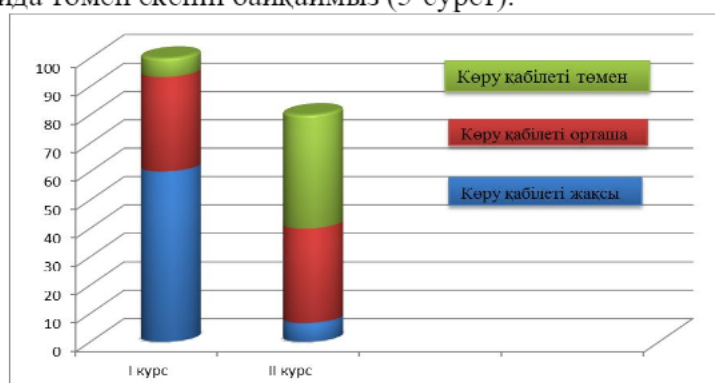
№	Студенттің аты-жөні	Оң көз	Сол көз
1	Жамбылова А.	0,9	0,9
2	Дүйсембек А.	0,4	0,3
3	Нұр С.	1,0	1,0
4	Кармысова А.	1,0	0,8
5	Бегас М.	0,1	0,1
6	Сәрсебекова А.	0,8	0,8
7	Ордабай М.	0,7	0,8
8	Мейірбек Н.	0,1	0,1
9	Касымова А.	0,7	0,8
10	Мұқашева Қ.	1,0	0,9
11	Тоқпаев Қ.	0,4	0,4
12	Тілеуқабыл М.	0,9	1,0
13	Байзулина В.	0,1	0,1
14	Нұрғали А.	0,1	0,1
15	Елтаева А.	0,7	0,7

Ал, II -ші курс студенттерінің көру қабілетін анықтағанда мынадай пайыздық көрсеткіш көрсетті: 6,6% өте жақсы көреді, 53,3% орташа, 40% төмен (4-сурет).

4-сурет. II -ші курс студенттерінің көру қабілеті

Қорытындылай келе II –ші курс студенттерінің көру қабілеті I –ші курс студенттеріне қарағанда әлдеқайда төмен екенін байқаймыз (5-сурет).

5- сурет. I –ші және II -ші курс студенттерінің көру қабілеті салыстырмалы түрде

Себептерін анықтай келе Байзулина Виара және Нұрғали Ақеркенің көзінің көру қабілетінің төмен болу себебі тұқым қуалаушылық, яғни ата-анасынан берілген. Бұл студенттердің барлық отбасы мүшелері көзілдірік тағады. Ал Бегас Мадина және Мейірбек Назираның көздерінің нашар көруі жүре пайда болған. Бегас Мадинаның кітапты тым жақын арақашықтықта оқығандығын, ал Мейірбек Назираға келер болсақ, дәруменнің жетіспеушілігінен ауыратындығын анықтадық. Сол себептерге байланысты бұл студенттер миопия ауруына шалдыққан.

Миопиядан алдын алу:

- баланың жалпы организмін нығайту (спортпен айналысу, дұрыс уақытылы А, В₁, В₂, В₆, В₁₂, РР дәруменге бай тағаммен тамақтану);
- көздің бұлшық ет жүйелерін бекіту, көздің қан айналымын жақсарту, склераны бекіту (профессор Э.С.Аветисов жаттығулары, терезеге белгі қойып т.б. жаттығу жасау);
- балалардың оқу, демалу уақытын реттеу (теледидарды күніне екі сағаттан артық қарауға болмайды, теледидардың экранынан 2,5 метр алыста отыру керек, компьютерді 45 минут пайдаланып 15 минут үзіліс жасау керек, таза ауаға серуендеу т.б) [3].

Көзге арналған жаттығулар (офтальмотренаж):

Көзге арналған жаттығулар профессор Аветисовтың методикасы бойынша көз алмасының әртүрлі бағыттағы қозғалыстарын біріктіреді. Бұл жаттығуларды күнделікті ауыр жұмыс уақытындағы үзіліс кезінде орындап отыру қажет. Жаттығуларды әрдайым орындау арқылы көздің шаршауын басып, миопияның алдын алуға болады. Компьютердің алдында ұзақ уақыт отырғанда және де кітапты көп оқығанда орындау аса маңызды. Алғаш рет жаттығуларды жасап бастаған да 4-5 рет жасап, кейін 8-12-ге дейін жеткізу керек. Аветисовтың жаттығулары 3 топқа бөлінеді:

1-топ жаттығулары:

Көз алмасының қан айналу жүйесін жақсартады және бұл жаттығуларды орындап отырып жасау керек.

- 1) Көзді 3-5 секунд қатты жұму керек, осындай уақыт аралығына ашу керек;
- 2) Көзді жылдам 10-15 секунд аралығында ашып жұму керек, 7-10 секунд демалып, қайтадан 3-4 рет қайталау қажет;
- 3) Оң қолдың сұқ саусағымен 60 секунд аралықта көзді ұқалау керек;
- 4) Көздің жұмулы қалпында үш саусақпен күш түсіру қажет;
- 5) Екі қолдың сұқ саусақтарымен қабақтың үстін басып тұрып, көзді жұму қажет, 6-8 рет қайталаймыз;

2-топ жаттығулары:

Көздің қозғалу бұлшықеттеріне арналған жаттығулар. Бұл жаттығуларды орындап барысында басты қозғалтпай, отырып орындаймыз.

- 1) Көзді ақырын жоғары төмен қозғалтамыз, 8-10 рет қайталаймыз;
- 2) Баяу оңға және солға бағыттаймыз, 8-10 рет жасау керек;
- 3) Көру қарашығын сол жақ – жоғары және оң жаққа – төмен бағыттаймыз (керісінше), баяу 8-10 рет қайталау қажет;
- 4) Көзді сағат тілімен айналдыру (керісінше), 4-6 рет қайталау;

3-топ жаттығулары:

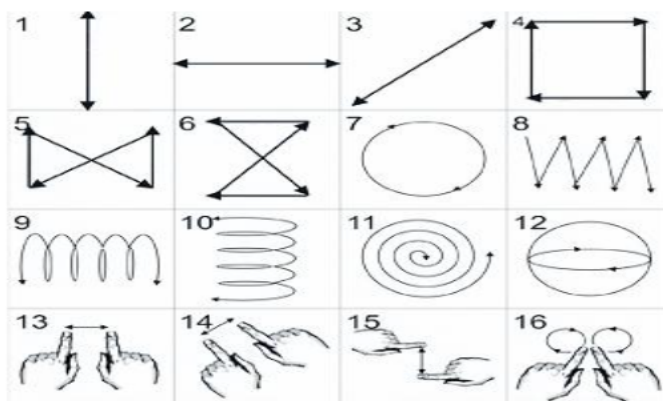
Аккомодацияны жақсартуға арналған, тұрып орындайтын жаттығулар.

2) 25-30 см арақашықтықтағы мұрын деңгейінде тұрған оң қолдың сұқ саусағына қарау керек. Демалып 3-5 секундтан кейін қайта қайталау қажет, 10-12 рет жасау керек;

3) Жақын арақашықтықтағы көруді жақсартуға арналған жаттығу. Тік алдында тұрған сол қолдың сұқ саусағына 3-5 секунд қарап, одан кейін баяу саусақты мұрынның ұшына дейін жақындату керек, 6-8 рет қайталау;

4) Оң қолдың сұқ саусағына 3-5 секунд қарау, содан кейін сол қолмен сол көзді 3-5 секунд жауып оң қолдың сұқ саусағының арақашықтығын өзгертіп тұру керек (керісінше), 6-8 рет жаттығуды орындау;

5) Егер де көзілдірік тағып тұрсаңыз, онда көзілдірікті шешпеніз. Терезе әйнегіне көздің деңгейіндегі диаметрі 3-5 мм болатын белгі қою керек. Белгілі бір объект белгілеп алу қажет. Терезедегі белгіге 1-2 секунд қарап, содан кейін көзді белгіленген объектіге бағыттау керек. Көзге бірден ауыртпалық түсірмес үшін алғашқы күндері 2-5 минут аралығында орындаңыз, уақыт өте келе 7 минутқа дейін ұзарту қажет. Бұл жаттығуды бір көзбен де орындауға болады (6-сурет) [3].

6-сурет. Көзге арналған жаттығулар.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <http://www.km.ru/zdorove/encyclopedia/blizorukost>
2. Е.А.Воробьева, А.В.Губарь, Е.Б.Сафьянникова. «Анатомия и физиология». Москва, «Медицина», 1981
3. Э.С.Аветисов. «Близорукость». Медицина, 1986
4. К.Б.Көшеров, Т.Ф.Өтелбаев, А.Н.Жұматаев «Көз аурулары» Медицина институттарының студенттеріне арналған оқулық Алматы 1997 (129-132 бет)
5. А.Рақышев «Адам анатомиясы» Алматы 2004 (289-295 бет)

ӘОЖ 373.1.02

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЭЛЕКТРОНДЫ ҚҰЖАТ АЙНАЛЫМ

Смагулова Л.А., Керімбаева Г.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Jgu_laura@mail.ru; Gulzhanat-83@mail.ru*

Қоғамымыздың толықтай нарықтық экономикаға көшуі және ақпараттанудың барлық салаларда кең қолданыс табуына байланысты іс жүргізу мен құжаттанудың дамуын зерттеуге деген қажеттілік арта түсуде. Желілік технологиялардың дамуына байланысты ақпарат алмасуда программалық қамсыздандыруды пайдалану мәселесіне көңіл бөлінуде. Осыған орай қағаз түріндегі құжат айналымынан біртіндеп арылып, электронды құжат айналым жүйесіне ету мәселелері қаралуда. Қазіргі кезде білім беру мекемелері де электронды құжат айналымы жүйесімен жұмыс істеуі өте өзекті болып отыр. Мекемеде электронды құжат айналымы жүйесін қолдану құжаттарды басқаруды, бизнес-процестерді автоматтандыруды, ақпараттарды сенімді түрде сақтау және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету сияқты мәселелерді шешеді.

Электронды құжат айналымы жүйесі (ЭҚАЖ) – аймақтық алыстатылған ақпараттық массивтер арасында телекоммуникация каналдары арқылы ақпараттарды беру үшін арналған программалық кешен [1].

Қағаз түріндегі құжат айналымының кемшіліктері:

- Құжаттарды іздеуге көп уақыттың кететіндігі;
- Құжатты өмірлік циклының барлық кезеңдерінде оның қозғалысын бақылап отыру қиындығы;
- Құжаттарды дайындау және оларды байланыстыру уақытының ұзақтығы;
- Есеп берулер мен журналдар алудың мүмкін болмауы немесе қиындығы.

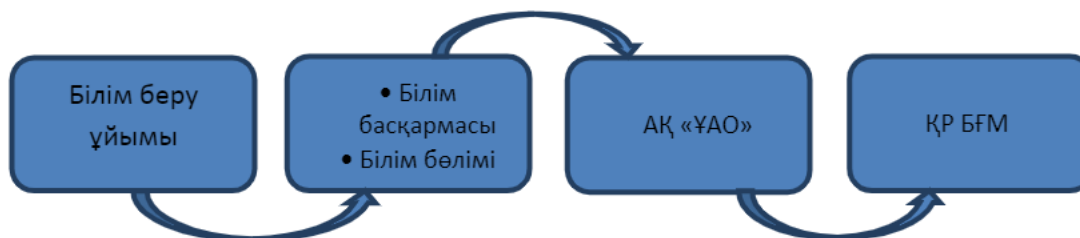
Электрондық құжат айналымының мақсаттары:

- қажетті құжатты іздеуге шығындалатын уақытты қысқарту;
- ақпараттық қауіпсіздіктің талаптарын сақтау кезіндегі ақпараттың сапасын, толықтығын және шындылығын жақсарту;
- шешімдерді қабылдау үшін қажетті ақпараттың жоқтығы мен қол жетімсіздігінің тәуекелін азайту;
- құжаттардың жойылу тәуекелін азайту;
- құжаттардың қате нұсқаларын қолданумен байланысты тәуекелді азайту.

Қазіргі уақытта орта білім беру мекемелерінде электронды құжат алмасу жүйесі ретінде Ұлттық білім беру деректер қорын (ҰББДҚ) –қолдану жолға қойылған. Бұл жүйе әртүрлі көрсеткіштерін есептеп, түрлі аналитикалық таңдауларын тез қалыптастырып, регламенттік есеп берудің, жинау мен өндеуді жеделдетеді. Бір сөзбен айтқанда, ҰББДҚ - қазіргі заман талабын қанағаттандыратын электрондық негізде статистикалық ақпаратты жинауға арналған жүйе [2].

ҚР Білім және ғылым министрлігі үшін бақылау мен басқаруды жүзеге асыратын, барлық мүдделі мемлекеттік органдар үшін бірыңғай және сенімді ақпарат көзі болып табылатын Ұлттық білім беру қорын толтыру 2013 жылдан бастап жалғасын тауып келеді. Алматы облысы бойынша жылына екі рет ашылатын ҰББДҚ-н толтыруына Алматы облысының білім берудегі ақпараттық технологиялар орталығы техникалық қызмет көрсетуде. Орталықтың мамандары күн сайын ұлттық білім беру деректер қорын толтыру жұмыстары бойынша мониторинг жүргізіп, жүйе жұмысына сараптама жасап, аудандық (қалалық) білім бөлімдерін хабардар етіп отырады.

ҰББДҚ - бұл білім беру саласы бойынша алғашқы статистикалық деректер жинау және өңдеу жөніндегі бизнес-үдерістерді автоматтандыруға арналған электронды оқыту жүйесінің кіші жүйесі. ҰББДҚ-да «Білім беру ұйымы – білім бөлімі - білім басқармасы–АҚ «ҰАО»- ҚР БҒМ» тізбегі бойынша қолмен толтырылған және жиналған әкімшілік есеп беру мәліметтерін жинау автоматтандырылған (1-сурет).

Сурет 1. ҰББДҚ-н жұмыс жасау тізбегі

Бұл жүйенің мақсаты:

- автоматты режимде білім беру ұйымдарымен ведомстволық статистиканы жинау;
- мәліметтерді өңдеу және сақтау;
- әкімшілік есеп беруді қалыптастыру;

ҰББДҚ- жүйесіне кіру интернет жүйесін web-браузерлер көмегімен <https://e.edu.kz/nobd> арқылы жүзеге асады.

ҰББДҚ-ның құрамында 9 паспорт бар. Олар келесі топтардан тұрады:

- Мектепке дейінгі ұйымдар;
- Жалпы орта білім беру ұйымдары (бастауыш, негізгі орта, жалпы орта);
- Техникалық және кәсіптік білім беру;
- Мамандандырылған білім беру

ұйымдары;

- Арнайы білім беру ұйымдары;
- Жетім балалар мен ата-анасының (заңды өкілдерінің) қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған білім беру ұйымдары;
- Балаларға арналған қосымша білім беру ұйымдары;
- Төлқұжат-Аудандық білім беру бөлімі;
- Төлқұжат -Білім беру басқармасы.

Осы ұйымдардың алғашқы 7-еуі білім беру ұйымдарына тиесілі. Өз кезегінде білім беру ұйымының әр паспорттың 9 бөлім бар [3].

1. Тіркеу мәліметтері
2. Материалдық-техникалық қор
3. Білім беру үдерісі туралы негізгі мәліметтер
4. Білім беру объектісі туралы негізгі мәліметтер
5. Жатақхана/Интернат
6. Қосымша мәліметтер
7. Төлқұжатты толтыратын жауапты адам
8. Қызметкерлер
9. Контингент.

Қазақстан Республикасының әрбір мектебінің тынысын бір ғана жүйеде көру және кері байланыста болу – бұл ҰББДҚ – басты мақсаты. Бірақ, көбі оның маңыздығын түсіне бермейді, сондықтан да ҰББДҚ-ын толтыру барысында бірнеше түрлі қиындықтармен кездеседі. ҰББДҚ-н толтыруға арнайы жауапты маман бекітіледі.

Жауапты маманға кәсіби талаптардан басқа, қосымша төмендегі программалық қамсыздандырулармен жұмыс жасай білуі қажетті:

- WINDOWS жүйесінде ;
- Internet Explorer, Google Chrome, Mozilla Firefox web-браузерлерімен;
- Microsoft Office пакетімен жұмыс істей білуі.

Сондай-ақ бағдарламаларға және техникалық құралдарға қойылатын талаптары да бар. Ақпараттық ортада жұмыс жасайтын кез келген педагог, жауапты тұлға коммуникативті және ақпараттық мәдениеті дамыған, компьютерлік сауатты болуы қажет. Ал мамандарымыздың ақпараттық мәдениетін қалыптастыру үшін жағдайлар жасауымыз керек. Мәселен:

- білім беру ұйымдарында бірегей ақпараттық кеңістікті құру;
- білім беру ұйымдарында ұйымдастыру-басқарушылық қызметтерін автоматтандыру;
- мамандардың үздіксіз кәсіби білім алуында ақпараттық технологияларды қолдануын және оқу үдерісін оңтайландыру;
- семинар, тренингтер өткізу;

Бұл жүйе Алматы облысындағы барлық білім беру ұйымдары туралы мәліметтерді өңдеп, сараптайды, білім ұйымдарының статистикалық базасының қалыптасуын қамтамасыз етеді. Қалыптасқан статистикалық мәліметтерді білім бөлімдері, білім басқармалары әртүрлі есеп беруде, құжат толтыруда қолдана алады. Ол үшін білім беру ұйымдарының басшысы, жауапты маманы жүйенің әр бөлімдері үшін нақты мәліметтермен қамтамасыз етілуін қадағалауы қажет. Сонда ғана біз нақты ақпараттарға, статистикаға қол жеткізіп, электронды құжат алмасуды автоматтандырып, өз жұмысымызды жеңілдете аламыз.

ҰББДҚ-н пайдалану мынадай нәтижелерге қол жеткізеді:

- білім саласының жағдайына қатысы бар адамдардың ақпараттығын арттыруға;
- ҰББДҚ- ақпараты тиімділікті әртүрлі көрсеткіштерін есептеуге;
- саланы жаңалау бағытындағы іс-шараның нәтижелілігінің көрсеткіштерінің өзгеруін бақылауға;
- әр түрлі саладағы (кадр,білім деңгейі) жағымсыз тереңдіктерді анықтауды;
- уақыт ішіндегі жағдайдың дамуының әр – түрлі аналитикалық таңдауларын тез

қалыптастыру, регламенттік есеп берудің, жинау мен өңдеуді жеделдетеді.

Қорыта келгенде, электронды құжат алмасуды автоматтандыру үшін, барлық білім беру ұйымдары бір ұжымдай ат салысуы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абуталиев Т.Н. Электронная документация и архивы (на основе российского опыта) // Қазақстан мұрағаттары. 2004. №7. С. 29-34.
2. Слободанюк А. Электрондық құжат айналымының бірыңғай жүйесін өндіру туралы// Қазақстанда іс қағаздарын жүргізу.2007. № 2-3 11-15 б .
3. ҰББДҚ есептері мен білім ұйымдарының паспорттын толтыратын, статистикалық есеп және тізімін құрастырушысының жұмыстары туралы әдістемелік ұсыныстар. – Астана: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. 2015. – 30 б.
4. <https://e.edu.kz/webinar>

ӘОЖ 551.4.04

**ЕЖЕЛГІ ТӨРТТІК МҰЗБАСУЛАРЫНЫҢ ЖЕТІСУ АЛАТАУЫ МЕН
ТАУАЛДЫ ЖАЗЫҚТАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖЕР БЕДЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ**

Токпанов Е.А. Шоқпыгова Г.Д.

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
tokpanov1960@mail.ru*

Қызылағаш орта мектебі, Ақсу ауданы

Сазды және малтатасты моренналы жыныстар кезектесіп келетін белесті-төбелі Жетісу Алатауының таулы алқаптары мен тауалды жазықтарын түзетін шөгінді тау жыныстарының жатыс бағыттарына талдау жасау арқылы Жер бедерінің шағын пішіндерінің негізгі ерекшеліктерін, түзілу жолдарын анықтауға болады.

Жазғы далалық оқу іс-тәжірибелері барысында Сарқан, Басқан, Қаратал, Текелі, өзендерінің орта және жоғарғы ағыстарындағы жар қабақтардағы тау жыныстарының жатыс бағыты мен литологиялық құрамына жасалған талдаулар өңір аумағындағы Жер бедерінің қазіргі шағын пішіндері төбелі және заңдрлы жазықтардың, терең сайлар мен өзен аңғардарын түзуіне үш рет жүрген ежелгі төрттік мұздасулары зор рөл атқарды деген қорытынды шығаруға мүмкіндік берді. Айтар ойымызды Желдіқарағай, Ақшұнақ, Көкжота тауларынан бастау алатын Сарқан мен Басқан өзендерінің бірінен-бірі 5-10 метр биік орналасқан қазіргі және екі ескі арналары мен оларды бойлай созылып жатқан лесті сазды жалдар, жарқабақтарда екі сазды, екі моренналы жыныстардың қабаттасып келуі айғақтайды. Ғалымдардың еңбектеріндегі деректерге сәйкес Қазақстан тауларындағы ежелгі төрттік мұз басуларының шамамен 484 мың жыл бұрын басталып шамамен 400 жыл бұрын аяқталды [1].

Жетісу Алатауыда зерттеулер жүргізген белгілі гляциолог ғалым А.П. Черкасовтың еңбектеріндегі деректерге сәйкес Жетісу Алатауындағы бірінші *Миндаль мұзбасуы* шамамен 484 мың жыл бұрын басталып, 80 мың жылға созылды. Теңіз деңгейінен 700-800 метрге дейін түскен жабын мұздық болды. Оның қалыңдығы шамамен 1000-2000 метрге жетті. Орталығының қалың болуына байланысты шеткі бөлігіне түсіретін салмақ артып, гравитациялық күштің әсерінен қозғалған мұздықтың тілі тоқтаған абляция аймағында орасан зор салмақпен ысырылған *шеткі мореналы малтатастар, циркті ойыстар* мен *қоймаңдай тастар* пайда болды [2]. Мыңшұңқыр деген атпен белгілі ежелгі мұздықтардың тілі тоқтаған циркті ойыстарда *Үшкөл* (Бүркітті Бүйен өзені), *Мәуеден*, *Жасылкөл* (Қызылтал өзені) сыяқты көптеген шағын көлдер түзілді.

Күннің қарқындылығының артуынан шамамен 394 мың жыл бұрын 91 мың жылға созылған *бірінші мұзбасуаралық кезең* басталды. Мұздықтардың еруінен жүрген алапат су тасқынының әсерінен өзен аңғарлары мен сай-салалар 250-300 метрге тереңдеді. Мұздықтардың тілі тоқтаған абляция аймағында түзілген шеткі мореналы төбелердің шекарасынан тысқары аймаққа орасан зор су жайылды [3].

Алапат су тасқыны ысырып әкелген малтатасты жыныстардың шегуінен Талдықорға, Қапал, Жаркент тәрізді тауалды жазықтары 100-150 метрге дейін биіктеді. Айтар ойымызды Жансүгір, Қарабұлақ кенттері, Сарқан мен Талдықорған қалаларының аралығында моренналы шөгінділер өте қалың болғандықтан бұлақтар мен құдықтардың болмауы, тау етегінде ысырынды моренналы төбелердің кең таралуы және олардың беті лесті жыныстардан ал астыңғы қабаты малтатасты қалың моренналы жыныстардан тұруы дәлелдейді.

Тауларда орасан зор алқапты қамтыған жоғары атмосфералық қысымды аймақ қалыптасып, мұздықтардың бетінен күшті құрғақ жел жазықтағы жылы төменгі қысымда аймаққа қарай соғып, өте ұсақ тау жыныстары сазды (лесті) мұз басу кезеңінде түзілген мореналы жыныстардың беттеріне шөктіре бастады [5].

Сары, қоңыр немесе қара қоңыр түсті лесті сазды жыныстың шығу тегі жөнінен үш түрлі ғылыми болжам бар. Біріншісі: В.А.Обручев пен Ф.Рихтофтың - *золдық болжамы*. Олардың тұжырымдары бойынша ежелгі мұзбасуаралық кезеңде атмосфералық қысымы жоғары, төменгі температуралары биік таулы аймақтан температурасы біршама жоғары, атмосфералық қысымы төмен жазықтарға қарай соққан желдің әсерінен үгілген тау жыныстарының өте ұсақ бөлшектерінің тауалды жазықтарына шөгуінен пайда болған[6].

Екіншісі: *сулы мұздықты болжам*. Бұл болжам бойынша климаттың біртіндеп жылынуынан мұздықтың жаппай өріп кең даланы су басуынан түзілген. Үшіншісі: Л.С. Берг ұсынған - *топырақтық болжам*. Ғалымның пікірі бойынша әр түрлі тау жыныстарының құрғақ климат жағдайында үгілуінен түзілген. Кейін мұзбасу жүргенде, саздың үстіне мореналы жыныстар шөккен.

Шамамен 301 мың жыл бұрын жартылай жабындық сипаттағы екінші ежелгі *Рисс мұзбасу кезеңі* басталған. Мұздықтың бұзушы әрекетінен өзен аңғарлары 200-350 метрге дейін тереңдеді [1-кесте].

1-кесте Жетісу Алатауындағы ежелгі мұзбасу мен мұзбасу аралық кезеңдері

Мұзбасу кезеңдері	Сипаты мен теңіз деңгейінен биіктігі (метр есебімен)	Басталған кезеңі (мың жыл бұрын)	мұзбасу кезеңнің ұзақтығы, мың жыл	Мұздық аралық кезеңнің созылған уақыты, мың жыл	Климаттың ерекшелігі мұз басу кезеңінде	мұз басу аралық кезеңі	Түзілген шөгін- ділер
Миндаль	Жабын мұздықты 800-900 м	Шамамен 484 мың жыл бұрын	80	91	Суық, құрғақ	Жылы, құрғақ	таулар мен тауалды жазық-тардағы мореналар
Рисс	Жартылай жабын мұздықты 1100-1300 м	301 мың жыл бұрын	163	60	Суық, құрғақ	Жылы, құрғақ	жел эрозиясы күшейіп, жазық-тарға таулардағы жыныстардың үгінуінен лес тәрізді саздар мореналардың үстінешөкті
Вюрм	Тау мұздығы 1600-2000 м	78	64		Суық, құрғақ	Жылы, құрғақ	

Ежелгі мұздықтардың тілі теңіз деңгейінен 1000-1500 метр биіктікке дейін төмен түскен. Олардың ысыруынан өзен аңғарлары мен терең сайлар пайда болған. Ғалымдардың болжамы бойынша сол кезеңде қар сызығы теңіз деңгейінен 1000-1200 метр биіктікте орналасты. Бұл мұзбасу Каспий теңізінің Хазар трансгрессиясымен, Днепр мұзбасуымен сай келіп, 163 мың жылға созылған. Күннің қарқындылығының артуынан екінші *Рисс мұзбасуы* екінші мұзбасуаралық кезеңімен алмасты. Ол 60 мың жылға созылып, 138-78 мыңыншы жылдар аралығын қамтыған. Бұл кезеңде тау өзендерің тар шатқалдары 250-300 метрге тереңдеді. Тауалды жазықтарының мореналы жыныстарының бетіне жаңа қалың лесті қабат шөкті.

Жоғарғы плейстоценде 78 мың жыл бұрын екінші мұзбасуаралық кезеңді үшінші соңғы *Вюрм мұзбасуы* ауыстырды. Оны шартты түрде екіге бөлуге болады: бірінші -

таудан бойлап төмен түсуі байқалған өсу және қайту кезеңі. Мұзбасуының төменгі деңгейін теңіз деңгейінен 1600-2000 метрге дейін, қар сызығы 700-800метр биіктікке дейін төмен түскен.

Соңғы мұзбасу - *аңғарлық*, алғашқы екеуі – *жартылай жабындық* сипат алған. Бұл мұзбасу кезеңінде өзен арнасындағы жайылма үстіндегі бірінші текшелері қойтастар, соңғы мореналық жалдар, қазіргі өзендердің тар шатқалды пайда болған [7].

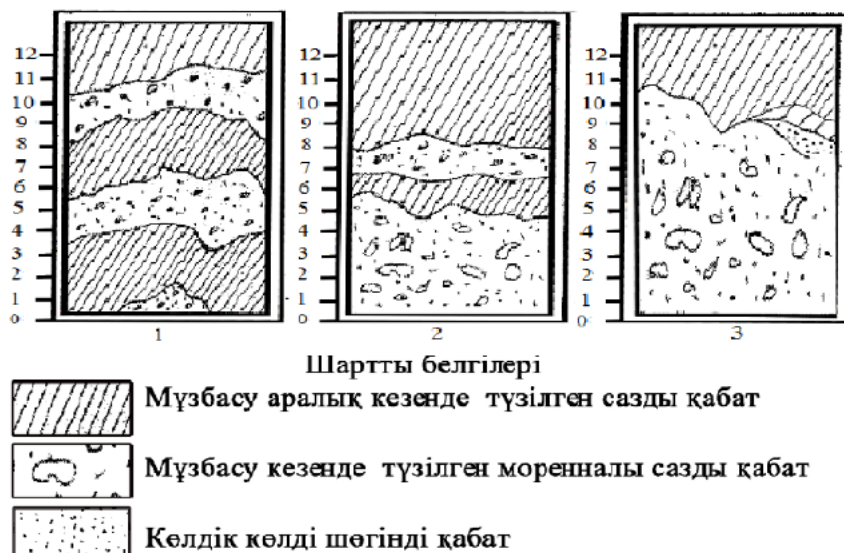
Қазақстандағы Вюрм мұзбасуының эволюциясын радиокөміртектік және геохимиялық әдіспен зерттеген Л.Р. Серебрян мен О.А. Поморцовның, Л.И. Ивановскийдің т.б. палеогляциолог ғалымдардың пікіріне сәйкес шамамен 14-13 мың жыл бұрын климаттың жылынуына байланысты голоценнің басында (12-10 мың жыл бұрын) климат қарқынды жылынып, мұздықтар шегіне бастады.

Климаттың жылынуы 4-5 жылға созылды. Осыдан 7 мың жыл бұрын орташа жылдық температура 6 градусқа көтеріліп, қазіргіден 2 градусқа жылы болған (плейстоценнің соңында). Бұдан кейін 6,5 мың жыл бұрын температура, төмендеп климаттың ылғалдануына байланысты Ыстықкөл деңгейі біртіндеп көтерілуінен мұздықтардың көлемі біртіндеп қайта ұлғая бастады. 2,5 мың жылға созылған бұл кезеңде қазіргі деңгейінен Балқаш көлінің деңгейі 3 метр жоғары болған. 4 мың жыл бұрын мұздықтардың қайтуының 5-ші кезеңі басталды. 2,5 мың жыл бұрын климатта тағы суыну байқалып, мұздықтың ұлғаюының 6-шы кезеңі басталды. Мұздықтардың қайтуының 7 кезеңі 1,4 мың жыл бұрын басталған. Мұздың қайтуының 8-ші кезеңі шамамен біздің жыл санауымыздың 1600-1700 жылдары болған. Оның мореналарында қыналар өспеген [1; 3].

Жазба дерктер мен таным жорықтар барысында жинақталған материалдарға жасалған талдаулар ежелгі төрттік мұзбасуларының жүруіне біріншіден, неоген мен төрттік дәуірде жүрген неотектоникалық қозғалыстардың әсерінен Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы таулардың жаңғырып биіктеуі, екіншіден, тау түзілу үрдісінің жүруінен климаттың күрт суынуы әсеретті деуге болады.

2004 жылдан бастап жазғы оқу іс тәжірибелері барысында Талдықорған ойысымен шектесетін Лабасы, Бурақай, Ешкіөлмес сыяқты аласа таулы алқаптары мен тауалды жазықтарының жер бедерінің негізгі ерекшеліктерін анықтау мақсатында бірнеше жорықтар ұйымдастырып, өлшеу жұмыстары жүргізілді. Жұмыс барысында Қартал өзенінің орта ағысындағы аласа таулы 1 2 бөліктегі жарқабақтан бір малтатасты, бір лесті сазды қабатты анықталды. Тау жыныстарының қабатына талдау жасай отырып, миңдаль мұзбасуы аласа таулы алқапты қамтыған жабын мұздық болғанына көз жеткіздік.

Далалық зерттеу нәтижелеріне сәйкес ысырынды мореналардың бетін лесті сазды жыныстармен қабаттасып келетінін байқады. Олар 700-900 метр биіктіктегі Талдықорған қаласының оңтүстігіндегі Лабатау тауының етегінде *бір сазды бір мореналы*, 1200-1500 метр биіктіктегі Балықты өзенінің бойындағы жарқабақтың *екі малтатасты*, *екі лесті* қабаттардың белгілі бір ретпен шөгуі орта биіктіктегі тауларда ежелгі мұзбасулардың екі рет қайталанғанын дәлелдейді. Ал, 2000 метрдегі Қаратал өзенінің аңғарында *үш малтатасты*, *үш сазды* қабаттың кездесуі Жетісу Алатауының теңіз деңгейінен 2000 метр биіктігінде мұзбасулардың үш рет қайталанғанын дәлелдейді [1-сурет].

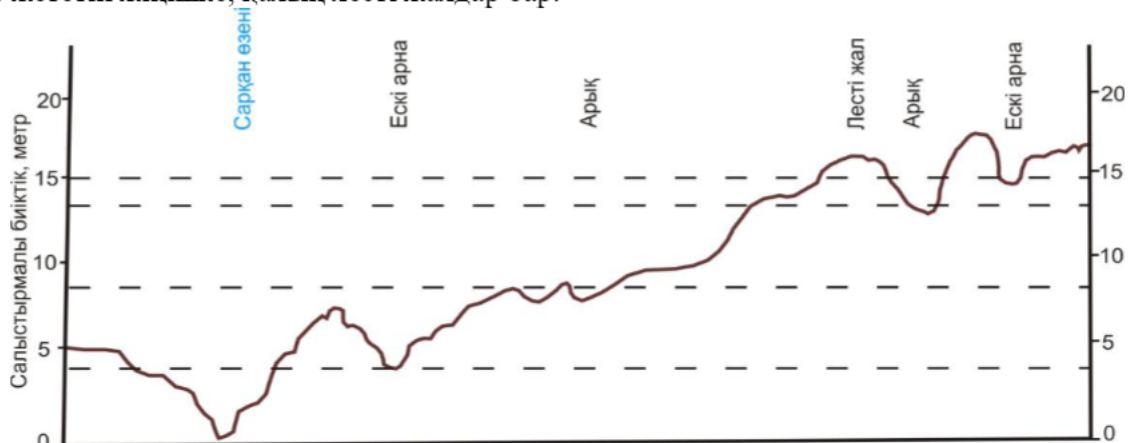

- 1-Үш сазды, үш моренналы қабаттан тұратын бірінші миндаль мұзбасуы
 2-Екі сазды, екі моренналы қабаттан тұратын екінші рисс мұзбасуы
 3-Бір сазды, бір моренналы қабаттан тұратын соңғы вюрм мұзбасуы

1- сурет. Тау етегіндегі жарқбақтардағы ежелгі төрттік мұзбасу және мұзбасуаралық кезеңдерде түзілген моренналы және сазды жыныстардың жатыс бағыттары

Мұз басу және мұзбасу аралық кезеңдегі палеоклиматтық ерекшелігін анықтау үшін: Сарқан өзенінің ескі арнасының көлденең қима-сызбасын жасадық. Балықты өзенінің қазіргі арнасынан басқа құрғап қалған ескі екі арнаны анықтадық. Қазіргі арнаның ені 30 метр, бірінші ескі арнаның ені 60-65 метр, екінші ескі арнаның ені 120-130 метр [2-сурет].

Өзеннің көлденең қимасызбасын жасап, оны талдау барысында қазіргі арна мен бірінші ескі арнаның биіктік айырмасы - 4 метр екенін, қазіргі арна мен екінші ескі арнаның биіктік айырмасы - 15 метр екенін анықтадық. Екінші ескі арнаны бойлай Қарақуыс шатқалынан солтүстік-батысқа 5-6 шақырымға созылып жатқан биіктігі 10 метрге жететін жіңішке, қалың лесті жалдар бар.

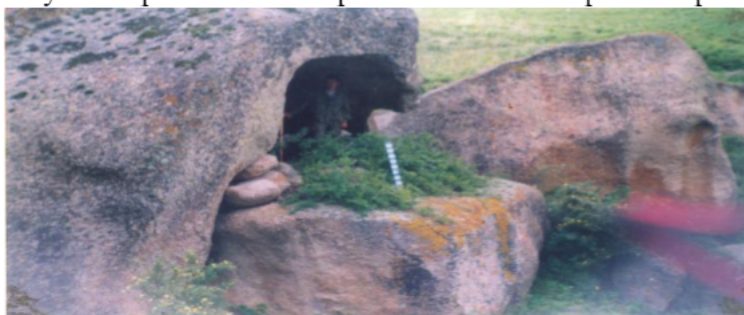

2 сурет-Балықты өзенінің қазіргі және ескі арналарының қима-сызбасы

География институтының профессоры П.А. Черкасовтың тұжырымына сүйенсек, өзеннің қазіргі арнасы осыдан 400 жыл бұрынғы ол алапат селден кейін пайда болған. Бірінші ескі арна мен қазіргі арнаның биіктік айырмасын 4 метр екенін анықтай отырып, әр 100 жылда табан эрозиясының әсерінен өзен арнасы 1 метрге тереңдейтінің ескерсек, бірінші ескі арнамен шамамен 400 жыл бұрын, екінші ескі арнамен 1500 жыл бұрын аққанын аңғаруға болады. Бірінші және екінші ескі арнаның кеңдігіне қарап, бір кезде

климаттың қазіргідей аридті емес, ылғалды болғанын аңғаруға болады деген қорытынды шығардық.

Жетісу Алатауының солтүстік орталық жоталарының аласа таулы бөлігі болып табылатын Басқан өзенінің шығысындағы Алмалы тауында ежелгі мұзбасулардың әсерінен түзілген ысырынды мореналы жыныстармен, қоймаңдай тастармен кездеседі. Таудың солтүстік-беткейінде теңіз деңгейінен 1100 метр биіктіктегі сай ішіне ысырынды қойтастардың кептеуінен түзілген «Шатыртас» табиғат ескерткіші орналасқан [3-сурет].

3-сурет.Алмалы тауындағы «Шатыртас» табиғат ескерткіші

Уақыт өте келе жүздеген мың жыл ішінде үйілген қойтастардың арасындағы саңылаулар еріген қар, жаңбыр суларының шайуынан, маусымдық және тәуліктік температура ауытқуының, сайды өрлей, құлдай соққан желдің әсерінен жүретін дефляция, корразия үрдісінің нәтижесінде жүздеген мың жыл ішінде кеңейіп үңгір пайда болды. Қорыға келгенде, "Шатыртас" ескерткіші бұдан 500 мың жыл бұрын басталған ежелгі миндаль мұзбасуы кезінде түзіліп, уақыт өте келе сыртқы күштердің әсерінен өзгерген морфомүсіндік жер бедері. Жүргізілген көп жылдық зерттеу нәтижелеріне жасалған талдаулар Жетісу Алатауы мен тауаралық ойыстардың ежелгі мұз басулардың әсерінен пайда болған жер бедерінің қазіргі негізгі пішіндерін *тектоникалық денудациялық, мүсінді эрозиялық және аккумулятивті-денудациялық жер бедеріне* бөлуімізге мүмкіндік берді [4-сурет].

4-сурет. Жетісу Алатауындағы ежелгі мұз басулардың әсерінен пайда болған жер бедерінің негізгі пішіндері

1. Таудың ең биік бөлігіндегі қазіргі мұздықтар жауып жатқан *тектоникалық денудациялық жер бедері*. Олар үлкен 2 топқа бөлінеді: Өркеш таулы, ә/ Опырмалы ойысты. Өркеш таулы тектоникалықденудациялық жер бедері биік, орташа және аласа таулы бөліктерге бөлінеді.

2. Биік және орташа биік таулардағы (2500-3000) тектоникалықденудациялық жер бедерінде қазіргі мұзбасулардың ысырындыларының іздері терең болмаса да, анық байқалатын пенепленденген аймақтар.

3. Мұздық ығыстырған шөгінділердің тауалды аймағына жинақталған шекарасы болып табылатын тектоникалық-денудациялық аласа таулы аймақтар. Осы таулардың байрайында қалыңдығы 150-200 метрге жететін ысырынды мореналық шөгінділер жинақталған. Биік және орташа биіктік таулар мен аласа таулардың аралығында опырмалы ойыстар орналасқан. Оған негізінен ежелгі мұзбасу әрекетінен түзілген мореналы текшелер мен тау етегінде жинақталған ысырандылардан тұратын мореналы төбелер жатады. [5; 6; 7]

Зерттеулердің деректеріне сүйенсек, егер мұздықтардың көлемі осылай кішірейсе берсе, 120-150 жылдан соң тау мұздықтары жойылуы мүмкін.

1. Мұздықтарды зерттеу арқылы жер бедерінің таулы денудациялық жер бедерін, аккумулятивті жер бедерін анықтадық.

2. Профессор П.А.Черкасовтың пікіріне сүйене отырып теңіздердің трансгрессиясында мұздық көлемін ұлғайтып, регрессиясында көлемін кішірейтіп, мұзбасуаралық кезеңмен алмасатынына көзжеткіздік.

3. Жазба дерктер мен таным жорықтар барысында жинақталған материалдарға жасалған талдаулар ежелгі төрттік мұзбасуларының жүруіне біріншіден, неоген мен төрттік дәуірде жүрген неотектоникалық қозғалыстардың әсерінен Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы таулардың жаңғырып биіктеуі, екіншіден, тау түзілу үрдісінің жүруінен климаттың күрт суынуы әсер етті.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Черкасов П.А. Эволюция горного оледнения Казахстана в четвертичный период. Институт географии МОН РК. Алматы, 2000.-365с.

2. Черкасов П.А. К вопросу о древнем оледенении Джунгарского Алатау на примере бассейна р Лепсы // Вопросы географии Казахстана, 1997, №5, С.98.

3. Диденко-Кислицина Л.К. Кайнозой Юго - Восточного Казахстана: Геоморфология, Новейшая тектоника. История формирования рельефа и осадконакоплений, палеэкология. ч// Алматы, 2001.

4. Диденко-Кислицина Л.К. Геоморфология, стратиграфия кайнозоя и новейшая тектоника северо-восточной части Джунгарского Алатау. Материал по геологии и полезным ископаемым Южного Казахстана. Вып. 3, А: Наука, 1997.

5. В.А.Обручев. Пограничная Джунгария. I. III. Вып.-М.:1940.-С. 50-60.

6. Серебрянный Л.Р., Орлов А.В., Соломина О.Н. Морены - источники гляциологической информации. М., "Наука" 1975.-200с.

7. Горностаев Н.Н. Четвертичные отложение у северных подножий Джунгарского Алатау. М.: 1976.-295с.

ӘОЖ 612.1/8

ЖАЛАҢАШКӨЛДІҢ БАТПАҒЫ МЕН АРА БАЛЫ ҚОСПАСЫНЫҢ ЕМДІК ҚАСИЕТТЕРІ

Укушева Т.К., Медетбекова Т.М.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
ukushevatomkyn@mail.ru, mktd@mail.ru*

В области исследования были проведены характеристики физических свойств меда и химические исследования грязи. Было изучено влияние на разные органы человеческого организма медикаментов, изготовленное из смеси меда и глины. Определены свойства грязи, которые благоприятно влияют на организм человека.

In the field studies were conducted of the physical Properties of honey and chemical studies of mud. The effects of different organs of the human body medicines, made from a mixture of honey and clay. The properties of the mud, which favorably affect the human body.

Кілт сөздер: прополис, балауыз, ара балы, ара сүті, балшық, апилак.

Денсаулық – зор байлық. Орыстың ұлы физиологы И.В.Павлов: «Адам табиғаттың айрықша жемісі. Табиғат қазынасынан ләззат алу үшін адамның дені сау, қайратты да, ақылды болуы тиіс» деп жазған. Бұлақ сулары мен көлдің қара батпағын емге қолдану қазақ даласында бұрыннан белгілі. Табиғаттың шипалы көздерін халық өздерінің күнделікті тұрмысында байқаған. Сол кезде ауруы барлардың ауруы басылып, тіпті оның жазылғанын да көргендер болған. Көлдердің суы мен батпағының емдік, шипалы қасиетін ашуға малдар да себеп болған деген кәуесет бар. Көкшетау облысында осы күні емге кеңінен қолданылатын қара батпақты «Қотыркөл» деген көл бар. Көлдің бұлай аталуы, бұрынғы кезде қазақтар малдарын соның маңайында жайып жүргенде, денесін қотыр басқан малдардың сол көлдің батпағын басып жүріп жазылып кететінін байқаған. Осыдан «Қотыркөл» деп аталған. Малдың қотыры жазылып кеткенін көрген халық денесіне қотыр, жара шықса, осы көлдің батпағын жағып, оған оранып емделгенде көпшілігі жазылып кеткен. Осындай жолмен де халық көл батпағының қасиетін аша жүріп, оны өте қасиетті деп пайдалану жолын да ойластырған, қалай болса солай емделмей, оны ретке келтіріп, бір қалыппен жүргізген. Көл батпағымен емдеуге жаздың ыстық айларында барған. Сол шипалы батпағы бар көлдің жағасына қонып, бие байлап, мал сойған. Онда әркім өзіне қолайлы жер тауып, шұңқыр қазған, шұңқыр қазған соң ол шұңқырда шешініп денесінің жарасы бар жеріне батпақ жаққан. Алғашқы күні мұндай батпақ булауды бірақ рет, азақ уақыт алған. Содан кейін булау уақытын күннен күнге ұзартып бие сауым уақытқа жеткізген [1,2].

Зерттеу жұмысының мақсаты: Ара балының физикалық қасиеттеріне тоқталу, балшықтың физикалық қасиеттерімен химиялық құрамын түрлі тәжірибелер арқылы зерттеу, ара балы мен балшықтың емдік қасиеттеріндегі ерекшеліктерге сырқаттанған адамдарды емдеу ісінде пайдалана отырып көз жеткізу.

Осындай табиғат аясында оның мөлдір ауасын жұтып, сырқаттанса суымен батпағын шипа қылып, өз заманында бейбіт өмір сүрген қазақ халқы дәуірінде дәрігерді де онша іздемей ақ өмір сүрген болар. Халық табиғаттың шипалы көздерін осылайша ашып, оны кейінгі ұрпақтарға тоздырмай мұра етіп қалдырған. Осы күнгі ғылыми медицина бұл ірі сала – бальнеотерапия, курортотерапия аталып отыр. Бұл күндері табиғаттың минералды су, шипалы батпағымен емдеу тәсілі қайта жанданып, медицинаның жаңа ағымы ретінде айтыла бастады. Осындай шипалы батпақ пен тұз

қоры Алматы облысы Алакөл ауданының бірқатар жерлерінде көп кездеседі. Шұбартөбе аймағындағы «Кіші Алакөл» көлі, Архарлы ауылы маңындағы « Қоссор» т.б. Архарлы ауылының 8 км қашықтықтағы Қоссор деген жерде тұзды көлшік бар. Үлкендердің әңгімесіне қарағанда ашаршылық жылдары, халықтың басына төнген қиын кезеңдерден осы көлшіктің ортасында пайда болған тұз қабаты аман алып қалған көрінеді. Аштыққа ұшыраған ел осы тұздың беткі қабатын ақырын сыдырып алып, басқа жерлерге әр түрлі тағам түрлеріне айырбастаған. Тіптен кейінгі уақыттарда да осы тұзды пайдаланып көрген, алғашқы кездегі қалыңдығы 1,5 метрге дейін жеткен екен, ал қазіргі уақытта 15-20 см қалыңдықта ғана қалған. Бұдан кейінгі біраз бөлігіне дейін сулы болып келеді де, ал шет жағасында қара түсті батпаққа ауысады.

Кейбір ғылыми зерттеулерге қарағанда мұндай көлшіктер мен батпақтың пайда болуы топырақтың беткі қабатындағы жүрген жел және су эрозиясының байланысы деген пікірлер айтылды. Сол жердің жазық, тегіс аймақтарда орналасуына, жер беті жер асты су ағысы өте нашар болады. Сондықтан бұл жерлерде топырақтың сортаңдануы және батпақтану процесі жүреді. Жер бетіндегі су мөлшерден артық болған жағдайда жер асты су ағысы нашар болады да, жер асты суының деңгейін тез жоғары көтеріп, топырақ сортаңданады. Жер бетіне жақындаған судан булану көбейеді де, су құрамындағы тұздар топырақтың жоғарғы қабаттарын жылжиды да, тұз қабаты пайда болады.

«Балшық, ол табиғаттың тегін сыйы, адамдар оның көмегімен өзінің денсаулығын орнына келтіре алады» деген екен халық емшісі Иван Котов [3,4].

Балшықтың көмегімен барлық ауруларды емдеуге болады, тек ісік ауруларының IV – дәрежесінен басқа.

Балшық пен балдың қоспасынан жасалған дәрілер денедегі зат алмасу процесінің бұзылуынан артық заттарды сорып алады, жансызданған жасушаны орнына келтіреді. Микроағзаларды өлтіреді, олардың улы қасиеттерін жояды. Ағза мүшелерінде пайда болған сары су көптеген еріген тұздарды сорып алады, қандағы темірдің азаюын орнына келтіреді, қан қысымы көтерілгенде, бас миы шайқалғанда мидағы қан қысымы өзгерісінде пайдаланылады. Сондай-ақ адамдар шаршағанда (стресс) шошынағанда (депрессия) пайдаланылады. Жазылмайтын тері ауруларында күйген жерлерді жазуда (күйік дәрежесіне қарай) сондай-ақ зоб ауруларына, құрт қояншық ауруларын емдеуде үлкен маңызы бар. Артрит, түрлі дәрежедегі полиартрит, острохандроз, жүйке жүйелерінің аурулары, жыныс жолдарының қабынуы кезінде оң нәтиже береді [5,6].

Бал арасы – гүлге қонуға жаны құмар жәндік. 1 кг бал жинау үшін бал арасына 19 млн гүлдерге қону керек. Гүлдердің нектарын жинау үшін ара сағатына 6,5 км. жылдамдықпен ұшады. Осындай жылдамдықпен ұшқан бал арасы күніне 7 мың гүлді тозаңдандырады. Омарта таяу орналасқан жеміс бағымен мәдени өсімдіктердің жоғары өнім беретін себебі де осыған байланысты. Мәселен, омартаның қасына 600м. арақашықтықта отырғызылған алма ағашынан 252кг. өнім жиналған.

Бал арасының тіршілігін бақылағанда өте қызық, адам баласы байқай бермейтін ғажайыптарды көріп таң қалдым. Мысалы: күнбағыстың дәні орналасқан қалпақшасының іші араның ұяшықтарына ұқсайды. Менің ойымша табиғаттағы тіршілік иелерінің арасында ұқсастық және байланыс бар сияқты. Күнбағыстың басы күн қай жақта тұрса, сол жаққа бұрылады.

Бал арасы гүлдің тозаңынан қорегін тапқанда ұясының алдына келіп билейді. Күннің шығып тұрған бағытына шеңбер жасап немесе вертикаль бағытта билейді. Шеңбер жасап билесе қорегі ұядан 80м. қашықтықта болады екен. Жұмысшы ара 1 күнде мыңдаған гүлдерге. Күн жарқырап шықса осындай ұшуды 10 реттен қайталайды.

Араның балында ағзаға қажетті 60 – қа жуық зат болады. Олар : глюкоза, фруктоза, сахароза, мальтоза, минералды заттар, ферменттер, түрлі дәрумендер, макро және микроэлементтер, биологиялық активті заттар, радиоактивті заттар, антибиотиктер болады. Адам баласы бал арасымен өте ертеден бері шұғылданып келеді. Бал арасын және оның өнімдерін өз игіліктеріне жаратып отырды, бірақ ғылыми тұрғыдан көңіл аударылмады. Ара балымен қатар оның өнімдері де кең түрде қолданылады.

Ара сүті. Арада «сүт» те болады. Ара сүті – жас араның жұтқыншақ безінен бөлініп шығатын зат. Әдетте әрбір ара жанұясында бұл «сүтпен» өзінің ұрықтарын және жұмыртқа салар кезде ұрғашы араларды қоректендіреді. Ара жанұялары бір қалыпты тіршілік етіп, дами бастаған жағдайда жас араларының алғашқы тіршілік ете бастаған төртінші – алтыншы күні мен екінші – он бесінші күннің аралығында ара «сүті» пайда бола бастайды. Ара «сүтін» алу үшін дәл осы сәтті пайдалану керек. Араның «сүті» дәрі. Ара сүтін ғалымдар «Апилак» дейді. «Апис» - латынша ара деген сөз, содан шыққан «апилак» ара сүті дегеннің баламасы. Апилак дәрісі таптырмайтын препарат. Қазіргі кезде дәрігерлер апилакты қауіпті жүрек ауруы, гипертония мен гипотония, туберкулез, бруцеллез, сондай – ақ іш ауруларына қарсы қолдана бастады. Апилактың адам жасартатын қасиеттері бар. Ендігі мақсат ара сүтін өндіріп, оны медициналық орындарға өткізу. Кейбір дәрілерге қарағанда, араның 14 жанұясынан 100-150 г. апилак «саууға» болады. Медицина ара сүтінің құрамында болатын негізгі заттардың мөлшері мың есе көбейтілген дәрі бар. Бұл дәрінің алифортил деп атайды.

Балауыз. Халық шаруашылығында және тағам өнеркәсібінде кеңінен қолданылатын ара өнімдерінің бірі. Авиация, металлургия, радио және электротехника, суретөнері, медицина, фармацевтика т.б. Балауыздың құрамы өте күрделі органикалық қосылыстардан тұрады оған 300 – ге жуық зат кіреді.

Прополис. Химиялық құрамы өте күрделі. Оның құрамына 50 – 55 % өсімдік сағызы, 8 – 10% эфир майы, 30 % балауыз, 5 – 10 % микроэлементтер кіреді. Прополис микроағзаларды өлтіреді, ауруды басады, қабыну процесін жояды, т.б. көптеген емдік қасиеттерімен белгілі.

Ал балшықтың қасиетіне келетін болсақ зерттеп отырған балшықты 1 литр сүтке бірнеше күн қатарынан салып қойса, сүт ашымайтындығының куәсі болдым, яғни балшықтың микроағзаларды жоятын қасиеті жоғары деуге болады.

Балшықты сондай – ақ бальзамдау ісіне де пайдаланады. Құрамында радий элементінің де аз мөлшері анықталған балшықтың ағзадағы іріңді жараларға, ісік ауруларына қарсы тұратын өте күшті қасиеті анықталған. Сондықтан балшықты табиғи тазартқыш зат деп те атаған, сонымен қатар ауырған ағза мүшелерін ғана емес, сау жасушадағы түрлі улы заттардан тазартып, жасушаға қуат беруге көмектеседі.

Литий элементі бар балшық ішкі секреция бездерінің жұмысының бұзылуы кезінде, депрессия және алкогольді ішімдікке салынған адамдарға өте көп көмектеседі.

Табиғат: аспан, жер, су бір – бірімен тығыз байланыста, бөлінбейтін біртұтас дүние. Табиғатта өтіп жатқан процестер, өзгерістер барлығы да адамзат баласының пайдалануы үшін маңызы зор, адам баласын табиғат өзі жаратқан болса, таза табиғи өнімдер де сырқат жандардың дертіне дауа, еміне шипа болады.

Ара балы, бал – жоғары калориялы диеталық тағам. Жұмысшы бал арасының гүлді өсімдіктердің шырынынан өңдеп шығарған өнімі, қоймалжың, тәтті сұйық. Ара балы бір шырынды және көп шырынды болып бөлінеді. Бір шырынды бал – тек өсімдіктің бір түрінен ғана жиналған шырын. Оны өсімдіктің түріне (қарақұмық балы, жөке ағаштың балы, т.б.) қарай атайды. Көпшырынды бал – өсімдіктердің бірнеше түрінен жиналған шырын. Мұндай балды табиғи бал беретін өңірлерге байланысты (дала балы, тау балы, бақ балы, т.б.) әртүрлі атайды. Балдың химиялық

құрамы шырын жинаған өсімдіктердің түріне, топырағына, ауа райының жағдайына және балдың түрлеріне байланысты болып келеді. Ара балының сапасын негізінен хош иісі, дәмі, түсі, тығыздығы, ылғалдылығы, қоректік және жабысқақтық қасиеттері арқылы ажыратылады. Бал –қуаты жоғары тамақтық азық. Оның 1 кг-ы 3250 кал. қуат береді. Бал адам организмін витаминдермен, ақуызбен, ферменттермен, т.б. тіршілікке қажетті заттармен байытады. Сондай-ақ балды асқазан, бауыр, бүйрек, жүрек, өкпе, жүйке ауруларын емдеуге және суық тигенде қолданады. Ара балын косметикада, дәрі жасау өндірісінде пайдаланады. Балды құрғақ, жақсы желдетілген бөлмеде 5°С-тан 10°С-қа дейінгі температурада сақтайды.

Ара балы жаз айларында үш рет шайқалады. Бірінші рет мамыр балы деп аталады, маусым айының ортасында, жаз балы шілде айында, күздік бал тамыз айының аяғында немесе қыркүйек айларының бастапқы он күндiгiнде жиналады. Осы 3 рет жиналған балдың табиғи қасиеттері арқылы зерттеу жұмысы жүргізілді.

Зерттеу жұмысы

	Балдың қасиеттері	Май балы	Жаздық балы	Күздік бал
	Түрі	Ашық сары түсті	Сары түсті	Қою сары түсті
	Консистенциясы	Сұйық	Қою	Қою
	Иісі	Хош иісті	Өзіне тән иісі бар	Өзіне тән иісі бар
	Дәмі	Тәтті дәмді қышқылтым	Тәтті қышқыл	Тәтті қышқылдығы басым

1. Түрін анықтау I – кезеңдегі ашық сары түсті себебі көктемгі өсімдіктердің гүлдерінің шырындарына байланысты, ал II – кезеңіндегі сары түсті, III – кезеңіндегі қою сары түсті болған себебі, өсімдіктер гүлдерінің шырынына байланысты деп ойлаймын.

2. Консистенцияны анықтау. Жаңа алынған балды қасықпен алып төгіп көру, бірінші кезеңдегі бал сұйықтау, бірақ қасықтан төгілген жоқ, ал II және III – кезеңіндегі бал қою, қасықты бұрағанда бірге алынады. Бұдан алынған балдың барлығы жетілген деп есептеуге болады, ал I – ші кезеңдегі балдың сұйықтау алынғандағы көктемгі жауын – шашынның әеріне, биылғы жылы көктемгі ауа – райына байланысты кешірек жналды. II және III – кезеңіндегі балдың қою болуының себебі жаз айларында жауын – шашынның аздығы болып табылады.

3. Иісін анықтау. Шыны стаканға 30 – 40 г балды салып, тығыз қақпақпен 10 минут екінші ыдыстағы ($t^{\circ} - 45 - 50^{\circ}\text{C}$) жеткенде стаканды қоямыз. Біраздан кейін қақпақты ашқанда балдың иісін анықтауға болады.

4. Дәмін анықтау үшін алынған балды 30 – 36 ° С – ға дейін қыздырып барып анықталды, барлық кезеңдердегі балдың дәмі бірдей деп есептеуге болады, тек III – кезеңдегі балдың қышқылдылығы басымдау, оның себебі жаз ортасында гүлдеген өсімдіктер шырынына байланысты, әсіресе жусан және жоңышқа түрлері.

Бал мен балшықтың физикалық қасиеттерін зерттеу, химиялық құрамын анықтау, емдік қасиеттерінің аясының кең екендігіне көз жеткізу мақсатында жүргізілген ғылыми жұмыс қосымша материалдардың көмегімен төмендегідей қорытындылды:

Бал арасы – гүлге қонуға жаны құмар жәндік. 1 кг бал жинау үшін бал арасына 19 млн гүлдерге қону керек. Гүлдердің нектарын жинау үшін ара сағатына 6,5 км. жылдамдықпен ұшады. Осындай жылдамдықпен ұшқан бал арасы күніне 7 мың гүлді тозаңдандырады. Омарта таяу орналасқан жеміс бағымен мәдени өсімдіктердің жоғары өнім беретін себебі де осыған байланысты. Мәселен, омартаның қасына 600м. арақашықтықта отырғызылған алма ағашынан 252кг. өнім жиналған.

Араның балында ағзаға қажетті 60 – қа жуық зат болады. Олар : глюкоза, фруктоза, сахароза, мальтоза, минералды заттар, ферменттер, түрлі дәрумендер, макро және микроэлементтер, биологиялық активті заттар, радиоактивті заттар, антибиотиктер болады. Адам баласы бал арасымен өте ертеден бері шұғылданып келеді. бал арасын және оның өнімдерін өз игіліктеріне жаратып отырды, бірақ ғылыми тұрғыдан көңіл аударылмады. Ара балымен қатар оның өнімдері де кең түрде қолданылады.

Ара сүті. Арада «сүт» те болады. Ара сүті – жас араның жұтқыншақ безінен бөлініп шығатын зат. Әдетте әрбір ара жанұясында бұл «сүтпен» өзінің ұрықтарын және жұмыртқа салар кезде ұрғашы араларды қоректендіреді. Ара жанұялары бір қалыпты тіршілік етіп, дами бастаған жағдайда жас араларының алғашқы тіршілік ете бастаған төртінші – алтыншы күні мен екінші – он бесінші күннің аралығында ара «сүті» пайда бола бастайды. Ара «сүтін » алу үшін дәл осы сәтті пайдалану керек. Араның «сүті» дәрі. Ара сүтін ғалымдар «Апилак» дейді. «Апис» - латынша ара деген сөз, содан шыққан «апилак» ара сүті дегеннің баламасы. Апилак дәрісі таптырмайтын препарат. Қазіргі кезде дәрігерлер апилакты қауіпті жүрек ауруы, гипертония мен гипотония, туберкулез, бруцеллез, сондай – ақ іш ауруларына қарсы қолдана бастады. Апилактың адам жасартатын қасиеттері бар. Ендігі мақсат ара сүтін өндіріп, оны медициналық орындарға өткізу. Кейбір дәрілерге қарағанда, араның 14 жанұясынан 100-150 г. апилак «саууға» болады. Медицина ара сүтінің құрамында болатын негізгі заттардың мөлшері мың есе көбейтілген дәрі бар. Бұл дәрінің алифортил деп атайды.

Балауыз. Халық шаруашылығында және тағам өнеркәсібінде кеңінен қолданылатын ара өнімдерінің бірі. Авиация, металлургия, радио және электротехника, суретөнері, медицина, фармацевтика т.б. Балауыздың құрамы өте күрделі органикалық қосылыстардан тұрады оған 300 – ге жуық зат кіреді.

Прополис. Химиялық құрамы өте күрделі. Оның құрамына 50 – 55 % өсімдік сағызы, 8 – 10% эфир майы, 30 % балауыз, 5 – 10 % микроэлементтер кіреді. Прополис микроағзаларды өлтіреді, ауруды басады, қабыну процесін жояды, т.б. көптеген емдік қасиеттерімен белгілі.

Ал балшықтың қасиетіне келетін болсақ зерттеп отырған балшықты 1 литр сүтке бірнеше күн қатарынан салып қойса, сүт ашымайды, яғни балшықтың микроағзаларды жоятын қасиеті жоғары деуге болады.

Балшықты сондай – ақ бальзамдау ісіне де пайдаланады. Құрамында радиий элементінің де аз мөлшері анықталған балшықтың ағзадағы іріңді жараларға, ісік ауруларына қарсы тұратын өте күшті қасиеті анықталған. Сондықтан балшықты табиғи тазартқыш зат деп те атаған, сонымен қатар ауырған ағза мүшелерін ғана емес, сау жасушадағы түрлі улы заттардан тазартып, жасушаға қуат беруге көмектеседі.

Литий элементі бар балшық ішкі секреция бездерінің жұмысының бұзылуы кезінде, депрессия және алкогольді ішімдікке салынған адамдарға өте көп көмектеседі.

Табиғат: аспан, жер, су бір – бірімен тығыз байланыста, бөлінбейтін біртұтас дүние. Табиғатта өтіп жатқан процестер, өзгерістер барлығы да адамзат баласының пайдалануы үшін маңызы зор, адам баласын табиғат өзі жаратқан болса, таза табиғи өнімдер де сырқат жандардың дертіне дауа, еміне шипа болады. Жазылмайтын тері ауруларын, күйген жерлерді жазуда, пайдалануға болатындығын, оның құрамындағы

күкірттің және күкіртті сутектің болуынан деген қорытынды жасадым. Себебі күкірттің дезинфекциялығыш қасиеті бар. Сондай-ақ батпақтың микроағзаларды өлтіріп, оның улы қасиеттерін жоятынын зерттеп отырған балшықты 1 литр сүтке бірнеше күн қатарынан салып қойғанда сүттің ашылмағанын байқадым.

Бұдан шығатын қорытынды: балшықтың микроағзаларды жоятын қасиеті жоғары деуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. А.Алдашев, Ж.Әлімханова. Қазақтың халық медицинасының құпиясы Алматы «Қазақстан» 1992ж.
2. Табиғат – ел байлығы «Қайнар» баспасы, 1979ж.
3. Қ.Сағатов. Өсімдіктер физиологиясы Алматы 1996ж.
4. «Химия мектебі» журналы № 1 2003ж Химия және медицина
5. Қ.Қайымов. «Қызықты зоология»
6. Б.Сергеев. «Қызықты физиология»

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

ӘОЖ 34 (37)

РИМ ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ ТАБЕЛЛИОНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Амирова Б.К.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
botaa_1981@mail.ru*

Бұл мақалада нотариат институтының даму тарихы мен рим империясы кезіндегі табеллиондардың құқықтық жағдайы қарастырылған. Сондай-ақ, нотариустардың қазіргі таңдағы құқықтық мәртебесі мен ежелгі Рим мемлекеті кезіндегі дәрежесі сараланған. Мақалада нотариус қызметінің құқықтық мемлекет орнатудағы маңызы туралы да сөз қозғалған.

В данной статье рассматривается история развития нотариального института во время Римской империи. А также анализировано правовой статус нотариусов во время Римской империи и в наши дни. В статье упоминается о значимости нотариальной деятельности в становление правового государства.

This article discusses the history of the notarial institution during the Roman Empire. And to analyze the legal status of notaries in the Roman Empire and today. The article mentions the importance of notarial activities in the establishment of the rule of law.

Түйін сөздер: нотариус, нотариат, табеллион, писарь, нота, маклер, дьяк, нутарий, претор.

Ал «нотариус» сөзі орыс тілінде І Петр заманында, қоғамда шетелдік сөздерге деген қызығушылық артып, орыс тіліндегі сөздердің шетелдік баламалары қолданысқа енгізіле бастаған шақта пайда болды. Сондай-ақ нотариат қызметін орыс тіліне аударғанда өзінің толық мағынасын аша алмайтын, өйткені, «дьяк» сөзі бұйрық беру жүйесінің ескіруне орай көнеленсе, «писарь» сөзі жаңа қызметтің функциясын толық аша алмады. Бұл кезеңде қолданысқа нотариус және нотариаттық немесе нотариий деген екі сөз бірақ енгізілді.

1720 жылғы Генералдық регламент мәтінінде нотариаттық және нотаиус бір мағынаны білдірген. Михельсон және Даля еңбектеріне қарасақ, «Нотарий» нысаны ХІХ ғасырдың ортасына дейін қолданылған. ХVІІ ғасырдың басында бірқатар еуропалық мемлекеттерде нотариус сөзі қолданыла бастады. Кейбір этимологтар нотариус сөзін неміс тілінен алынған десе, М.Фасмер, п. Черных сияқты авторлар ең алғашқы қайнары латын тілі деуде. Ежелгі орыс тілінде де «нутарий» (нутарь, нотарь) сөзі болған, ол орта ғасырдағы ежелгі грек тіліндегі «нотариос» сөзінен бастау алған, бірақ ол сөздің өзі латын тіліндегі «notarise» сөзінен шыққан. Сонымен, «нотариус» сөзі, 1866 жылы алқалық окружных сотта нотариаттық бөлімді ресми бекіткеннен кейін кең қолданысқа енгізілді. В. Дальдің сөздігінде нотариус және нотариий сөздерін «нота» бөліміне енгізіп: нотариий (нотариус) – «көпестерге қызмет көрсететін маклер сияқты, адамдардың арасындағы мәмілелерді және басқа да міндеттерді, шарттарды куәландыратын алқалық чиновник» деп анықтама берген [1,247].

Рим құқығы «Жазылып қойған сана» ежелден жазбалы құқық болып табылады, ал латындарда жазбаша дәлелдемелер басты орында болған. Сондықтан, азаматтық қорғаныстың құқықтық бөлігі ең алдымен құқықтық актілердің жазбаша нысанда болуын көздейді. Сол кезде құқықтық қатынас сахнасына «писарь» шыққан. Мүліктік қатынастың дамуымен «писарь» кәсібіне сұраныс ұлғая түсті. Ежелгі Римдегі нотариаттық табеллионның алғашқылары писарлар болған. Олардың қызметіне әр түрлі жолдаулар, ұсыныстар құрастыру ғана емес, содай-ақ әр түрлі шарттарды да құрған.

Писарлардың екі түрі болған: бірі – «scribae» мемлекеттік қызмет атқарушылар және «exceptores et notarii» жеке тұлғалардың қарамағандағылар.

Мемлекеттік қызмет атқарушыларды өмір бойына магистр сайлаған және азаматтық ар-ожданнан айырылмаған рим азаматтары болған. Олар жария құжаттарды дайындаған, қоғамдық қордың есебін жүргізген, осы құжаттардың көшірмесін жасап берген, сондай-ақ магистрдің өкімдері мен декреттерін жасап, оларды сақтаған. Преторлық сот процесінде сот журналын жүргізген.

Жеке тұлғалардың қарамағандағылар жалдамалы жұмысшылар, еркіндікке жіберілгендер, құлдар болған. Олар өз қожайындарының жазба жұмысын жүргізген. Бірақ «писарлар» заңгер болмаған.

Римде үшінші түрі, құқықтық құжаттарды және материалдарды жазатын азаматтардың ерекше санаты – табеллиондар болған. Олар мемлекеттік қызмет атқарушылардың да жеке тұлғалардың қарамағандағылардың да құрамында болмаған, еркін адамдар болған. Табеллиондар мемлекет бақылауында, өтемақыға өтініш берген азаматтарға құқықтық құжат, сот қағаздарын жазып берумен айналысқан. Өз функцияларын олар тек кеңседе атқарған. Актілер папирустың мөрлі қағазында жазылып, тараптар мен куәлар қол қойып, табеллион өз қолымен куәландырған кейін мөрленген. Табеллион жасаған құжатқа құқықтық акт сипатын беру үшін, оны сот хаттамасына енгізу қажет болған, бұл процесс актінің шынайылығына күмән келтіруге және бұл құжатқа байланысты дау тудыруға мүмкіндік бермеген.

Табеллиондар құқықтық білімі бар рим азаматтары, олар табеллион корпорациясына мүшеліке қабылдануға, қаланың префект қызметіне бекітілуге құқықтары болған. Сонымен табеллиондар нотариаттың негізгі қайнары болып табылады [2].

Әлемдік тәжірибе жеке практикамен айналысатын нотариустар азаматтар мен заңды тұлғалардың заңды мүдделерін мен құқықтарын қорғауды тәуелсіз және белгілі бір мүддесіз қағидасына негізделген институт құруға мүмкіндігі барлығын дәлелдеп отыр.

Мемлекеттің нотариустың азаматтық қоғамдағы ерекше әлеуметтік және құқықтық мәртебесін тануы тек тұрмыстық деңгейде ғана қажет болмай, нотариус туралы қолданыстағы заңнамаға сапалы баға беруде және деңгейіне талдау жасауда да әдістемелік негіз болар еді. Және оның ары қарай дамуы тенденциясын бағалауда да, бүкіл әлемдік құқықтық кеңістікке бірігу деңгейіне де қолданылар еді.

Жария билікті өкілеттіке ие, бірақ мемлекеттік органдар жүйесіне кірмейтін, алдын ала сот әділдігінің функциясын атқаратын, бірақ сот билігі тармағы мен әкімшілік биліктен ұйымдық, материалдық жағынан ерекшеленетін, жеке тәжірибемен айналысатын, бірақ кәсіпкер болмайтын нотариустың әлеуметтік мәртебесінің ерекшеліктері заңмен айқын белгіленуді талап етеді. Нотариаттың атқару билігімен, сот билігімен нотариустардың дербестігінің заңды кепілдігін құрудағы өзара іс әрекеттері олардың қызметіне қатысты кез келген әкімшілік кедергілерді жояды.

Оның екі жақтылығы бір жағынан мемлекеттің өкілетті органы ретінде танытса, екінші жағынан азаматтарға заң қызметін көрсететін, олардың мүддесін қорғайтын дербес кәсіп өкілі ретінде танылуынан нотариустың тәжірибеде ерекше құқықтық реттеуді талап ететін қоғамдағы жария және жеке мүдделердің тепе теңдігін қамтамасыз ететінін көруге болады.

Халықтың географиялық қозғалысының өзектілігі Қазақстандық нотариалдық құжаттардың басқа мемлекеттердің аумағында ерекше дәлелдемелік мәртебе беру мәселесі нотариус мәртебесі туралы заңнаманы халықаралық құқықтық қағидалар мен нотариат туралы нормаларды ескере отырып унификациялауды қажет етеді.

Әлеуметтік мәртебесінің барлық ерекшеліктерін ең алдымен мемлекеттің құқықтық саясатының концептуалды құжаттарында ең маңызды бағыты ретінде

көрсету керек. Қазіргі кезде құқықтық саясат концепциясында нотариат туралы заңнаманың қалыптасу мәселесі заң шығарушылардың назарынан тыс қалып отыр және ол әдеттегідей нотариат туралы заңнамаға азаматтық құқықтың институты ретінде ғана қарауымен түсіндіріледі.

Нотариаттың бұлжымас функцияларынан ескере отырып, азаматтық құқықтық қатынастарды дұрыс құру арқылы, нәтижесінде жария құжаттар болып сипатталатын құжаттар беруге тиіс тәсілмен болуы мүмкін даулардың алдын алуға бағытталатынын тану керек.

Концептуалдық ережеге негізгі идея – нотариусты «кеңесші және сенім білдірілген тұлға» ретінде, яғни адамдар арасындағы қарым қатынасты заңды түрде дұры, әділ қалыптастыратын, қоғамдық сенімді тұлға болатынын қосу керек.

Келесі мәселе нотариустың мөріндегі нышандардың бейнеленуі. Бір жағынан, нотариустар жеке тәжірибе етуші заңгерлер, яғни, бұл жағдайда олардың мәртебелері жеке адвокаттарға ұқсас. Ал екінші жағынан, нотариустар – мемлекет заңи маңызы бар әрекеттер жасауға өкілеттік берген тұлғалар, ал олардың құжаттары (егер дау тумаса) барлық мемлекеттік, жеке салаларда, ел ішінде және шет елде де қабылданады.

Мемлекеттік нышандар жеке тәжірибе етуші тұлғалардың құжаттарында болма керек дегенге қарсылығын құқықтанушылар «құқықтық компромисс» арқылы шешуге тырысады. Мысалы, теңіз кемесі қайсыбір мемлекеттікі ме, жоқ әлде жеке меншікте ме, оның «ұлттық заңы» бәрібір мемлекеттік нышандарды қолдану арқылы анықталады. Немесе бітімгершілікті басқа бағытта іздеу нотариалдық қауымдастықпен ғана емес, мемлекеттік органдар мен ғалымдардың бірлесуімен шешіледі.

Құқық қолдану қатынас субъектілерінің арасындағы нотариустың рөлі. Басқа органдар арасында нотариустың орнын анықтау кәсібіне байланысты оның ерекше мәртебесіне негізделеді және басқа заңи кәсіпкердің ішінде ерекше орын алады.

Нотариустың құқықтық жүйедегі орны мен рөлі құқықтық қауіпсіздіктің кепілі ретінде анықталуы тиіс. Азаматтық актілердің жарамдылығын анықтайтын нотариалды құжаттар жобасындағы негізгі шарттар ғана емес, заңмен көрсетіле бермейтін факультативті шарттар да азаматтар мен ұйымдар үшін заңдық қауіпсіздікті және нотариалды актілердің тұрақтылығына қосымша кепілдік береді.

Қызметін толыққанды атқаратын нотариат – ол азаматтық айналымдағы қалыптасатын құқықтық қатынастың тұрақтылығының кепілі және адал әрекетті тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету. Тек нотариат қана сотқа даусыз істер бойынша шешім шығаруда көмектесе алады.

Қызметін нәтижелі жасайтын нотариат – ол нотариусқа кәсіби қызметін жасауда тәуелсіздік пен еркіндік беретін және нотариалды кәсіп өкілдерінің, қоғам мен мемлекеттің мүдделерінің теңдігінің сақталуын қамтамасыз ететін құқықтық мемлекеттің тұлғасы.

Нотариус кәсібінің жариялылығы ғасырлар бойы қалыптасқан жазылған және жазылмаған ережелерге бағынуын міндеттейді. Нотариат актілері болса құқықтық жағынан қорғалуы керек, әсіресе құқықтық емес, техникалық жағынан дұрыс болмауы соттың жарамсыз деп тануына негіз болмау керек [3].

Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде көрсетілгендей мәні бойынша дұрыс шешім формальді негіз бойынша жойылмау керек. Ал нотариус та, оның құжаты да ондай қорғауға ие емес, ал бұл адал емес тұлғаларға өз мақсаттарына жетуге мүмкіндік тудырады және соттың араласуына әкеледі.

Нотариалды құжаттарды мұрағаттандыру мәселесі. Бұл мәселе заңға тәуелді нормативті актілермен жан жақты реттелген. Бірақ, құжаттарды мұрағаттандыруға бақылау жасауда, қызметін тоқтатқан тұлғаның нотариалдық мұрағатын тапсыру кезінде және т.б. бірқатар сұрақтар туындайды.

Нотариус мұрағаты – онсыз кез келген нотариустың жұмысын объективті түрде бағалауға болмайтын заңи маңызы бар құжаттар жиынтығы. Нотариус мұрағатының проблемалық сұрақтарын шешу үшін нотариустар өздері жұмыстары және нәтижелері бүгінгі күн тұрғысынан бағаланатынын, тіпті бірнеше ондаған жылдардан соң қаралатынын ескерулері керек.

Нотариустың дербестігі және тәуелсіздігі оған желеу емес. Нотариус жұмысының бұл маңызды принципі оның мұрағатына бүгін ісі түсетін және көптеген жылдардан кейін істері түсетін халық алдындағы жауапкершілігін көздейді. Бұл архив қандай болады, жалпы қандай жағдайда болады – бұл бүгінгі күннің мәселесі. Сондай үлкен сұрақты кейінге қалдыра салу бүгін енді мүмкін емес. Уақытты жоғалту жағдайды қиындатып жіберуі мүмкін, ал жағдайды бақылап отырған мемлекеттік органдар жеке нотариустарда құжаттарды мұрағаттандыру мәселесі қаншалықта деңгейде алға қойылғаны жайлы сұрақ қоюлары мүмкін.

Мемлекет нотариустарға «еркіндік» беріп, жеке нотариустардың өз бетінше қызмет жасауға құқықтарын танып, кардинальді қадаға бет бұрды. Егер бұл кардинальді қадам жасалынса және барлық жетіспеушіліктерде аз пайда әкелмесе, енді келесі қадам – жеке нотариустардың мұрағаттарының құрылу және қызмет ету ережелерін нормативті түрде реттеу керек.

Нотариалды құжаттарды адвокаттардың отбасылық мұрағат пен жеке коллекция бола алатын деректерімен салыстыруға болмайды. Нотариус қызметінің өзі, нотариалды әрекеттердің мәні оның күші мен маңыздылығын сипаттайды. Оларды онсыз ешқандай мемлекет өмір сүре алмайтын сот мұрағатымен теңестіруге болады, ал сот мұрағатының сақталуы туралы нормативті ережелер тікелей оған деген мемлекеттің қатынасын көрсетеді. Қазір отандық нотариаттың әрі қарай даму жолдарын анықтауда нотариус мұрағаты туралы мәселе ең маңызды, онсыз одан әрі нотариустың жақсы жұмыс істеуі мүмкін емес.

Нотариус қызметінің маңызды бағыттары қазіргі жағдайда, әсіресе нотариус қызметін реттейтін заңнаманы реформалау кезінде нотариустар өздері құқықшығармашылық процесске қатысулары керек [4].

Жеке нотариустардың кезекті съездерінде нотариус қызметінің нормативті реттелуінің кәзіргі жағдайының проблемалық жақтарын қамтыған және болашағы бар бағдарламалық құжаттар қабылдануда. Бағдарламалық құжаттарды сатылы түрде жүзеге асыру оған кәзіргі кездегі мәселелердің енгізілуін қамтамасыз ету керек. Бүгінгі күнгі ең маңызды мәселе нотариус қауымдастығын корпоратив ішлік ұйымдастырудағы мәселелерге қатысты және жария мүдделердің сақталу мәселесінде мемлекеттік органдармен үйлесімдік қатынаста мемлекеттің араласуына шектеу қою.

Бұл мақсатта бақылау қызметін жүзеге асыратын мемлекеттік органдар мен нотариалды қауымдастық арасында серіктесік пен сенімділік қатынастарын құру керек, мүдделер қайшылығын конфликтсіз, өркениетті түрде шешу жолдарын қарастыру керек.

Қазіргі азаматтық айналымдағы шартты процессте нотариустар материалдық құқықтық қатынастарды заңды түрде толтыру мәселесінде «заң шығарушы» болу керек. Тек сәйкес біліктілігі мен тәжірибесі бар нотариус қана шарттық қатынастарда заңда көрсетілмеген, бірақ рұқсат етілген ережелер енгізу арқылы азаматтық құқықтық қатынас қатысушыларының әрекеттерінің шегі кеңейте алады.

Қолданыстағы нормативтік актілерде көзделген нотариус мәртебесі оның құқықтық мемлекеттегі рөліне сәйкес келу керек. Бұл негізгі сұрақ шешілмейінше, отандық нотариаттың әрі қарай дамуы мүмкін емес. Нотариустардың өздері де заң жобалары мен заңға тәуелді актілерді дайындауда ат салысулары керек.

Нотариустардың кәсіби деңгейлерінің сапалы өсуі және нотариалды қызметпен айналысуға тілек білдірге тұлғаларды білікті түрде таңдау – бұл

маңыздылығы қазіргі жағдаймен басқарылатын сала. Халықаралық қатынас құралдары мен белгілі мелекеттердің заңдарындағы өзнерістермен хабардар болып отыру арқылы кәсіби және ұйымдастырушылық тәжірибе алмасу керек.

«Төменнен» құру, яғни заңнаманы өзгерту және толықтыру туралы күнделікті тәжірибеден түскен ұсыныстар алыс, жақын шет елдердің нотариалдық қауымдастықтарымен қатынастарды сапалы деңгейге көтеруге көмектеседі. Бұл нотариус қызметін ұйымдастыру, нотариалды құжаттарды өзара тану мәселесі бойынша заңдарға унификация жасауға қолайлы жағдай туғызады.

Нотариустар қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы дербес ережелерді аймақтық деңгейде жасау ақпараттық қамтамасыз ету, нотариусты құқықтық қорғау және нотариалды құжаттарды техникалық қорғауға байланысты ережелері бар жалпы корпоротив ішілік құжат жасау және қабылдауда өз үлесін қосу керек.

Нотариус статусының нормативті реттелуіндегі мәселелердің бірі нотариустың өз атынан емес, мемлекет атынан іс әрекет жасайтынын реттейтін нормалар кешені, яғни нотариаттың жария құқықтық институт ретінде танылмауы болып отыр. Аталған мәселе Конституциямызда жазылғандай, мелекеттік емес салалардың мелекет атынан іс әрекет жасауына және мемлекеттік нышандарды пайдалануына тыйым салуынан туындап отыр. Сондықтан аталған құқықтық мәселені тек қана нотариалдық қауымдастықпен шеуге болмайды.

Қайшылықтар нотариалдық қызметті жүзеге асырғанда болатын ұқсас қатынастарды реттейтін нормативті актілердің иерархиялық жағдайында байқалады [1,158].

Жалпы нотариат және нотариалдық процедураларды реттейтін заңнаманың көп бөлігін нотариалдық қауымдастық өкілдерінің объективті себеппен қатысуынсыз жасалатын заңға тәуелді актілер құрайды. Оларды жасайтын және қабылдайтын мемлекеттік органдар өз өкілеттіктерін бөлісуге заңды түрде міндетті емес. Соған байланысты өзгерту енгізуге байланысты сұрақтар күнделікті тәжірибе нәтижесіне сүйенетін нотариалдық қауымдастықтың пікірінсіз шешіледі.

Қазақстанда нотариалдық қызметке байланысты негіз бола алтын атқарылған жұмыстар жоқ. Егер жеке ғылыми жұмыстар нотариус мәртебесіне және кәсіби қызметіне байланысты болса, олар тек бер жағын ғана қамтиды, авторлар нотариус қызметінің жеке бағыттарын зерттегенде проблемалық жақтарына тереңірек үңілмейді.

Бұл бір жылда құралған мәселе емес, өзінің теріс жақтарын халықтың негізгі бөлігінің, тіпті заңгерлердің нотариустардың қосалқы ролі туралы қате пікірлері де құрады.

Ал қазіргі жағдай бүкіл заң қауымдастығының өкілдерінің арасында қызықты диалогта өтетін және нотариаттың жаңа құқықтық мемлекеттегі тиісті рөлін танытын сапалы өзгерістерді талап етеді.

«Дауласқысы келгендер соттан өтеді, дауласқысы келмегендер нотариустан өтеді»-деген сөздің әділдігін тану нотариус қатысуымен құрылатын құқықтық қатынастардың нормативті реттелуінің бастапқы нүктесі болуға тиіс. Практикада нотариустар өздерінің кәсіби біліктілігінің жетіспеушілігінен, өздерінің тікелей міндеттерін орындамағанынан және басқа да себептер бойынша өздер даудың туындауына себеп болған жағдайлар болды.

Көптеген жылдар бойы нотариат кеңестік мемлекеттік органдар жүйесінің бөлігінде болды. Олар нақты жазылған функцияларды орындады. Ал, бұл салада жұмыс істеушілер белгілі бір құқықтық, әлеуметтік кепілдіктерге ие болды, ең бастысы мемлекеттің қорғауында болды.

Алғашында жеке нотариус жеке адвокатурамен байланыстырылды, сондай ақ нотариустар жеке кәсіпкерлердің мәртебесін иеленді, көбісіне бизнестің бір түрі ретінде көрінді. Нотариустың жұмысы үшін алатын ақы туралы әр түрлі пікірлер,

тарифтік саласының реттелмеуі туралы тіпті кәзіргі кезде де заңгерлер бірыңғай позицияға келген жоқ. Қазір нотариустың көрсететін қызметіне төленетін ақы жөнінде құқықтық жағынан түсіндіруге талпыныс жасалып жатыр, бірақ бұл мәселе түбегейлі шешімін таппай тұр [5].

Нотариат туралы бизнестің бір түрі деген қате пікір соңғы жылдары нотариустардың өздерінде де бұл жауапты жұмысқа қатысты орын алып отыр. Сонымен қатар, кейбір адамдар нотариустардың психологиясына кәсіби нотариалды қызметке қатысты ғана емес, зиянын тигізетін кәсіпкерлік ойларды күйған. Нотариустар өз күштерін дербестікке бағыттап, заң шығарушылық қызметке белсене қатысудан қалыс қалып қалды.

Қазіргі таңда мемлекет Фемиданың осы қызмет санатындағы қызметкерлердің әлеуметтік жағдайын, мәртебесін, кәсіби біліктілігін көтеру мақсатында, нотариат саласына қатысты заңнамаларды жетілдіруді өзіне міндет етіп отыр. Судьялар шартты қолданылуын қамтамасыз етсе, нотариустар шарттың дұрыс жасалуын қамтамасыз етеді. Сол себепті құқықтық доктринада нотариустарды «құқықтық әлемді қалыптастырушы соттар» деп атайды.

2003 жылы 5 мамырда «Нотариат туралы» заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы заң қабылданды. Заң нотариаттық қызмет кәсіпкерлік қызмет емес және мақсаты пайда табу емес деп бекітті. Сонымен нотариат – жеке және заңды тұлғалардың мүдделерін қорғаудағы жария-құқықтық институт ретінде анықталады. Нотариатқа деген бұл қатынас әлемдік тәжірибеге сай дұрыс көзқарас, себебі, көптеген дамыған мемлекеттерде нотариат жүйесі қоғам үшін сот органдарымен бір қатарда азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтарын қорғауға арналған құқықтық инстанция ретінде танылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Репин С.В. Настольная книга нотариуса. – М: Юридическая литература, 1994. - 410 с.
2. Козырин А.Н. Правовые основы совершения нотариальных действий // Бухгалтерский учет. - 1999. – № 2. - С. 47-56
3. Ахметова Г. Частный нотариус нуждается в защите // Мир закона. - 2006. - № 2. - С. 30-31
4. Смағұлқызы Т. Нотариус қызметінің жауапкершілігі // Заң және заман. - 2001. - № 5. - Б.111-113
5. Мекенбайұлы Ш. Жеке нотариустардың жауапкершілігі // Заң газеті. - 2007. - № 26. - Б. 3-6

УДК 342

ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА КАК ОБЪЕКТ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ

Ергозова Ж.Д., Нұрбек Д.Т

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
zhannusik88@mail.ru*

Аталған мақалада ғылыми тану объектісі ретінде құқықтық мәдениетінің мәселелері қарастырылады. Сондай-ақ жалпы құқықтық мәдениеттің даму деңгейі жайында талдау

This article are considered problems of law culture such object of scientific cognition.

Правовая культура включает в себя самые высокие ценности, созданные человечеством в его историческом развитии. В этом отношении исключительное значение имеет бесценное наследство, содержащееся в римском праве. Такие понятия как «естественное право», понятие «святости договоров», понятие «вины» как условия юридической ответственности и т.д. вошли в общую культуру человечества. Большое значение в формировании общих принципов правовой культуры сыграли политические и правовые учения великих просветителей XVII, XVIII, XIX веков (Монтескье, Жан-Жак Руссо, Вольтера), положения которых вошли в первые декларации в конституции буржуазных революций в США, Франции, Англии и других стран. Поскольку эти просветители и деятели буржуазных революций в борьбе против феодально-абсолютистского произвола выступали от имени всего народа, за общечеловеческие идеалы их учения сохранили актуальность и поныне. К ним относятся положения теории разделения властей, равенство граждан перед законом, учение о естественном праве как праве равных по природе людей, о неотчуждаемости естественных прав человека и др. Так, во французской «Декларации прав человека и гражданина» 1789 года провозглашается: «Люди рождаются и остаются свободными и равными в правах», «Свобода состоит в возможности делать все, что не приносит вреда другому»: «Закон может воспрещать лишь деяния, вредные для общества. Все же, что не воспрещено законом, то дозволено, и никто не может быть принужден к действию, не предписываемому законом» [1].

Общие правовые принципы, которые когда-то отождествлялись с классовыми интересами буржуазии сейчас, впитав общечеловеческое содержание, становятся основой современной правовой культуры. Признание примата общечеловеческих ценностей над классовыми означает приведение всей правовой системы, всего казахстанского законодательства в соответствие с международно-правовыми документами, главными из них являются «Всеобщая декларация прав человека» от 10 декабря 1948г. «Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах» от 19 декабря 1966г. «Международный пакт о гражданских правах» от 19 декабря 1966г. [2].

Определение правовой культуры как качественной характеристики жизни общества позволяет сблизить ее с правовым прогрессом и показать ее в динамике развития. Если сущностью общественного прогресса является становление свободы, то правовая культура характеризует степень свободы общества, его определенное состояние, основные права и свободы личности, ее правовое положение в обществе, а также степень свободы личности в единстве ответственности ее перед обществом. Подлинный прогресс в развитии правовой культуры сопровождается закономерным расширением демократии и свободы. Право представляет собой не только средство подчинения людей условиям производства, но и способ обеспечения их самостоятельности, т. е исторически возможных масштабов свободы, диктуемых объективными потребностями общественного прогресса, характером общественных отношений и социальной природы человека. Следует согласиться с Л.М. Вайсбергом, который утверждает, что из всех форм культуры своей устойчивостью классовое общество в наибольшей мере обязано праву [3]. Благодаря соединению в праве черт всеобщности, нормативности, формальной определенности оно обретает ту силу, какой нет в других созданных культурах явлениях, и вносит в общественную жизнь «организованность и порядок, основанные на началах социальной свободы, активности, ответственности» [4]. Необходимо понимание права как социальной, культурной, исторической, общечеловеческой ценности.

В современный период, в условиях становления правового государства право официально признает инициативу и активность человека, его самостоятельность, свободу выбора и действий сложившимся обстоятельствам, вытекающего из следующего юридического правила: все, что прямо не запрещено правом, разрешено. Тем самым право обеспечивает развитие личности, способствует удовлетворению потребностей и интересов

индивидов в том качестве и объеме, которые предопределены, в конечном счете, господствующими производственными отношениями.

Степень свободы человека зависит от того, в какой мере, общество представляет ему демократические условия, возможность и право пользоваться достижениями, благами и ценностями этого общества. Объективным, социально-историческим обусловленным пределом для максимальной величины легализуемой меры свободы является пограничный критерий общественно-вредного, чего право в целом должно ограждать и защищать общественную жизнь. Этот максимальный предел, признающий и легитимирующий все общественно-невредное, очерчивается правовыми запретами [5]. Объем человеческой свободы служит мерой общественного прогресса и представляет собой интегральный показатель правовой культуры общества.

Применение аксиологического метода в рассмотрению правовой культуры позволяет выделить следующие главные элементы.

1. *Уровень развития правового сознания населения.* Правовая культура общества зависит, прежде всего, от уровня развития правового сознания населения, т.е. от того, насколько глубоко освоены им такие правовые феномены, как ценность прав и свобод человека, ценность правовой процедуры при решении споров, поиск компромиссов и т.д., насколько информировано в правовом отношении население, его социальные, возрастные, профессиональные и иные группы, каково эмоциональное отношение населения к закону, суду, различным правоохранительным органам, юридическим средствам и процедурам, какова установка граждан на соблюдение (несоблюдение) правовых предписаний и т.д.

2. *Уровень развития правовой деятельности в виде реальной правовой действительности, в правовом поведении.* Здесь отметим теоретическую деятельность в виде деятельности ученых-юристов, образовательную - в виде деятельности студентов и слушателей юридических школ, вузов и т.д. и практическую - в виде правотворческой и право реализующей, в том числе правоприменительной, деятельности.

В правовом государстве правовая культура общества во многом зависит от уровня развития и качества правотворческой деятельности по созданию законодательной основы жизни общества. Правотворчеством должны заниматься компетентные лица с соблюдением демократических и собственно юридических процедур и принципов.

Одной из значительных проблем в теории правовой культуры является формирование правовой культуры правоприменителя, т.е. качество властной деятельности государственных органов, осуществляющих индивидуальное регулирование общественных отношений на основе закона с целью его реализации. Качество правоприменительной деятельности зависит от многих факторов как институционального (структура государственного аппарата, порядок взаимоотношений его органов), так и иного характера (профессионализм, культура правоприменителя и др.).

Говоря, например, об устройстве государственного аппарата вообще и правоохранительных органов, в частности, нужно подчеркнуть необходимость совершенствования структуры и порядка подчиненности органов следствия, повышения авторитета суда, укрепления гарантий его независимости и т.д. Требуется также внедрение новых принципов деятельности правоохранительных органов (отказ от обвинительного уклона, обеспечение приоритета прав и свобод человека и т.д.) кардинальное возвышение третьей ветви власти в Казахстане-правосудия. Правовая культура общества во многом определяется реальным правовым поведением граждан, деятельностью их по реализации права, тем, насколько они знают и своевременно исполняют свои обязанности (например, по заполнению налоговой декларации о совокупном годовом доходе), соблюдают запреты и насколько полноценно используют свои права.

3. *Уровень развития всей системы юридических актов, т.е. текстов документов, в которых выражается и закрепляется право данного общества.* Наиболее важное значение для оценки правовой культуры общества имеет система законодательства, основой которой

является конституция государства. важен в целом и уровень развития вообще всей системы нормативно-правовых актов, начиная от законов, актов центральных исполнительных органов власти и кончая актами местных органов власти и управления. Любой юридический акт должен общественном сознании представлениям о справедливости, равенстве и свободе. Закон должен быть совершенным и с точки зрения его формы: быть непротиворечивым, по возможности кратким и обязательно ясным и понятным для населения, содержать определения основных терминов и понятий, быть опубликованным в доступном для населения источнике и т.д. О качестве закона свидетельствует и содержащийся в нем самый механизм реализации институциональный, организационный, процедурный, финансово-экономический и др) Отметим также в качестве проблемы в теории правовой культуры вопросы юридической техники в процессе создания нормативно-правовых актов.

При определении качества правовой культуры общества должно учитываться и состояние индивидуальных правовых актов-документов: правоприменительных (решения и приговоры судов, постановления следователей, акты прокуроров, документы в административно-управленческой сфере и т.д) и правореализационных (договоры в хозяйственном обороте и т.д).

На основании анализа указанных правовых актов, а также иных текстов правового характера (например, научных и публицистических текстов на правовые темы) можно сделать вывод об уровне развития не только правовой культуры общества, но и его культуры в целом. Ведь по дошедшим до нас памятникам права и иным правовым документам истории восстанавливают и атмосферу правовой жизни общества, и особенности того или иного уклада хозяйственной жизни, того или иного строя общественных отношений. В правовых актах находит официальное закрепление форм собственности на орудия и средства производства, отражается факт наличия в руках какого-либо класса, социальной группы экономической и политической власти, структура государственного аппарата, правовое положение личности в обществе, уровень защищенности прав и свобод человека.

Выделение структурных элементов правовой культуры достаточно условно, так как нет правовой деятельности, осуществляемой отдельно от правового сознания, а правосознание может проявиться лишь в правовой деятельности и ее результатах-правовых актах. Наконец, все составные части правовой культуры не могут существовать без своего носителя-субъекта-человека, группы людей, населения в целом. Правовая культура общества зависит от уровня правового развития различных социальных и профессиональных групп, а также от уровня развития отдельных индивидов. В этом аспекте нужно выделять *правовую культуру населения в целом, групповую правовую культуру и правовую культуру личности, человека*. В последнем случае также надо учитывать уровень правовых знаний данного индивида и отношение его к правовой ценности, к закону, уровень правовых установок на соблюдение юридических предписаний. О правовой культуре личности можно судить о ее поведении в правовой сфере, т.е. использовать те же признаки и критерии правовой культуры (уровень развития правового сознания, правовой деятельности и др), но только на индивидуальном уровне.

Таким образом, в теории права можно выделить специальный объект исследования-правовую культуру и рассмотреть ее с точки зрения ценностного подхода.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / Под ред. З.М. Черниловского. – М. Юридическая литература, 1994. – С.208-209.
2. Международное право в документах. Сост. Н.Т. Блатова. - М. Юридическая литература, 1982. – С.302-335.

3. Вайеберг Л.М. Принципы конкретности в изучении социальной патологии / Диалектика и этика. Под ред. Ж.М. Абдильдина и Л.М. Архангельского. Алма-Ата: Наука, 1983 – С. 53-54.

4. Алексеев С.С. Общая теория права. В 2-х томах. - М. Юридическая литература, 1981. Т.1. – С.101

5. Нерсесянц В.С. Перестройка и правовое мышление. Перестройка и правовой системе, юридической науке, практике. Материалы конференции, проведенной в Звенигороде 18-20 мая 1987 г. // Советское государства и право. -1987. - № 9.-С.41.

ӨОЖ 347.965

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АДВОКАТ-ҚОРҒАУШЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ: ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ МЕН ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Тинистановна С.С., Мухидин С.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Tin_019@mail.ru; zhgu.edu.kz*

В данной статье рассматриваются становления и развития адвокатской деятельности, а также правовой статус адвоката в Республике Казахстан.

This article focuses on the formation and development of advocacy and legal status of the lawyer in the Republic of Kazakhstan.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде елдің әлеуметтік -экономикалық, құқықтық құрылымдары анықталып, барлық заңдардың бастауы болған Конституция қабылданды.

Конституцияға сәйкес, 13-бапта көрсетілгендей, «Әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар. Заңда көзделген реттерде заң көмегі тегін көрсетіледі», - деп тұжырымдалған [1].

Ендеше, азаматтардың білікті заңгерлік көмек алуына мүмкіндік беретін конституциялық құқығын іске асыруда және әділ сот төрелігіне қол жеткізуде адвокатура институтының маңызы ерекше.

Адвокатура – азаматтардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін мемлекеттің құқықтық институты. 1997 жылы қабылданған «Адвокаттық қызмет туралы» заң заманға сай жаңғыртылып, бүгінде ел азаматтарының бостандығы мен еркіндігінің кепіліне айналып отыр.

Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 5 желтоқсандағы «Адвокаттық қызмет туралы» Заңында: «1. Қазақстан Республикасындағы адвокатура адамның өз құқықтарын, бостандықтарын сотта қорғауға және білікті заң көмегін алуға мемлекет кепілдік берген және Қазақстан Республикасының Конституциясымен баянды етілген құқығын жүзеге асыруға жәрдемдесуге, сондай-ақ дауды бейбіт жолмен реттеуге жәрдемдесуге арналған.

2. Адвокатура қылмыстық істер бойынша қорғау, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша, сондай-ақ қылмыстық және азаматтық істер мен әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша өкілдік ету, сондай-ақ азаматтардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, сондай-ақ заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мен іске асыруға жәрдемдесу мақсатында заң көмегінің өзге де түрлерін көрсету жөніндегі адвокаттардың қызметін ұйымдастырады.

Адвокаттық қызмет шеңберінде адвокаттар көрсететін заң көмегі кәсіпкерлік қызмет болып табылмайды», - деп көрсетілген [2]. Адамның құқығын қорғау ұлттық

(аталмыш елдің ішінде) және халықаралық деңгейде жүзеге асырылады. Мемлекеттің негізгі заңында көрсетілгендей, ұсталған, тұтқындалғын, қылмыс жасады деп айып тағылған әрбір адам сол ұсталған, тұтқындалған немесе айып тағылған кезден бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалануға құқылы

Г. Сүлейменова атап көрсеткендей, Адвокатура туралы заңнамада болған өзгерістер адвокатура қызметін жетілдіру мәселелеріне байланысты қазіргі жағдайдағы адвокатура қызметіне өзге көзқарас талап етті; нақтырақ айтқанда: адвокаттың сот ісіне катысуы кезінде туындаған мәселелерді толық және жан-жақты зерттеу; ҚР заңнамасына толықтырулар мен өзгерістер енгізу бойынша даярлық; заң көмегінің төлемі мен республикалық бюджет қаражаты есебінен қорғау мен өкілдік етуге байланысты шығындарды өтеу және т.б [3].

Адвокатура қызметінің негізгі бағыттары:

- жеке адамның өз құқықтарын, бостандықтарын сотта қорғауға және білікті заң көмегін алуға мемлекет кепілдік берген және Қазақстан Республикасы конституциясымен баянды етілген құқығын жүзеге асыруға жәрдемдесу;

- қылмыстық істер бойынша қорғауды, азаматтық, әкімшілік және өзге істер бойынша өкілдік етуді жүзеге асыру жөніндегі адвокаттардың қызметін ұйымдастыру;

- заңдарда тыйым салынбаған заң көмегінің өзге де түрлерін көрсету.

Осыған сәйкес адвокатура қызметі:

1) адвокаттардың өз қызметін жүзеге асыру кезіндегі тәуелсіздігі;

2) адвокаттық қызметті заңдарда тыйым салынбаған әдістермен және құралдармен жүзеге асыру;

3) заң актілерінде тікелей көзделген жағдайларды қоспағанда, прокуратура, соттар, анықтау және алдын ала тергеу органдары, басқа мемлекеттік органдар, өзге ұйымдар мен лауазымды адамдар тарапынан адвокаттардың қызметіне араласуға жол бермеу;

4) кәсіби мінез-құлық нормаларын және адвокаттық құпияны сақтау принциптеріне негізделеді [4].

Қазіргі уақытта адвокатура қызметін тәртіптейтін негізгі заң жоғарыда аталған арнайы заң болып табылады, онда адвокаттық қызметтің тәртібі мен мазмұнын және осылардан туындайтын құқық катынастарды реттейтін құқықтық нормалар біріктіріліп жүйеленген.

А. Қарасаеваның еңбектерінде көрсетілгендей, адвокаттар алқасына мүшелік міндетті болып табылады. Заңда көзделген мән-жайлардың бірінің анықталуы адвокаттар алқасына мүшелікке қабылдаудан бас тарту үшін негіз болып табылады.

Адвокаттар алқасына мүшелікке қабылдаудан бас тартуға сот тәртібімен шағым жасалуы мүмкін. Адвокаттар алқасы жоғары заң білімі бар және біліктілік емтиханын тапсырған және адвокаттық қызмет жүргізу құқығына лицензия алған Қазақстан Республикасының азаматтары қатарынан құрылады. Алқаға ерікті мүшелік туралы пайымдау біршама даулы пікірді туғызады. Бір жағынан, алқа құрамына ешкім зорлықпен қабылданбайды, екінші жағынан, онда адвокаттар алқасын тандауда қай аумақта тіркелгеніне байланысты, өйткені облыс аумағында бір ғана алқа жұмыс істейді. Алайда істің мәні басқада - қолданыстағы заң бойынша алқа мүшесі болмай адвокаттық қызметпен шұғылдануға тиым салынады. Әрине, Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінен тиісті лицензия алуға болады, алайда лицензия алған және адвокаттық қызметпен айналысқысы келген адам адвокаттар алқасына мүшелікке кіруге және «Адвокаттық қызмет туралы» Заң шегінде кәсіби негізде заң көмегін көрсетуге міндетті.

2012 жылы 23 шілдеде Қазақстанда кәсіби қорғаушылар қоғамдастығы - Республикалық адвокаттар алқасы тіркелді. Оған 16 адвокаттар алқасы, яғни, 4000-ға жуық қорғаушы кіреді [5].

Т. Ахметжанованың пікіріне сүйенсек, адам құқығын қалпына келтіріп, қиналғандарға демеу болатын заңдық тұрғыдан демеу болатын қорғаушылардың өз міндеттерін қалтықсыз орындамай, алған ақысына сай бастаған істі аяғына дейін аяқтамай, бастаған істі жол ортада тастай салу, уақытын созып жүріп алу жағдайлары көп кездесетін болды. Адвокаттың өзіне қабылдаған сезіктіні, айыпталушыны немесе сотталушыны қорғаудан бас тартуға құқығы жоқ, бұл оның қызметінің кәсіптік сипатымен түсіндіріледі. Бас тартуға тек ерекше жағдайларда ғана, мәселен, сырқаттану, басқа да объективті себептерге байланысты болуы мүмкін.

Адвокат заңға қайшы келмейтін кез келген қорғау құралдары мен тәсілдерін пайдалануға құқылы. Сондай-ақ, қорғаушы заң көмегін көрсету үшін заң көмегін көрсетуге қажетті дәлелдемелерді жинай отырып, жеке тұлғалардан жауап алуға, қажетті ұйымдардан анықтамалар, мінездемелер, және өзге де құжаттарды сқратуға, қорғауындағы адамның келісімімен заң көмегін көрсетуге байланысты қарауға қатысады, туындаған мәселелер бойынша арнайы білімі бар адамның пікірін сұратуға құқылы.

Қорғаушы істі жол ортада тастамай, апелляциялық тәртіппен қарауға қатысады, қадағалау тәртібімен наразылық білдіру себебі бойынша тиісті лауазымды тұлғаларға жүгіне алады [6].

Сот медиациясымен қатар, заңға енген жаңа тәсіл-партисипативтік рәсім, яғни, партисипативтік рәсімнің басты ерекшелігі, тараптар өзінің даулы партисипативтік рәсім тәртібімен реттеу туралы шешімдерін судья кеңесу бөлмесіне кетпей отырып реттейді.

Заңда көрсетілгендей, партисипативтік рәсімде екі тарап адвокаттарына үлкен жауапкершілік жүктеледі. Өйткені оларға өз қорғаушыларының дауды келісіммен, яғни партисипативтік рәсіммен бітірулері үшін тараптар арасында келіссөздер жүргізуге заңмен құқық берілді.

Осы құзіреттерін тиімді пайдалану арқылы адвокаттар даудың ушықпауына ықпал етеді. Қорғаушылары арасындағы дауды келісіммен бітіруде екі жақпен, яғни, өз клиенттерімен теңдей кезіссөздер жүргізеді. Даудың ушықпай, келісіммен бітуі тараптардың өзіне тиімді.

Партисипативтік рәсім арқылы дауды дауды реттеу туралы өтінішті берген күннен бастап, іс жүргізуді тоқтату он күн немесе бір ай.

Партисипативтік рәсім деген таныс сөз емес, француз тілінен аударғанда, қатысушы болады, яғни басқаруға, шешім қабылдауға, мәселені талқылауға тікелей белсенді қатысуды білдіреді. Ал, азаматтқ істе судьяның қатысуынсыз тараптардың өз адвокаттарымен бірге дау дамайды екі жақты тиімді шешуге бағытталған келісімдер процесі болып табылады [7].

Қандай іс болса да жауапкершілікті талапа етеді. Сондықтан да кәсіби әдеп тәртіптерінің талаптарын бұзғаны үшін адвокаттар алқасының мүшелері де тәртіптік жауапкершілікке тартылады. Жазаны адвокаттар алқасының төралқасы тиісті теріс әрекетті анықтағаннан кейін алты айдан кешіктірілмей қаралып, қолданылады. Жазалар шарасы: ескерту, сөгіс, қатаң сөгіс, адвокаттар алқасынан шығару болуы мүмкін. Жасаған теріс қылығы үшін адвокат ұана бір тәртіптік жазаға тартылады [8].

Конституциялық кепілдіктерді толық жүзеге асыру үшін құқық қорғау органдары жұмысының нышаны мен тәсілдерін демократия ағымына икемдеу, болашақ заңгерлерді оқыту мен тәрбиелеудің сапасын көтеру қажет. Мемлекеттік органдардың азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сақтауы және қорғауы белгілі бір дәрежеде азаматтар мен ұйымдарға кәсіби заң көмегін көрсетуді жүзеге асыратын тұлғалар қызметінің негізгі принциптерін анықтайтын адвокатура сияқты қоғам-құқықтық институтпен де тығыз байланысты. Сондықтан да адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау – адвокаттың басты міндеті болғандықтан, оның кәсіби

этикасы, білімі, кәсіби деңгейін жетілдірумен қатар жүреді. Сондықтан да осы саланы жетілдіруде:

1. Қазақстан Республикасында қорғаушы адвокаттардың нақты құқықтарының тізбесі болуы керек;
2. Күдіктімен немесе айыпталушымен оңаша құпия кездесу құқығы заңмен нақты қорғалуы тиіс;
3. Адвокаттардың айыптымен немесе күдіктімен кездесуінің бейнежазбаға жазылуы, оларды заңсыз тыңдаудың орын алуы, қарсы дәлелдеме ретінде пайдалану фактілерінен қорғайтын заңнамаға өзгерістер енгізу қажеттігі туындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік - құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.
2. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 5 желтоқсандағы «Адвокаттық қызмет туралы» N 195 Заңы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік - құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.
3. Сулейменова Г.Ж., Воронина Л.В. Адвокатура и адвокатская деятельность в Республике Казахстан: Учебное пособие. – Алматы: Алем, 2002.- 200 с.
4. Тыныбеков С. Қазақстан Республикасындағы адвокатура және адвокаттық қызмет. Оқулық.- Алматы: Дәнекер, 2003.- 317 б.
5. А. Қарасаева Адвокаттар алқа мүшелерінің құқықтық мәртебесі. з.ғ.м. ғылыми дәр. алу үшін маг.дисс. - Талдықорған, 2015.- 88 б.
6. Т. Ахметжанова Қорғаушы тәуелсіздігінің тетіктері жетілдірілмек Заң, 2013.- №7.-4-666.
7. Қ. Утеубаев Бітімгершілікпен біткен іс сот беделін арттырады // Заң, 2016.- №4.- 27-28 бб.
8. А. Асанов Адвокаттың кәсіби этикасы // Заң, 2013.-№7.- 27-29 бб.

ӘОЖ 347.962

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СОТ БИЛІГІ: ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тинистановна С.С., Шаймерденов А.А.

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Tin_019@mail.ru; zhgu.edu.kz*

Данная статья рассматривает становление и развитие судебной власти в Республике Казахстан. Изменения и ужесточение требования в судебной системе.

This article considers establishment and development of court system in the Republic of Kazakhstan. The main change and development of court branch.

Мемлекетіміздің Ата Заңына сәйкес, сот билігінің басты мақсаты адамдар мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, олардың заңды мүдделерін қорғау болып табылады.

Қазіргі кезеңде құқыққорғау органдарында, сот жүйесінде азаматтардың құқыққа қолжетімділігін кеңейту, халықтың оларға деген сенімін арттыру мақсатында көптеген өзгерістер мен қайта құрулар, толықтырулар жүргізілуде. Олардың басты бағыттары, әсіресе, мемлекеттің кәсіби аппаратының болуы үшін, заң талаптарын

күшейту, индустриализаци және экономикалық жағынан өсу, мемлекетті дамыту мақсатындағы жұмыстардың ауқымы белгіленіп, 100 – нақты кадамда белгіленді

Барлық баспа беттерінде жарияланғандай, 2016 жылдың қаңтар айынан «5 институттық реформаны жүзеге асыру бойынша 100 нақты кадам» - Ұлт жоспарын жүзеге асырудың нақты мерзімі бастау алды.

2015 жылы қаңтар айында Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол» атты мақаласын жарияланып, «бұл реформаның мәні тәуелсіз сот төрелігі мен Қазақстанның бүкіл құқық қорғау жүйесінің тек қана азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге, заңдарды қатаң орындауға және құқық тәртібін нығайтуға бағытталуы тиіс», - деп көрсетілді [1].

Сонымен қатар, елбасы «Өкінішке орай сот сөзбұйдалығы жалғасып келеді. Азаматтар жылдар бойы түрлі сот орындарының табалдырығын ақиқат іздеумен тоздырады. Мұны сот жүйесі құрылымының айтарлықтай өзгеріске түспеуі туындатып отыр» деген пікір айтты [2].

Қазіргі кезеңде сот жүйесіндегі реформалардың басты бағыты – Қазақстанның сот жүйесіне үш сатылы сот жүйесіне көшіре отырып, азаматтардың сот төрелігіне қолжетімдігін жеңілдетіп, ең бастысы үшін сот жүйесінің қазіргі сатыларын азайтуға бағытталған.

Қазақстанның қазіргі бес сатылы сот жүйесінің бірінші, сатысы, одан апелляциялық, одан кассациялық, одан кейін қадағалау және қайта қадағалау жасау сатысынан ендігі кезеңде үш сатылы: бірінші, апелляциялық және кассациялық сатыдағы сот жүйесіне көшу арқылы елімізде азаматтардың сотқа қолжетімділігіне кадам жасалып отыр.

Занда көрсетілгендей, еліміздегі бірінші сатыдағы сот, ол аудандық, және оған теңестірілген соттар болатын болса, апелляциялық саты- облыстық соттарда қаралады да, кассациялық инстанция - Жоғарғы Сотта болады.

Қазіргі кезеңде облыстық сотта апелляциялық және кассациялық инстанциялар болса, кассациялық сатыдағы істі қарау Жоғарғы Сотта болуы дүние жүзіндегі дамыған елдердің сотында орын алған. Сот инстанцияларының санының басым болуы екі жақтың сот процестерінің қасақана созылуына мүмкіншілік береді, ал сот сатыларының қысқаруы аз уақыт ішінде іс бойынша түпкілікті шешім шығарылып, орындалуын қамтамасыз етеді.

Қазір талап күшейтіліп, судьялардың жауапкершілігін күшейтіп, судьялардың есеп беруін, судьялардың жаңа әдеп кодексін жасау, соның негізінде азаматтар судьялардың, әрекеттері бойынша еліміздің Жоғарғы Сотының жанынан құрылған арнайы Сот алқасына шағымдану мүмкіндіктерін ашу, барлық сот үрдісін бейнебақылауға түсіру шараларын міндетті түрде енгізу айқындалған. Барлық сот жүйесіндегі келелі өзгерістер азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау тетіктерін күшейтуге бағытталады.

Аудандық соттар бірінші инстанция ретінде барлық істерді қарайды. Ал облыстық және оған теңестірілген қалалық соттарда кассациялық және апелляциялық соттар ғана болады. Қазіргі өзгерістерге сай, апелляциялық, кассациялық кәдімгі екі тәсілді сот жүйесі жүзеге асырады да, еліміздің Жоғарғы сотында қадағалу жүзеге асырылады. Осындай бағыттағы өзгерістерді жүзеге асыру арқылы әділеттілік принципі және сотталған адамдардың сотқа түскен азаматтық даулары бойынша азаматтардың процессуалдық құқығы кеңейтіледі.

Азаматтар өзінің конституциялық құқығын пайдаланып, бірінші сатыдан кейін кассациялық, апелляциялық сотқа, сонында қадағалау соты - Жоғарғы сотқа шағымдануға құқығы болады. Ондағы мақсат: соттың халық алдындағы беделін көтеріп, сот жүйесінің жауапкершілігін арттыруды алға қойып отыр.

Сонымен қатар, соттардың жүйелі жұмысын жетілдіру үшін соттарға көмекші беріліп, олардың жалақысын көбейту де ескеріледі. Жоғарғы соттың нормативтік қаулылары сапасы жағынан өте биік. Біздің мемлекеттің сот жүйесіндегі өзгерістер Қырғызстан, Түрікменстан сынды мемлекеттердің қызығушылығын тудырып, тәжірибе

алмасуды жолға қойып отыр. Мәселен, Ресейде көмекші енгізу жоқ, бірақ Ресейде Правосудие деген кадрлар дайындайтын институтты бітірген мамандар оны бітіргеннен кейін конкурстан өтіп барып, судья болады.

Қазіргі реформалардағы басты бағыттың бірі судьяларға қойылатын талаптың күшейтілуі болып отыр. Заңда тәртіптік-біліктілік алқаларының өкілдігі едәуір кеңейтіліп, олар енді тек тәртіптік істерді ғана емес, судьяларға қойылатын талаптарды орындамаған жағдайда, соның ішінде судья этикасы нормаларын бұзғаны үшін, судьялардың өкілеттіктерін тоқтату мәселесін де қарап, нәтиже шығаратын болады.

Мұндай маңызы зор заң актілері жедел атқарылатын басым заңдардың қатарына жатқызылғаны, Қазақстан Республикасы Президентінің елімізде жүріп жатқан сот-құқықтық реформасына ерекше назар аударып, сот беделін көтеруге бағытталған істің бір бөлігі деп санауға болады [3].

Қазіргі тың бағыттардың бірі, алқалы (присяжный) заседательдер жайлы қағиданы жүзеге асыру талаптары орын алды. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына кіретін кейбір мемлекеттердің Негізгі заңдарында сот алқалы (присяжный) заседательдері белгіленген. Мәселен, қазіргі уақытта Ресей Федерациясының тоғыз субъектісі аумақтарында сот алқалы (присяжный) заседательдері өз қызметін атқарады. Бірақ Қазақстан Республикасында бұл институт, әлі толық іске асқан жоқ.

Бірақ қазіргі кезеңде қылмыстық сот ісін алқа (присяжный) заседательдерінің қатысумен жүргізу мүмкіндігі көрсетілген. Алқалы заседательдері институтын енгізу қылмыстық сот ісін жүргізудегі бәсекелестік қағидаларының толық жүзеге асырылуына, судьялардың, прокурорлар мен адвокаттардың кәсіби деңгейінің, сайып келгенде, сот төрелігі саласының артуына әсер етеді. Сонымен бірге, сотталушының кінәлілігі немесе кінәсіздігі туралы үкім шығаруды тәуелсіз халық өкілдеріне тапсыру - бұрынғы Кеңес үкіметінің сот төрелігінің жазалау сипатынан айырылуға ықпал етеді.

Бастапқы кезеңдерде алқалы (присяжный) заседательдерінің қарастылуына аса ауыр жаза ретінде заң бойынша өлім жазасы көзделген қылмыстар жатқызған дұрыс. Тәжірибедегі экономикалық тиімділік нығая түскен сайын олардың қарауына басқа да қылмыстар санаттарын қарайтын алқалы соттарды жатқызуға болады [4].

Қазіргі алқалы соттың ерекшелігі сол, оның құрамына кәсіби заңгерлер мен (алқалы заседательдерінің әділ қазылар алқасы жеке әрекет ететін болады [5].

Соңғылары кінәлі, кіәлі емес деген миссияны орындаса, Ал алғашқылары, біріншілері сот процессін жүргізіп, құқықтық мәселелерді қарап, шешімін дайындайды (мысалы, шағымдану мерзімінің өтіп кетуіне байланысты істі қысқарту, дәлелдердің рұқсат етуін анықтау және т.б.) алқалы (присяжный) заседательдерге сұрақтар дайындау, тілек айтып, кейіннен вердиктке сәйкес үкім әзірлейді, яғни, тиісті қылмыстық-материалдық құқықтың бабын тандап, жаза тағайындаудың негіздерін жасайды.

Алқалы (присяжный) заседательдер өздерінің шығарған вердиктісіне жауап бермейді және оларды уәжсіз ақтауға құқықтары бар.

Ресей Федерациясының және өзге де елдердің тәжірибесі көрсеткендей, қылмыстық сот өндірісіне енгізілген алқалы сот - процестегі бәсекелестікті күшейтетіндігі, адвокаттардың дәлелдемелерді жинауға және ұсынуға белсенді қатысуы мүмкін екендігін анықтады [6].

Мәселен, Франция мемлекетін алып қарайтын болсақ, бұнда қылмыстық сот ісін үш кәсіпқой судья мен тоғыз алқалы (присяжный) заседательдер (жеребий арқылы таңдалады) қарайды. Шешімді кеңес бөлмесінде, біріккен түрде, судьялар мен алқалы (присяжный) заседательдердің көпшілік даусымен қабылданады. Бірінші сатыдағы өзге соттардың үкіміне қарағанда, бұл соттың үкімі апелляциялық тұрғыда шағым беруге жатпайды.

Міне, осы жоғарыдағы айтылғандарды ескере отырып, дейді, Қ. Мәми «Біздің құқықтық жүйеге жақынырақ заседательдер сотының континентальдық түрі жатады.

Демек, сондықтанда біз француздардың присяжный сот моделін алғанымыз дұрыс», - деп тұжырымдайды [7].

Басты өзгерістердің бір бағыты, судьялардың біліктілігі мен кәсіби деңгейінің жоғары болуына да талаптың күшейтілгендігімен байланысты болып отыр. Қазір соттарда магистранттардың тағлыдамадан өту мерзімі бір жылға дейін көбейтілді, степендия тағайындалуы, тәжірибелі, осы салада қызмет атқаратын мамандардың, мысалы, судья А. Иржановтың пікіріне сүйенсек, судьяға кандидаттардың үнемі жұмыста болуы, істерді дайындауға қатысуы, сот жұмысының ұйымдастырылуын зерделеуі оның осы жұмысқа кәсіби және психологиялық тұрғыдан қаншалықты дайын екендігін анықтауға, мамандығын дұрыс таңдауға мүмкіндік береді.

Сынақ кезеңінде олар әкімшілік, сондай ақ күрделі емес қылмыстық және азаматтық істерді қарайтын болады. Сынақ мерзімі аяқталған соң оның нәтижелері облыстық соттың отырысында қаралатын болады. Одан әрі оң қорытынды болса, олардың кәсіби қасиеттерін Сот жюриінің біліктілік комиссиясы қарайды.

Судьялыққа кандидаттың кәсіби қасиеттері расталған кезде тұрақты негізде судья лауазымына тағайындау үшін Жоғары сот кеңесі оның кандидатурасын Мемлекет басшысына ұсынады. Алайда бұл ретте судьялардың кандидаттың жасын отызға жеткізу дұрыс пікір деп санаймыз. Сонымен бірге жаңадан тағайындалған судьяға жұмыс істейтін судьяның кепіл болуы институтын заңнамалық тұрғыдан бекіту ұсынылады [8].

Жоғарғы Соттың сот алқасының төрағасы лауазымына кандидат Жоғарғы Сот судьяларының арасынан ұсынылады.

Қ. Рысқалиеваның пікірінше, судья салықалы да салмақты лауазымға ие болу үшін моральдық және адамгершілік қасиеттері жоғары, кемінде бес жыл сот отырысының хатшысы, соттың көмекшісі, прокурор, адвокат болып жұмыс жасап, сот ісімен етене таныс болуы тиіс. Бұл сот төрелігін әділ, сауатты, жоғары деңгейде жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бұл қызметтің тізгінін кез заңгерлік оқығын кез келген адам игеріп кете алмайды. Қазылар өз қызметтерінде ең алдымен заң мен арды басшылыққа алып, шешім шығарар болса, қоғамның сенімі мен құрметіне ие болады.

Қатаң қадағалау мен орасан зор жауапкершілік тізгінін артқан судьяларға тәуелсіз орган ретінде биік мәртебе беріліп, мемлекеттің қамқорлығына алынған. Қазақстан Республикасының барлық соттарының судьялары Президент Жарлығымен тағайындалуы, Жоғары сот судьяларын Президенттің ұсынуымен Парламент Сенатының сайлауы осының дәлелі [9].

Бұл өзгерістерге сәйкес:

1. Заңды күшіне енген сот актілері кассациялық тәртіппен қайта қаралатын болды.
2. Кассациялық тәртіппен заңды күшіне енген сот актілеріне шағым немесе наразылық келтіру тәртібі бекітілді.
3. Кассациялық тәртіппен келтірілген шағымдар мен наразылықтарды осы сатыда қараудың тәртібі анықталды.
4. Заңды күшіне енген сот актілеріне шағым немесе наразылық келтірудің мерзімдері айқындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Н.Ә. Назарбаев «Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол».- Егемен Қазақстан, 2016 жыл қаңтар.
2. С.С. Тинистановна Сот жүйесіндегі серпіліс / Жетісу университеті газеті, 2016 жыл қаңтар.
3. Имангельдинов А., Тинистановна С.С. «Жаңа әлемдегі жастар және ғылым» атты ғылыми-практикалық конференция материалдары.- талдықорған, 2016 жыл 7-8 сәуір.- 389-391 бб.

4. Шайкенов Н.А. Строительство правового государства и развитие демократических процессов в стране в свете новой Конституции (материалы Республиканской научно-практической конференции. Алматы, 26 августа 1996 г). Алматы, 1996. – 255-259 С.
5. Shari S. Diamond Juries International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition), 2015, Pages 907-912.
6. Шаламов М. Судебное устройство Казахстана.- Москва, 1991.- 99 с.
7. Мәми Қ. Билердің мемлекеттік қызметтегі рөлі //Заңгер.- 2008. -№193 9766.
8. А. Иржанов Сот жүйесін жана денгейге көтеру-парыз // Заң, 2016.-№9.-9-10 бб.
9. Қ. Рысқалиева Үшінші биліктің үстемдігі // Заң, 2016.-№8.-12-15 бб.

ӘОЖ 347

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӨНІНДЕГІ УӘКІЛДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

Чукмаитов Д.С., Жумагулов А.У.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, zhgu.edu.kz

В статье рассматриваются вопросы становление и развитие института омбудсмена в Республике Казахстан, затрагивающей права и свободы человека.

In the article the questions of formation and development of Institute Ombudsman in the Republic of Kazakhstan concerning the rights and freedoms of man

Адам құқықтарының бүгінгі түсінігі либерализмнен бастау алады және оның көрнекі өкілдері Дж.Локк, Г.Гроций, Ш. Монтеке, Т. Джефорсон және т.б. болған. Олар адамның өмір сүруіне, қауіпсіздікке, еркіндікке, езушілікке қарсы қарсылық көрсетуге және іргелі құқықтарын мемлекеттен тәуелсіз және онымен қорғалуға тиіс аданың жүріс-тұрысының табиғи, ажырағысыз нормалары ретінде негізделген.

Жалпы адам құқықтарын қорғау мәселесі тек қана азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар мен адам бостандығын қалыптастыратын нормалардың жиынтығы ретінде, яғни дербес негізгі бір құқық саласы ретінде ғана танылып қоймай, сонымен қатар адам құқықтары мен бостандықтарының дұрыс орындалуын көздейтін аса тиімді құқықтық-ұйымдастыру тетіктері болып қалыптаса бастағаны белгілі.

Халықаралық құқық саласы шегінде дүние жүзінің қауымдастығының адам құқықтары мен бостандықтары бұзылған жағдайда мемлекеттің ішкі жұмысына араласа алуы мүмкіндігін соңғы жылдардың ең бір үздік әлемдік жетістіктерінің бірі деп қарастыруға болады [1].

Тәуелсіз Қазақстан Республикасының Президенті- халықтың жасырын дауыс беру үдерісі нәтижесінде сайланатындықтан, халықтың еркін білдіруші және ел егемендігін жүзеге асырушы, халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының, адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының нышаны әрі кепілі.

Президенттің адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының кепілі болу өкілеттілігі Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 26 желтоқсанда

қабылданған «Қазақстан Республикасының Президенті туралы» Конституциялық заңының 2- тарауында Президенттің мемлекеттік органдарымен өзара қатынастары арқылы көрініс тапқан [2].

Адам құқықтарын қорғау және оның жүзеге асырылуының негізгі механизмдері, оны іске асыру құралдары басқа мемлекеттерге қарағанда Еуропа елдерінде көбірек жүзеге асатындығы мәлім.

1949 ж. мамырда құрылған Еуропа Кеңесінің осы қызметті жүзеге асырудағы орны ерекше деп көрсетеміз. Құрылтайшы құжатында маңызды мақсаттары ретінде Еуропаны демократиялық және қауіпсіз кеңістікке айналдыруға ықпал ету, плюралистік демократия мен адам құқықтарын қорғау мен бекіту, парламенттік демократияны күшейту, заң билігін қамтамасыз етуін қалаған ұйым көптеген нәтижелерге жетті.

1950 ж. 5 қарашада Адам құқықтары мен негізгі еркіндіктерін қорғау жөніндегі Еуропалық Конвенциясы қабылданып, таратылды. Конвенция азаматтың жеке басының құқықтарын қорғауды көздейді, сонымен қатар оның іс жүзінде жүзеге асырылуына демеу болады. Бұл жүйе арқылы мемлекеттер нақты жағдайларда жеке азаматтар да, олардың құқықтары бақылау инстанцияларына жүгіну құқығына ие болды.

Қазіргі кезде Еуропа кеңесінің институттары мүше елдердің өз міндеттерін орындауларын қадағалуды күшейтіп, әрі кеңейтіп, міндетті заңдық күшке ие болды. Екі жүзден астам еуропалық конвенциялар мен келісімдер шеңберінде адам құқықтарын сақтау, ұйымдасқан қылмыс, зорлықтың алдын алу, ақпараттық және мәдениет, денсаулық сақтау, білім беру, спорт саласында үкіметке кенестер беру қызметін орындап келеді. Ережеге сәйкес, Еуропа кеңесінің құжаттарында мүше мемлекеттердің өз мойындарына алған міндеттемелерін бақылаудың нақты тетіктері қарастырылған [1, 95-96].

Жеке тұлға мен толыққанды құқықтық және әлеуметтік мемлекеттің өзара қатынасқа түсуі барысында саяси құқықтар өздерінің бұрынғы басымдығынан айрылады. Олар екінші деңгейге түседі және азаматтардың құқықтары мен оларды жүзеге асыру нысандарын түсінуіне негіз болады. Бірақ, адам құқықтарының жүзеге асырылуына байланысты түсініктің даралануына баса назар аударылады. Біртіндеп адамның өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асырудың нысанын өздері айқындауға ерікті екендігі туралы идея орнықты. Мемлекет - жеке тұлғаның дамуына қолайлы жағдай тудыру, жеке бастамаларды қолдау құралы.

Мемлекеттің Негізгі заңында, әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауы, өзінің және отбасының құпиясы болуы, ар ождан, намысы, абыройы атының қорғалуына құқығы көрсетілген. Адам, адамзат құқықтары мен бостандықтарының бұлжытпай жүзеге асырылуының нышаны, әрі кепілі Қазақстан Республикасының Президенті делінген

Адам, адамзат құқықтары мен бостандықтарын қалтықсыз жүзеге асуына Қазақстан Республикасының Конституциялық кеңесінің, адам құқықтары жөніндегі уәкілетті органның, құқық қорғау және сот органдарының қызметі заңмен, халықаралық қалыптарға сәйкес белгіленген [3].

Қазақстан Республикасында жалпыға ортақ танылған париш қағидаттарына сәйкес, адам құқықтары жөніндегі ұлттық екі мекеме:

1. адам құқықтары жөніндегі комиссия;
2. адам құқықтары жөніндегі уәкіл жұмыс жасайды.

Қазақстан Республикасында Адам құқықтары жөніндегі Ұлттық комиссия (омбудсмен институты) 2002 жылы 19 қыркүйектегі мемлекет басшысының Жарлығымен құрылды, сонымен қатар адам құқығы жөніндегі уәкіл туралы ереже бекітілді..

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл - өз құзіреті шегінде адамның және азаматтардың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіру жөнінде шаралар қабылдау өкілеттіктері берілген, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының сақталуын бақылауды жүзеге асыратын лауазымды тұлға.

Оның мәртебесі бойынша адамның бұзылған құқықтарын қорғайтын өзіндік халықтық адвокат болып табылады. Халықаралық құқықтық стандарттарға сәйкес оның қызметінің жалпы бағыттары: азаматтардың өтініш, арыздары мен шағымдарын қарау болып табылады.

Уәкілдің қызметтерінің бағыты мемлекеттік саясатпен ұштасады. Бірақ Уәкілдің қызметі ҚР Конституциясы мен заңнамасына сәйкес адамның құқықтарын қорғауды жүзеге асыратын басқа мемлекеттік органдардың құзіретін шектемейді және халықаралық заңдарға қайшы әрекеттер жасамайды.

Өзінің құқықтық мәртебесіне сай қызметі тәуелсіз қызмет болып табылады. Уәкілдің өкілеттік мерзімі — тағайындалған күннен бастап 5 жыл.

Тағайындалған уәкіл:

1. Уәкілетті лауазымды тұлғалар мен ұйымдардан түскен арыз, шағымдарды қарау үшін қажетті мәліметтер, тиісті құжаттарды сұратуға; мемлекеттік органдардың, өзге де ұйымдар басшыларының және басқа да лауазымды тұлғалардың кідіріссіз қабылдауында болуға құқылы;

2. Адамның және азаматтың құқықтарының бұзылуымен байланысты анықтауға жататын мән-жайлар бойынша қорытынды дайындау үшін сарапшылық және консультативтік жұмыстарды орындауға мүмкіндігі бар;

3. Шарт негізінде ұйымдарды жұмысына тартуға, сонымен қатар қажетті мамандарды өз қызметіне тартуға өкілеттілігі бар;

4. Адамның және азаматтың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөнінде шаралар қолдануға; қызметтік куәлігін көрсетіп мемлекеттік органдар мен ұйымдардың, соның ішінде әскери бөлімдер мен құрамалардың аумағына және үй-жайларына кіруге және ол арада болуға өкілеттілік берілген;

5. Уәкілдің азаматтардың бас бостандығынан айыру орындарына баруға, оларда ұсталатын адамдармен кездесіп, әңгімелесуге; іс-әрекеттері адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының бұзылуына әкеп соқтырған адамдарды заңмен белгіленген жауаптылыққа тарту туралы ұсыныстар енгізу құқығы бар;

6. Құқығы бұзылған азаматтардың пайдасына материалдық және моральдық зиянды өтеу шараларын қолдану туралы тиісті мемлекеттік органдарға ұсыныстар енгізуге құқылы;

7. Енгізілген ұсыныс бойынша немесе арнайы жүргізілген тексерулер нәтижелері бойынша бұқаралық ақпарат құралдарына ресми хабарламалар жариялауға құқығы бар.

Қазақстан Республикасы адам құқықтарын қорғау жөніндегі уәкілдің:

- Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлықтарын;
- Қазақстан Республикасы Парламентінің және оның депутаттарының;
- Қазақстан Республикасы Үкіметінің;

- Конституциялық Кеңестің, Бас прокурордың, Орталық сайлау комиссиясының, соттардың шешімдеріне жасалған шағымдарды қарамайды [4].

Уәкілдің қызметін мемлекеттік мекеме болып табылатын Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық қамтамасыз етеді.

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл Асқар Шәкіровтің 2015 жыл бойынша есебінде көрсеткендей, құқық бұзу туралы шағымдарды (1544 сауал) билік органдарымен бірлесіп қарау өзара ықпалдастық және консультативтік-кеңесшілік органдардың жұмысына қатысу арқылы жүзеге асырылды.

Омбудсмен мекемесі 212 ұлттық және 53 халықаралық іс-шараға қатысты. Мекеменің өзі республиканың барлық өкілдерін қамти отырып, елдің 7 өңірінде жабық мекемелердегі құқық қорғау, мониторинг, балалар құқығы және халықтың басқа да әлсіз топтары үшін 12 оқыту шарасын ұйымдастырды және өткізді.

Халықаралық деңгейде адам құқықтары жөніндегі барлық жаһандық, өңірлік ұйымдармен, шет елдердегі әріптестермен, соның ішінде Біріккен Ұлттар Ұйымымен, Еуразиялық Одақпен, Еуропалық Ынтымақтастық Ұйымымен Еуропа кеңесі, ұлттық құқық қорғау мекемелерінің халықаралық үйлестіру комитеті және басқа да ұйымдармен тығыз ынтымақтастық орнатылды. Халықаралық Қызыл Крест комитетінің, Көші-қон жөніндегі халықаралық ұйымның, БҰҰ адам құқықтары комитетінің, БҰҰ-ның Адам құқықтары және босқын істері жөніндегі жоғарғы комиссариаттарының, Ислам ынтымақтастығы ұйымының, Нидерланд, Норвегия, Біріккен Араб Әмираты, Ұлыбритания, Ресей құқық қорғау мекемелерінің басшыларымен, сондай-ақ БҰҰ-ның Түрлі мәселелер жөніндегі арнаулы баяндамашыларымен кездесулер өткізеді және қатысты сұрақтарды талқылай алады.

Жалпы, ұлттық құқық қорғау мекемесі алдағы уақытта адам құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету және Қазақстан Республикасының халықаралық құқықтық міндеттемелерін орындау жөніндегі мемлекеттік саясатқа атсалысу жұмыстарын жалғастыратын болады [5].

В.В. Бойцова атап көрсеткендей, омбудсмен институты, бұл азаматтардың құқығын қорғаушы, соның қызметінің нәтижесінде азаматтардың әкімшілікке қорқа қарауы жойылып, өкіметтің билігіне деген сенімі арта бастайды, әділеттілік орнатады, құқығы қалпына келеді деп санайды [6].

Омбудсмен институты мемлекет пен азаматтық қоғамның мүддесіне қызмет етеді:

- омбудсман жоғарғы мемлекеттік орган болып табылады;
- омбудсман құқықты қамтамасыз етудің тура емес, қосымша әдісі болып саналады;
- омбудсман мемлекеттік органдар жүйесіне тәелді емес;
- омбудсман барлық азаматтарға қолжетімді [7].

Адам құқықтары саласындағы заңнамасын жетілдіру, соның ішінде қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу, қылмыстық-атқару заңнамасын гуманизациялау, Ұлттық, адам құқықтарын қорғау мен қылмыстың алдын алу тетігін құру, азаптауды қолдану фактілерін қарау бойынша, сондай-ақ еңбек және әлеуметтік қарама-қайшылықтарын алдын алу бойынша Омбудсмен жанындағы жұмыс тобы қызметін жүзеге асырады. Бұндай органның қызметінің Қазақстанда пайда болуы мемлекеттің мүддесіне қызмет жасап, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғайды, бұзылған құқықтарын қалпына келтіріп, Отанымыздың пайдасына қызмет етеді деген сенімдеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бусурманов Ж.Д., Сақтағанова И.С. Адам құқықтарының еуразиялық концепциясы.-Алматы: Эверо, 2014.- 200 б.
2. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 26 желтоқсанда қабылданған «Қазақстан Республикасының Президенті туралы» Конституциялық заңы
3. А.Н. Ағыбаев Адам және азамат құқығының конституциялық мәртебесі Заңға түсініктеме // Заң, 2013.-№1.-23-25 бб.
4. М. Башимов Институт Омбудсмена (Уполномоченного по правам человека).- Астана, 2003.- 312 с.
5. Адам құқықтары жөніндегі уәкіл Асқар Шәкіровтің 2015 жыл бойынша есебі.- Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты

6. Бойцова В.В. Служба защиты прав человека и гражданина. Мировой опыт. - М., 1996.- С.3.

7. Башимов М.С. Институт омбудсмана в Казахстане // Журнал российского права. - 2003.- № 12.- С. 128-140.

ӘОЖ 34.09

БІЛІКТІ ЗАҢ КӨМЕГІН АЛУ ҚҰҚЫҒЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Чукмаитов Д.С., Оразалиев А.Қ.

*1. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
zhgu.edu.kz*

В данной статье рассмотрены проблемы регулирования оказания квалифицированной юридической помощи в Республике Казахстан

This article considers the problems concerning to legal regulation of the provision of qualified legal assistance in the Republic of Kazakhstan.

Қазақстан Республикасының конституциясының 13-бабында көрсетілгендей, «Әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар. Заңда көзделген реттерде заң көмегі тегін көрсетіледі» [1]. Демек азаматтар заң көмегін алу үшін білікті заң мамандарына жүгінеді, құқығын қорғауға тырысады.

«Адвокаттық қызмет туралы» заңда заң көмегін тегін көрсетудің реттері қарастырылған. Яғни, адвокаттар асыраушысының қайтыс болуы, жұмыс барысында мертігуі немесе денсаулығының өзгедей зақымдануы арқылы келтірілген зиянды өтеу талабымен қуынушылардың сотта істері қаралған кезде, Ұлы Отан соғысының қатысушылары мен оларға теңестірілген адамдар, мерзімді қызметтегі әскери қызметшілер, бірінші және екінші топтардағы мүгедектер, жасы бойынша зейнеткерлер болып табылатын (егер сот қарап жатқан дау кәсіпкерлік қызметпен байланысты болмаса) қуынушылар мен жауапкерлерге, алимент өндіру, зейнетақы мен жәрдемақылар тағайындау, ақтау, босқын немесе оралман мәртебесін алу мәселелері бойынша жеке тұлғаларға, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған кәмелетке толмағандарға заң көмегін тегін көрсетеді. Қажет болған жағдайларда құқықтық сипаттағы жазбаша құжаттарды жасайды.

Ал, адвокатқа оларға жұмсаған уақыты мен күш-жігері, яғни, еңбегі үшін мемлекет төлейді. Құқыққа сүйене сөйлесек, аталған баптың 2-тармағына сай, жоғарыда көрсетілген, сондай-ақ, заңдарда көзделген өзге де жағдайларда, адвокаттың мемлекет кепілдік берген заң көмегіне ақы төлеу бюджет қаражаты есебінен жүргізіледі.

Адвокат бюджет қаражаты есебінен көрсететін заң көмегінің негіздері «Мемлекет кепілдік берген заң көмегі туралы» заңда және әкімшілік құқық бұзушылық туралы, қылмыстық іс жүргізу, азаматтық іс жүргізу заңнамасында белгіленеді.

Құқықтық кеңес беру түріндегі заң көмегін өтініш беруші жүтінгеннен кейін бірден көрсету мүмкін болмаған кезде, ол жүтінген кезден бастап үш жұмыс күнінен аспайтын мерзімде қабылдау уақыты туралы қолжетімді нысанда хабардар етілуге тиіс. Егер өтініш беруші жүріп-тұру қиындығына байланысты асқынған ауруы, мүгедектігі салдарынан адвокаттың белгілеген қабылдау орнына келе алмайтын болса, құқықтық кеңес оның болатын жерінде өткізіледі. Мұндай жағдайларда құқықтық кеңес беру түріндегі заң көмегін көрсетудің ұзақтығы бір сағаттан аспауға тиіс. Қажет болған жағдайда көрсетілген мерзімді

адвокаттар алқасы төралқасының төрағасы ұзарта алады. Адам дәл сол бір мәселе бойынша құқықтық көмекті бір рет ала алады.

А. Құрманғали атап көрсеткендей, Қазақстандағы білікті заң заң көмегінің көрсетілуіне кері әсер етіп тұрған бес фактор бар: заңгерлердің кәсіби білімінің төмендігі, адвокаттар алқасына кіру амалдарының қиындығы, нотариустарға берілетін квотаның жойылғандығы, қызмет нарығындағы ұйымдарды есепке алып, олардың жұмысын мониторингілеп бағалаудың бірыңғай жүйесінің жоқтығы, заңгерлердің кәсіби біліктілігін арттырудың назардан тыс қалғандығы [2].

Заңгерлердің әр сала бойынша мамандануы аталмыш қызметтің сапасын көтеретін бір фактор. Қазақстан республикасы Бас Прокурорының орынбасары И.Д. Меркель осы бағытта жұмыс жасап жатқан Германияның тәжірибесін алға тартады: онда әрбір азаматтың істің белгілі бір саласы бойынша сенаты құрылған. Белгілі бір саланың ісін қарайтын адам, басқа сала үшін жауап бермейді.

И.Меркельдің пікірінше, заңгерлер белгілі бір құқық қорғау органында 6 ай жұмыс істеп, сосын емтихан тапсырады. Алты ай басқа органда (мәселен сотта) істеп, қайта сынақтан өтеді. Осылайша, әрбір кезеңдер сайын емтихан жалғасып, маман жетіліп отырады, ал егер ол емтиханнан сүрініп жатса, заңгер бола алмайды деген сөз. Бұл шындығында заңгерлер үшін қатаң талап, біз де осындай түрдегі қатаң талаптарға көшуіміз керек секілді [3].

Елімізде мемлекет кепілдендірілген тегін заң көмегін тиісті заңнама шеңберінде әртүрлі бағытта мемлекеттік органдар, адвокаттар, нотариустар және жекеменшікті сот орындаушылары көрсетіп отыр.

Әділет министрлігі мемлекеттік кепілдендірілген заң көмегінің барлық түрін көрсету бойынша бюджеттік бағдарламаның әкімшісі болу міндеті жүктелді. Бұл процессуалдық өндірістегі заң көмегі қызметінің рөлін күшейтіп, оның сапасына деген талапты арттырады.

Елімізде азаматтардың құқықтарын қорғап, білікті заң көмегін көрсетуде адвокаттардың орны ерекше. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 5 желтоқсандағы «Адвокаттық қызмет туралы» Заңында: «1. Қазақстан Республикасындағы адвокатура адамның өз құқықтарын, бостандықтарын сотта қорғауға және білікті заң көмегін алуға мемлекет кепілдік берген және Қазақстан Республикасының Конституциясымен баянды етілген құқығын жүзеге асыруға жәрдемдесуге, сондай-ақ дауды бейбіт жолмен реттеуге жәрдемдесуге арналған.

2. Адвокатура қылмыстық істер бойынша қорғау, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша, сондай-ақ қылмыстық және азаматтық істер мен әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша өкілдік ету, сондай-ақ азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін, сондай-ақ заңды тұлғалардың құқықтарын мен заңды мүдделерін қорғау мен іске асыруға жәрдемдесу мақсатында заң көмегінің өзге де түрлерін көрсету жөніндегі адвокаттардың қызметін ұйымдастырады.

Адвокаттық қызмет шеңберінде адвокаттар көрсететін заң көмегі кәсіпкерлік қызмет болып табылмайды», - деп көрсетілген [4]. Адамның құқығын қорғау ұлттық (аталмыш елдің ішінде) және халықаралық деңгейде жүзеге асырылады. Мемлекеттің негізгі заңында көрсетілгендей, ұсталған, тұтқындалғын, қылмыс жасады деп айып тағылған әрбір адам сол ұсталған, тұтқындалған немесе айып тағылған кезден бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалануға құқылы.

Т. Ахметжанованың пікіріне сүйенсек, адам құқығын қалпына келтіріп, қиналғандарға демеу болатын заңдық тұрғыдан демеу болатын қорғаушылардың өз міндеттерін қалтықсыз орындамай, алған ақысына сай бастаған істі аяғына дейін аяқтамай, бастаған істі жол ортада тастай салу, уақытын созып жүріп алу жағдайлары көп кездесетін болды. Адвокаттың өзіне қабылдаған сезіктіні, айыпталушыны немесе сотталушыны қорғаудан бас тартуға құқығы жоқ, бұл оның қызметінің кәсіптік сипатымен түсіндіріледі.

Бас тартуға тек ерекше жағдайларда ғана, мәселен, сырқаттану, басқа да объективті себептерге байланысты болуы мүмкін.

Адвокаттың өзіне қабылдаған сезіктіні, айыпталушыны немесе сотталушыны қорғаудан бас тартуға құқы жоқ, бұл оның қызметінің кәсіптік сипатымен түсіндіріледі. Бас тартуға тек ерекше жағдайларда ғана жол беріледі (сырқаттану және өзге де объективтік себептер). Өзінің іс жүргізу міндетін бұзғаны үшін адвокат «Адвокаттық қызмет туралы» Заңда және адвокаттар алқасының Жарғысында белгіленген тәртіппен тәртіптік жауапкершілікке тартылады.

Адвокат заңға қайшы келмейтін кез келген қорғау құралдары мен тәсілдерін пайдалануға құқылы. Сондай-ақ, қорғаушы заң көмегін көрсету үшін заң көмегін көрсетуге қажетті дәлелдемелерді жинай отырып, жеке тұлғалардан жауап алуға, қажетті ұйымдардан анықтамалар, мінездемелер, және өзге де құжаттарды скратуға, қорғауындағы адамның келісімімен заң көмегін көрсетуге байланысты қарауға қатысады, туындаған мәселелер бойынша арнайы білімі бар адамның пікірін сұратуға құқылы.

Қорғаушы істі жол ортада тастамай, апелляциялық тәртіппен қарауға қатысады, қадағалау тәртібімен наразылық білдіру себебі бойынша тиісті лауазымды тұлғаларға жүгіне алады [5].

Сонымен қатар, қазіргі кезеңде заң көмегін көрсетудің бір қыры ретінде екі жақты бір топтамға келтіру, бітімгершілік жасау институты дамып келеді. Екі тарапты қанағаттандыру негізінде жүргізілетін келіссөз рәсімі, яғни бейтарап медиаторды тарту арқылы келісімге келу жолымен уағдаластырылатын рәсім.

Жалпы, медиация әдісі әлемде 20 ғасырдың екінші жартысында дами бастады. Ең алдымен АҚШ-та, Австралияда, Ұлыбританияда, одан кейін бірте-бірте Еуропа елдеріне тарады.

Медиация әдісі арқылы азаматтар уақыт пен қаржы шығынын үнемдейді. Үлкен өмірлік тәжірибесі бар, жоғары білімді, жасы отыз бестен асқан азаматтар, оставкадағы судьялар мен прокурорлар медиатор бола алады.

Медиатордың өкілеттілігі туралы заңның 21-22 баптарына сүйенсек, медиатор тараптармен бірлескен немесе жеке кездесулер өткізуге, қажет болған жағдайда медиатор даудың техникалық аспектілері бойынша сарапшының қорытындысын талап етуге құқылы.

«Егер Қазақстан Республикасының заңдарында өзгеше белгіленбесе, жеке және (немесе) заңды тұлғалар қатысатын азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқық қатынастарынан туындайтын, сондай-ақ онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар туралы істер бойынша қылмыстық сот ісін жүргізу барысында қаралатын даулар медиацияның қолданылу саласы болып табылады», - деп бекітілген заңда.

Медиатордың өкілеттігіне шектеулер қойылуы да мүмкін. Атап айтқанда,

- мемлекеттік функцияларды орындайтын уәкілетті және оған теңестірілгендер;
- заңда белгіленген тәртіппен сот әрекет қабілетсіз немесе әрекет қабілеттілігі шектеулі деп танылғандар;
- оған қатысты қылмыстық қудалау жүзеге асырылғандар;
- заңда белгіленген тәртіппен өтелмеген немесе алынбаған соттылығы бар адамдар

медиатор бола алмайды [6].

Жаңадан қабылданған Азаматтық процестек кодексі бойынша жедел іс қарауды, меңзеген оңайлатылған (жазбаша) іс жүргізу мен дауды татуластыру рәсімдерімен шешу тетіктері және үш сатылы сот жүйесінің құқықтық негізі реттелген. Бұл заңнаманың бірден бір ерекшелігі сол, бірінші кезекте азаматтық дауларды татуластыру жолымен шешуді басты бағыт ретінде қарастырған.

Медиация арқылы туындаған дауды шешу сотқа дейін тараптардың өзара ерікті келісімі бойынша олардың арасында медиациялық шарт жасағалған кезде жүзеге асырылады. Егер дау тараптары сотқа дейін медиациялық келісім жасалып, алайда, бұл

келісім бір тараппен орындалмаған жағдайда, екінші тарап сотқа оңайлатылған (жазбаша) іс жүргізу тәртібімен жүгінуге құқылы.

Егер тараптар медиаторға жүгінбей, соттың қатысуымен дауды медиация тәртібімен шешу туралы өтініш берген жағдайда, оны жүргізу үшін іс бірінші сатыдағы соттың басқа судьясына беріледі. Апелляциялық сатыда мұндай шараны алқалы құрамының бір судьясы жүргізеді.

Соттың өзінде екі тарапқа тиімді, заңға қайшы келмейтін, үшінші тұлғалардың құқықтарына нұқсан келтірмейтін өзге мәселелер қойылып шешілуі мүмкін. Бұрынғы заң бойынша істі кәсіби немесе кәсіби емес медиаторлармен өткізілсе, жаңа заңмен бұл құқық судьяларға да беріледі.

Қ. Утеубаев бітімгершілікпен біткен істің сот беделін арттыратындығын алға тартады. Сонымен қатар медиация арқылы мемлекеттік органдарға қатысты істер шешілмейтіндігін, тек қана жеке тұлға мен заңды тұлға арасындағы қаржы өндіру, жер мәселесі, т.б. мәселелерді қамтитындығын көрсетеді [7].

Соттардан ең басты айырмашылығы - медиатор тараптармен болатын келіссөздерге кез келген уақытта, кез келген жерде қатыса алады. Ал Медиацияны жүргізу тілін өздерінің қалауы бойынша уағдаласа алады, ал шығындарды келісім бойынша немесе тараптардың бөліп төлеуімен жабылады [8].

Белгілі ғалым Б. Жандарбектің пікірінше, кәсіби заң көмегін көрсететін заңгерлердің білімі жоғары оқу орынында дұрыс қалыптасып, мамандыққа қатысты материалдарды талапқа сай дұрыс игерілуі қажет. Заңгерлерді дайындауда, мәселен ұлттық заңнамада, мемлекеттік басқару, әділ сот заңдылығы мен жүзеге асырылуын қадағалау жүйелерінде тұрақты орын алатын өзгерістер міндетті түрде ескерілуі тиіс деп санайды [9].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы/ Параграф ақпараттық жүйесі.
2. А. Құрманғали құқықтық көмек ұйымдастыруда заңгерлер біліктілігі жете ме? // Заң, 2014.-№11.-12-13 бб..
3. И.Д. Меркель Заңгерлер даярлау сапасына талапты күшейте түсу қажет // <http://www.inform.kz/kz/zangerler>.
4. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 5 желтоқсандағы «Адвокаттық қызмет туралы» Заңы/ Параграф ақпараттық жүйесі.
5. Т. Ахметжанова Қорғаушы тәуелсіздігінің тетіктері жетілдірілмек Заң, 2013.-№7.-4-66б.
6. Тинистановна С.С. Құқық негіздері.-Талдықорған, 2012.-191б.
7. Қ. Утеубаев Бітімгершілікпен біткен іс сот беделін арттырады // Заң, 2016.-№4.-27-28 бб.
8. А. Иманбекова Бітімгершілік берекеге бастайды // Заң, 2016.-№7.- 29-30 бб.
9. Б.Жандарбек Заңгерлік білім берудің жаңа қалыптарын іздестіру кезек күттірмейді // Заң, 2014.-№1.-10-11 бб.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

UDC 378

INNOVATIVE TEACHING METHODS IN TEACHING OF ECONOMIC DISCIPLINES

Sultanova G.

Altai State University

The article discusses the role and significance of innovative methods in students training of economic specialties. The most effective methods in economic education and the need for increased interaction with the environment have been defined.

Key words: innovative methods, teaching methods, economic discipline, student, specialist.

Мақалада экономикалық мамандықтардың студенттерін дайындаудағы инновациялық әдістердің мәні ролі қарастырылған. Экономикалық білімдегі неғұрлым тиімді әдістер анықталған, сыртқы ортамен өзара іс-қимылды кеңейту қажеттілігіне екіпін қойылған.

Түйін сөздер: инновациялық әдістер, оқыту әдістері, экономикалық пәндер, студент, маман.

В статье рассмотрена роль и значение инновационных методов в подготовке студентов экономических специальностей. Определены наиболее эффективные методы в экономическом образовании, сделан акцент о необходимости расширения взаимодействия с внешней средой.

Ключевые слова: инновационные методы, методы обучения, экономические дисциплины, студент, специалист.

Students of the XXI century study in the period of the "new economy" formation in the information society. If the natural sciences education is less subjected to changes due to the dynamics of social life, the economic education is directly responds to changes in social development. Therefore, improving the teaching methods of economic disciplines becomes more urgent problem. Teaching methods provides a high level of theoretical teaching, rigorous scientific approach, the brightness and clarity of presentation.

Currently the entire education system of Kazakhstan is seriously changing.

One of the factors contributing to the processes of reorganization high school model of education and informatization of educational process, is the process of globalization. The advent of more advanced concepts, familiarity with best practices of countries that are leaders in the market of educational services, and the development of information technology has had a significant impact on the development of Kazakhstan's model of education to address the demand problem in the market economy of the future expert - a graduate of the university, the issue of efficiency of the knowledge gained, mobility of his professional qualifications in today's time [1].

Today renewal of education requires from teachers knowledge of innovative changes in the system of modern education, the differences of traditional, developmental and personality-oriented learning systems; understanding the essence of educational technology; knowledge of interactive forms and methods of training; ability to analyze and assess their own individual style, as well as the features and the effectiveness of applied teaching technologies and their own educational activities in general.

Of course, the formation of a young specialist is a laborious process based on training methods, the effectiveness of which ultimately determines the skill level of the future graduates.

As it is known, the basis of innovative educational technologies used in the educational process should be the social order, the professional interests of future specialists taking into account individual, personal characteristics of students. [2]

Therefore, application of innovative forms and methods when training specialists in higher education must be organically combined with a pragmatic understanding of the goals and objectives of education and training. Modern psychological and pedagogical literature notes that innovative approaches are reflected in many learning technologies, aimed at the development and improvement of the educational process and training of specialists for professional work in various spheres of life in modern society. [3]

They create conditions for the formation and consolidation of professional knowledge and skills of students, develop professional skills of a future specialist. Using innovative teaching methods in the learning process helps to overcome stereotypes in teaching various subjects, forming new approaches to professional situations, developing creative abilities of students.

The transition from the explanatory-informational to innovative-efficient training connected with the use new computer and other information technologies, e-books, videos in the educational process provide a free search activity involving the development and personal orientation. Hence, one can note various innovative teaching methods of students, in particular, they are problem and play technologies, collective and group activity technologies, simulation techniques of active learning, case study, project method, cooperative learning, creative learning, innovation educational project activities, lecture-press conference, lecture-discussion, lecture-visualization, lecture-debate and others.

We consider some presented methods in detail.

Innovative educational project activity is an effective form of educational process organization, aimed at personal development of cognitive interests and creative abilities of students. This method involves the mastery of technology, presentations of various creative works (reports, reviews, abstracts, reports on professionally oriented subjects).

Project method refers to the research. It is based on the development of students' cognitive skills, abilities to construct knowledge by their own, orientation on information, development of critical thinking and creative abilities. Project method always provides solutions of some problems like, on the one hand, the use of various methods and means of education, and on the other hand, the integration of knowledge and skills from different fields of science, engineering, technology, creative industries.

Various games can be related to innovations in teaching economic disciplines: business, certification, organizational-activity, innovation, reflective games to reduce stress and the formation of innovative thinking, search and approbation, etc. American economists first developed this method in the early 1940s years. Game is a way of practical development of economic theory, economic relations. One can simulate with games actual processes that occur in the economy. The main advantage of educational games - to apply theoretical knowledge in practice.

When using business games productive-transforming activity of students prevails. In particular, training games are characterized by multi-variant and alternative solutions from which you should choose the most rational. Business games in the classroom became now quite widespread. Moreover, they are used mainly in the study of those topics that are related to the economy, organization and management, accounting, new forms of managing in market conditions.

New direction of the economy - experimental economics is developing based on educational games. The specifics of experimental economics is that they relate to issues study of which are incomplete. Because of this, this area of the economy is a source of various pedagogical innovations.

Modern American economists consider that the use of themed films and videos are effective. Teacher of University in West Texas, Ann Macy notes that the films improve attention and memory of students, students begin to be more interested in economic issues, as they see the connection between theory and reality. [4]

Movies allow visually see the problem; to understand it better and draw objective conclusions, which will form the basis for the formation of alternative approaches to solving a particular problem or taking a particular decision on a specific situation management. The use of films in the learning process also enables students to demonstrate the ability of critical thinking. The development of critical thinking - an important aspect of learning. Critical thinking - is an approach in which much attention is paid to the ability to form their own opinions and statements and at the same time, to argue them.

Application of the above methods in the teaching of the economy somewhat changes the role of the teacher: he stops to be authoritative and the only source of knowledge, and becomes the leader and assistant of students in the educational process. Students have the opportunity to seek knowledge they need in a rapidly changing world, and therefore they require a considerable amount of individual learning strategies that would allow each of them to become an active participant in the learning process and critical approach to knowledge provided to them.

I believe that the positive thing by using innovative techniques in studying of disciplines, including economic, is to improve the quality of education by:

- a greater adaptation of the student to the study of material according to their own capacities and abilities;
- choice of a more appropriate method for mastering the discipline;
- control of training intensity at different stages of the learning process;
- self-control;
- access to previously inaccessible educational resources of the Kazakhstan and world level;
- support of active learning methods;
- imaginative visual presentation of the studied material;
- the development of self-study.

Thus, innovative technologies create a favorable educational environment for effective training sessions, giving teachers the opportunity to comply with the following fundamental postulates of modern education:

- the student should not receive all the information in the final form, otherwise after a couple of sessions his cognitive activity would be close to zero;
- *only* one form of work should not be used in the classroom. The maximum duration of one type of learning activity should not exceed 20 minutes;
- the meaning and purpose of pedagogical innovation is the implementation of a new vision of teaching methodology, bringing new methods, technologies, multimedia learning tools for development of the future specialist.

In summary, it can be noted that the effectiveness of innovative methods use in teaching economy is obvious. These methods contribute to improvement of knowledge, teach students to think creatively, to apply theory to practice, develop independent thinking, the ability to take better decisions in the conditions of a given situation. As practice shows, the use of innovative methods in vocational-oriented training is a prerequisite for the preparation of highly qualified specialists. Using of various methods and techniques of active learning awakens the students' interest in the most educational and cognitive activity that allows you to create an atmosphere of motivated, creative learning and at the same time to solve a whole range of academic, educational, developmental problems.

BIBLIOGRAPHY:

1. Strategy of industrial-innovative development of Kazakhstan for 2003-2015 years from 17.05.2003 // Collection of the acts of the President of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Kazakhstan №23-24, 2003, p.129-216.
2. I.M. Osmolovskaya. Innovation and pedagogical practice // Education. - 2010. - № 6. - p. 182-188.
3. N. Simonenko. Educational services management with the use of innovative teaching methods // Bulletin of Pacific State University. - 2012. - № 2. - p. 201-206.
4. L.E. Skripko. The introduction of innovative teaching methods: promising opportunities or insurmountable problem? // Quality management. - 2012. - № 1. - p. 76-84.
5. <http://8cent-emails.com/primenenie-innovacionnyh-metodov-prepodavaniya-jekonomicheskikh-disciplin/> (reference date: 19.11.2016)

УДК 336.22

ВЛИЯНИЕ НАЛОГОВОГО РИСКА НА УПРАВЛЕНИЕ

Абдыкалиева Ж.Ш.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган,
zh.abdikalieva@mail.ru*

Берілген мақалада экономикалық тәуекелдің басты ерекшеліктерін анықтау үшін салық тәуекелінің мазмұны мен мәнділігін кешенді әдістер негізінде қарастырылған.

В данной статье раскрывается сущность и содержание понятия «налоговый риск» на основе комплексного подхода к определению главных признаков экономических рисков.

Целью исследовательской работы является разработка мероприятий по совершенствованию налоговой стратегии и тактики для предотвращения налоговых рисков на основе их анализа.

In this article reveals the essence and content of the concept of "tax risk" on the basis of an integrated approach to the definition of the main signs of economic risks.

The aim of the research is to develop measures to improve the tax strategy and tactics to prevent tax risks based on their analysis.

Негізгі ұғымдар: Салық тәуекелі, салықтық активтер, релеванты ақпараттар, сараптама көздері, ықтималдықты бағалау, тәуекелді басқару.

Ключевые слова: Налоговый риск, налоговый актив, релевантной информации, источники экспертизы, оценки вероятности, управление рисками.

Keywords: Tax risk, tax assets, sources of expertise, assess the likelihood of risk management.

Рациональный механизм налогообложения обеспечивает социально-экономическое развитие не только государства в целом, но и его регионов. Посредством механизма налогообложения мобилизуется более 90 процентов из всех доходов региональных бюджетов Республики Казахстан, в то же время налоги являются действенным инструментом государственного регулирования социально-экономических процессов.

Ускорением интеграционных процессов и осуществления радикальных преобразований экономического развития Республики Казахстан возможно только при активном и умелом использовании налогов как инструмента воздействия на социально-

экономические процессы развития общества, что обуславливает необходимость теоретического осмысления содержания налогов, их роли и влияния на все стороны процесса общественного воспроизводства.

Налоговая система является одним из важнейших экономических регуляторов, основой финансово-кредитного механизма государственного регулирования в Казахстане в большой степени зависит от того, в каких направлениях пойдет преобразование налоговой системы страны, насколько налоговая политика государства будет отвечать требованиям времени. Использование налоговых инструментов становится важным средством в оптимизации налоговых структур, их реструктуризации в национальных экономиках уделяется постоянное внимание.

Налоговый риск с точки зрения налогоплательщика – вероятность (угроза) доначисления ему налогов (сборов), пеней и штрафов в ходе налоговой проверки из – за возникших разногласий между налогоплательщиками и налоговиками в трактовке налогового законодательства, которая может обернуться для хозяйствующего субъекта действительным возрастанием налогового бремени. Следует сразу отметить, что к налоговым рискам не следует относить потери, возникающие из – за арифметических ошибок или нечеткого понимания отдельных норм законодательства. Для налогоплательщиков налоговый риск означает риск возрастания налоговой нагрузки в силу того, что налоговый орган может признать рассматриваемую сделку недействительной (притворной или мнимой), объявить незаконным начисление налогов, которое сам налогоплательщик рассматривал как законное. Из – за неблагоприятной, точки зрения налогоплательщика, трактовки налоговым органом законодательства о налогах и сборах и обстоятельств спорного дела налогоплательщик может «нарваться» на налоговое бремя, которое может превысить ожидаемое. На увеличение этого бремени может повлиять и скрытая, неявная переплата налогов в бюджет, когда в спорных ситуациях налогоплательщик, перестраховываясь, намеренно завышает суммы налоговых отчислений. Практически в каждой компании имеются незначительные переплаты налогов, которые нередко в сумме своей превышают недоимки. Следует различать опосредованный риск – возможную утрату льгот, которые в будущем могли бы дать право на снижение налоговых выплат, и непосредственный риск – возможное увеличение выплат по какому – либо налогу.

Налоговый риск с точки зрения государства в лице его уполномоченных органов – это вероятность (угроза) недополучения налогов в бюджет и государственные внебюджетные фонды из – за задействия налогоплательщиками методов минимизации налогообложения, возможных в силу тех или иных недостатков в налоговом законодательстве.

Таким образом, можно сказать, что и для государства в лице его уполномоченных органов, и для налогоплательщиков общим в вопросе о налоговом риске является то, что причиной его возникновения выступают недостатки в законодательстве, которые нередко провоцируют возникновение спорных ситуаций, когда интересы компаний сталкиваются с интересами налоговых органов.

Как представляется, для понимания сущности налогового риска следует разобраться прежде всего в том, что такое риск вообще в хозяйственно – деловой жизни сравнить налоговый риск с другими видами риска.

Законодательство о налогах и сборах не только сложно, но и подвижно, а нередко даже и неопределенно, в частности из – за имеющихся противоречий между республиканским и местным налоговым законодательством. Налогоплательщики обязаны соблюдать не только налоговое законодательство, но и требования органов государства, уполномоченных его в налоговой сфере. Эти органы обеспечивают принудительное исполнение законов в профильных сферах, требуя часто исполнения и своих собственных (ведомственных) установлений. Нередко бывает и так, что

требования одних государственных органов противоречат установлениям других, а это вызывает усиление неопределенности в правовом регулировании налоговой сферы. Обрисованная ситуация усугубляется еще имеющим место быть правотворчеством региональных и муниципальных властей, разным толкованием ими налоговых норм – все это создает предпосылки для возникновения и усиления различных налоговых рисков, особенно для организаций, имеющих филиалы в разных регионах.

Безусловно, свести на нет налоговые риски не удастся, хотя стремиться к этому нужно. Как представляется, работа по созданию условий для реализации программы снижения налоговых рисков включает постановку и решение следующих задач:

- устранение или максимальная минимизация противоречий в налоговом законодательстве;
- компетентная экспертиза изменений, вносимых в законодательство о налогах и сборах;
- возможно полная оценка потерь для бюджетной системы в результате предполагаемых изменений налогового законодательства;
- постоянный мониторинг законодательства о налогах и сборах с целью выявления в нем противоречий [1].

Выбор компанией налоговой политики по таким позициям несет в себе либо угрозу доначисления, либо возможность возврата налогов, то есть налоговый риск.

Налоговый актив появляется вследствие тех действий компании, которые создают вероятность возврата налогов. То есть суммы налогов, которые могут быть возвращены из бюджета по результатам подачи уточненных деклараций. Не считаются налоговыми рисками арифметические ошибки либо ситуации, в которых нет неопределенности в понимании норм законодательства.

Например, компания осуществляет расход, который прямо не предусмотрен налоговым законодательством. Существует риск, что указанный расход не будет признан налоговыми органами. Если база по корпоративному подоходному налогу не уменьшается на сумму этих расходов (поскольку вопрос спорный, компания выбирает консервативную политику и придерживается позиции налогоплательщиков) – у компании есть налоговый актив, то есть возможность заявить эти расходы в будущем. Если же налоговая база по корпоративному подоходному налогу уменьшается на сумму таких расходов (компания выбирает путь спора, то есть агрессивную политику), у компании возникает налоговый риск – риск доначисления налогов, пени и штрафов при налоговой проверке.

Управление рисками и активами включает в себя следующие этапы: выявление (идентификация) рисков; оценка рисков (активов); мониторинг и контроль.

На каждом этапе компания может выбрать различные способы реагирования на риск:

1. Принять – оставить риск.
2. Снизить – разработать и внедрить мероприятия по снижению воздействия риска.
3. Избежать – полностью отказаться от деятельности, вызывающей риск.
4. Устранить – пересдать уточненные декларации и изменить учетную политику в будущем.

Первые два варианта свойственны компаниям с агрессивной налоговой политикой, соответственно вторые два – компаниям, выбирающим консервативный путь.

Для того чтобы выявить риски, необходим анализ «неопределенных налоговых позиций», то есть позиций компании в отношении налогового законодательства, в которых потенциально могут существовать расхождения с позицией налоговых органов [2].

Выявленные налоговые риски могут быть оценены по двум параметрам – вероятности и материальности.

Оценка риска по материальности – риск оценивается исходя из фактических данных бухгалтерского и налогового учета с использованием синтетических и аналитических регистров: анализа счета, оборотных ведомостей и прочего. В случае отсутствия готовых стандартных отчетов в финансовой системе материальность риска оценивается с применением экономико – математических методов (прогноз рисков на основании коэффициентов роста, моделирование исходов) и прочего. Для оценки могут быть использованы фактические и прогнозные данные, предоставленные другими структурными подразделениями компании.

Существует три уровня материальности рисков:

- нематериальный – менее 0,005% от выручки;
- существенный – от 0,005% до 0,5% от выручки;
- значительный – свыше 0,5% от выручки.

Вероятность наступления риска оценивает эксперт в области налогообложения с использованием им профессиональных навыков и знаний на основе сложившейся практики по анализируемому вопросу, а также с учетом принципа верховенства закона над подзаконными актами. Результат указанного исследования отражается в экспертном заключении.

Существует три уровня оценки вероятности: низкий, средний и высокий.

При оценке вероятности оценивается вероятность наступления риска, то есть вероятность доначисления налоговыми органами сумм налогов, штрафов, пени. Однако при оценке также нужно учитывать шансы компании отстоять свою позицию в суде.

Для оценки вероятности существует алгоритм определения вероятности рисков, он является рекомендацией для начинающего эксперта. Алгоритм предусматривает анализ следующих факторов:

- собственной арбитражной практики компании;
- позиции налоговых органов по отношению к исследуемому вопросу;
- арбитражной практики других налогоплательщиков по схожим вопросам;
- заключений независимых экспертов.

Все выявленные риски и активы документируются в специально разработанных шаблонных формах.

После утверждения выявленных налоговых рисков и активов налоговый менеджер отслеживает изменение факторов, которые влияют на вероятность рисков:

- изменение арбитражной практики других налогоплательщиков;
- появление (изменение) собственной арбитражной практики;
- иные существенные события.

Мониторинг изменения рисков включает в себя не только анализ изменения вероятности, но и анализ изменения материальности, который также отражается в форме «Рабочий расчет» [3].

Для управления налоговыми рисками в судебной практике необходимым является метод дополнительного документального подтверждения.

При этом важно указать на два принципиальных момента. В методе дополнительного документального подтверждения речь не идет о конкретизации каких – либо данных в тех документах, которые налогоплательщик должен иметь по законодательству.

Например, ряд авторов указывают, что во избежание налоговых рисков целесообразно включить в учетную политику для целей налогообложения положения о том, что именно организация понимает под естественной убылью при осуществлении своей деятельности и какими отраслевыми документами они руководствуются. В данном случае снижение налоговых рисков достигается за счет конкретизации тех документов,

которые должны быть у налогоплательщика по законодательству, в данном случае – учетная политика для целей налогообложения.

Метод дополнительного документального подтверждения основан на том, что в случае возникновения налогового спора и рассмотрения этого спора в арбитражном суде налогоплательщик будет вправе предоставлять не только первичные документы, предусмотренные законодательством, но и любые другие документы, подтверждающие его позицию.

В качестве доказательств могут использоваться различные документы, особенности которых определяются в каждом конкретном случае спецификой хозяйственной операции. Такими документами, в частности, могут быть:

- экспертные заключения об экономической целесообразности проводимых хозяйственных операций;
- переписка с контрагентами;
- запросы и ответы на них от различных государственных органов;
- бизнес – планы компании;
- маркетинговые политики;
- внутренние приказы;
- аналитические справки, составленные как самой компанией, так и внешними консультантами [4].

Таким образом, метод дополнительного документального подтверждения может использоваться налогоплательщиком для эффективного снижения налоговых рисков и наиболее перспективное его использование состоит в том, что налоговые риски выявляются заранее (до налоговой проверки) самим налогоплательщиком и им составляются дополнительные документы, которые затем могут использоваться для защиты налогоплательщика при возможном споре с налоговым органом. Еще раз следует отметить, что такое документальное оформление должно отражать реально существующие обстоятельства.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кодекс Республики Казахстан "О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.01.2014 года.
2. Пинская М.Р. Налоговый риск: сущность и проявления//Налоги и финансы. – 2009. - №2. – 43с.
3. Семагина Е. Управление налоговыми рисками и активами //Налоги и финансы. – 2008.- №8(9). - 26с.
4. Щекин Д. Метод дополнительного документального подтверждения как прием управления налоговыми рисками //Налоги и финансы. – 2010. - №8. – 31с.

ӘОЖ 336.225

САЛЫҚТЫҚ ЖОСПАРЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Абдықалық С.Е.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
samal_a_91@mail.ru*

Мақалада экономикадағы салықтық жоспарлаудың маңыздылығы, сонымен қатар салықтық жоспарлаудың қағидалары мен ұйымдастырылуы қарастырылған. Қазіргі кездегі салықтық жоспарлау және салықтық реттеудің негізгі басымдықтары

көрсетілген. Салықты жоспарлау арқылы салықтық реттеуді жетілдірудің бағыттары мен негізгі мәселелерді шешу жолдары ұсынылды.

В статье рассмотрены важность налогового планирования в экономике, а также правила налогового планирования. Основные преимущества текущего регулирования налогового планирования и налогообложения. Основные направления по совершенствованию регулирования налогового планирования с помощью налоговых и предлагаемых путей решения проблем.

In this article, the importance of tax planning in the economy, as well as the rules of tax planning, organization provided. The main advantages of the current regulation of tax planning and tax. The main areas to improve the regulation of tax planning through tax and proposed ways to solve problems.

Кілт сөздер: салық, салықтық жоспарлау, салықтық менеджмент, классикалық салықтық жоспарлау, оңтайландыру жоспарлау, салықтық реттеу, айыппұл, өсімпұл.

Салықтық жоспарлаудың мүмкіндіктерін толығымен қарастырып көрейік. Салықтық жоспарлаудың негізі мемлекеттің, шаруашылық субъектілердің, салықтық ілімдерді қолданыстағы нормативтік-құқықтық базаны, қысқа және ұзақ мерзімді операцияларды дамыту болып танылады. Сондықтан аумақтар бойынша және әр түрлі деңгейдегі бюджеттер арасында салықтық кірістерді бөлу механизмі арқылы реттеу бюджеттік жүйенің негізі болып танылады.

Салықтық жоспарлау - ең аз шығынмен ең жоғарғы қаржылық нәтижеге жету үшін салық салу жүйесін ұйымдастыру. Кешенді салықты жоспарлау кәсіпорындағы қаржыны жоспарлаудың бір бөлігі болып саналады.

Салықтық жоспарлау жалпы алғанда салық салуды тиімді етуді, салық төлемдерін кемелдендірудің жағдайлы схемаларын әзірлеуді, түрлі басқарушылық шешімдердің салықтық салдарын уақытылы талдау үшін салық салуды ұйымдастыруды білдіреді. Салықты жоспарлау аясында салық төлемдерін жоспарлау кәсіпорынға қолда бар ресурстарын тиімдірек басқаруға мүмкіндік береді.

Сөзсіз салықтық жоспарлау моральдық және этикалық мазмұнда қарастырылады, бір жағынан, Қазақстан Республикасының Конституциясының 35-бап «Занды түрде белгіленген салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу әркімнің борышы әрі міндеті болып табылады», екінші жағынан, шаруашылық субъектілердің салық төлемдерін азайту үшін талпынуы.

Экономикада салықтық жоспарлау екі модельде қарастырылады: ағылшын-саксон және роман-герман болып табылады. Ағылшын-саксон моделі белгілі бір кезең үшін қолданыстағы заңнаманы бұзбай салық міндеттемелерін азайту үшін салық жоспарлау қамтиды. Роман-герман моделі қызмет және салық ауыртпалығын ең төменгі деңгейі үшін компанияның активтерін орналастыру, түрлі нұсқалары таңдау негізделген. Іс жүзінде, әдетте элементтері, сондай-ақ екі құрамаларынан пайдаланылады.

Салықты жоспарлаудың негізгі қағидалары мыналар:

- салық салуды кемелдендірудің барлық тәсілдері мен әдістерінің заңдылығы;
- салық салуды кемелдендіру схемаларын ендірудің үнемділігі;
- нақты бір салық төлеушінің қызметіне және ерекшеліктеріне деген жеке қарастыру, әдіс (қатынас);
- әзірленген салық салу схемалары мен әдістерін қолданудың кешенділігі мен көп варианттылығы.

Салықты жоспарлауды ұйымдастыру төмендегілерден құралады:

- ұйымның қаржы-шаруашылық қызметтерін алдын-ала талдаудан

- салықты жоспарлаудың біршама перспективалы бағыттарын айқындау мақсатында әрекеттегі заңнаманы зерттеуден, нақты бір салық төлеушінің салық мәселелерін зерттеуден және талдаудан

- нақты бір қызмет түрлеріндегі серіктестер мен бәсекелестерге салық салуды кемелдендіру схемаларын зерттеуден, және сонымен қатар, кәсіпорындағы ең тиімді салық салу тәсілдерін қолданудан.

Корпоративтік салықтық менеджментте басқарумен байланысты төмендегідей біздің елде белгілі бір қағидалары болды:

- заңдылық;

- салық азайту схемаларын теріс және оң әсерлерінің болжамдылығы;

- салықтық құқық бұзушылықтар мен қылмыстар, сондай-ақ салық салу саласындағы әкімшілік құқық бұзушылық туралы сотқа дейінгі және сот практикасында салық органдарының позициясын зерттеу және жүйелеу;

- мәміле, кәсіпорынның жалпы табыстылықтың оның қарым-қатынастық мәмілелерін жүзеге асыру жобасы, құқықтық нысандары, әсер күтудегі опциондар бойынша салықтарды жеке есептеу;

- салық оңтайландырумен айналысатын кадрларды дайындау және қайта даярлау;

Іс жүзінде салық жоспарлау мынадай түрлерге бөлінеді:

- классикалық;

- оңтайландыру;

- заңсыз.

Классикалық салықтық жоспарлау - салық кодексіне сәйкес есептік және ағымдағы салықтарды төлеу, оның ішінде салық міндеттемелерін дұрыс және уақтылы орындау, бухгалтерлік және салықтық есепке алуды салыстырып тексеру, салық саясатын, есепке қолданыстағы жеңілдіктерден пайдалану, инвестициялық салықтық преференциялар, бойынша салықтық міндеттемелерін орындау мерзімін өзгерту мүмкіндігі шеңберінде есепті және т.б. қамтиды. Салықтарды төлеу бойынша айналымды қалыптастыру салық күнтізбесіне сәйкес жүргізіледі [1, 17].

Оңтайландыру жоспарлау, салық төлеушінің табысқа және салыққа тегін минималды қатынасы болып табылады. Бұл нарық жағдай, қолданыстағы заңнаманың артықшылықтары мен кемшіліктері, әсіресе оның қайшылықтары назарға талданады және қабылданады. Бұл компоненттер ұйымдастырушылық және қаржылық бизнес-схемаларын енгізілген.

Қайшы салықтық жоспарлау - абсолюттік қаржылық пайда мақсаттары үшін бюджетке салық төлемдерін қысқартуы немесе елемеушілік. Классика сияқты жоспарлау есептеу мен төлеу жөніндегі салық декларацияларын жалған ақпаратты қабылдау, банкоматтар, бухгалтерлік құжаттардың ауыстыру, салық органдары, заңсыз бизнеспен тіркеусіз жұмыс болып табылады жалған кәсіпкерлік жасау, жеке тұлғалардың ұсақтау табысы немесе алаяқтық жалақы, қызметкерлердің нақты саны, салық жеңілдіктері бар номинанттар және т.б. болып табылады. Нәтижесінде салық жоспарлауға қарсы мемлекеттік органдарда сыбайлас жемқорлық және экономикалық қауіпсіздік, болып табылатын көлеңкелі экономиканың осылайша өсуі болып табылады. Салық жоспарлау түрлерін таңдаған кезде біздің ойымызша, ықтимал жазаны барынша азайтуды басшылыққа алуға тиіс, сондықтан қаржылық тұрақтылықтың өсуі, яғни, тікелей салық төлеуден жалтару үшін түрлі схемаларын құру, салық жоспарлаудың пассивті элементтерінен құтылу болып табылады.

Сонымен қатар, салық жоспарлау, сондай-ақ белгілі тәртіпті ұстанады:

- қаржы-шаруашылық қызметін талдау;

- «Тар» салық проблемаларды анықтау;

- ағымдағы салық заңнамасы бойынша салық мәселелеріне қатысты шешім қабылдау;

- салық схемаларын жоспарлау, әзірлеу және іске асыру;

- салық схемасын нәтижелерін қоса отырып салық есептілігін ұсыну.

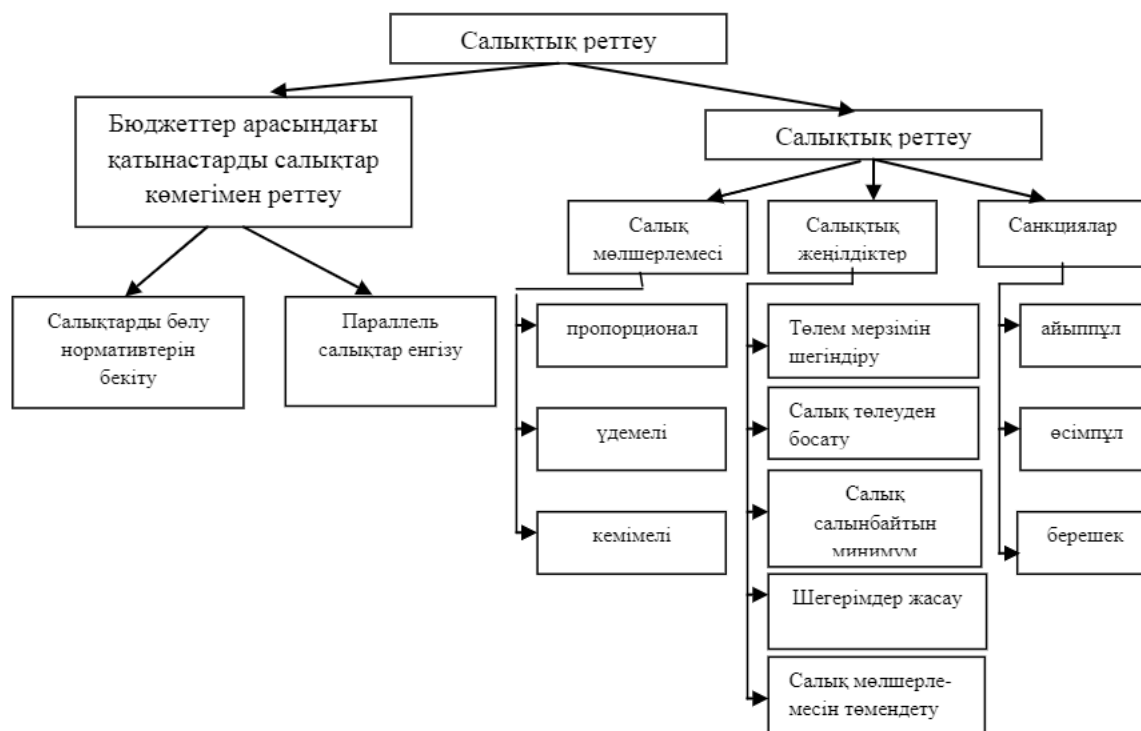
Бұл жағдайда салық органдарының репрессиялық назар аударушылық (реакция) болмауы моделін таңдаған салық төлеушінің заңнамалық мойындау болып табылады. Сонымен қатар, кәсіпорын жоғары инвестициялық тартымдылығын көтеру кезінде, мысалы, акциялардың жаңа мәселені жоғары табыстылығын көрсету сияқты ыңғайлы жағдайлары бар. Сонымен қатар, бұл пайданы есептеу үшін ғана емес, салық жүйесінің жоспарлау және іске асыру шығындарды да есептеу үшін ұсынылады. Осыған байланысты, келесі бағалау әдістері, қазіргі заманғы салық жоспарлауда пайдаланылу қажет:

- жағдайлық салықтық жоспарлау;

- вариациялық-салыстырмалы талдау сандық әдістері.

Біріншісі әдіс негізгі құралдарды қайта бағалау, экономикалық қызметтің түрлі жағдайларда шарттық міндеттемелердегі өзгерістер, салық төлемдерін азайту үшін пайдаланылады, сондай-ақ, мысалы, ең оңтайлы салық салдарын таңдау үшін түрлі кәсіпорын мінез-құлық үлгілерін салыстыру және модельдеуде пайдаланылатын (салық ставкалары, мүмкін айыппұлдар сияқты өзгерістер) құрайды. Екінші әдіс микробаланс әдістерін, матрицалық-балансының және басқаларды бағалау негізінде жүзеге асырылады.

Салық жоспарлау әдістеріне негізінен мынадай әдіс түрі пайдаланылады: ағымдағы қаржылық бақылау, өз құзыреті шегінде арнаулы салық режимдері пайдалану, жаңа жобалар мен ірі басқару шешімдерін алдын ала салықтық бағалау болып табылады. Бұл сондай-ақ оффшор (теңіз) әдісін қамтуы мүмкін. Әдістің негізі - салықты аудару «айлағы» яғни, салық салу объектісінің немесе салық жеңілдіктерін пайдалану.

Сурет 1. Салықтық реттеу әдістері [2, 7]

Қазіргі уақытта бюджет кодексіне сәйкес, облыстық және аудандық (облыстық маңызы бар қалалар) бюджеттер арасында кірістерді бөлу нормативтері қолданылады. 2) параллель салықтарды енгізу. Кейбір шетелдерде жергілікті бюджеттерге қосымша салықтар енгізу құқығы берілген, бірақ Қазақстанда мұндай тәжірибе қолданылмайды. Тек жер салығы бойынша ғана жергілікті өкілетті органдар Қазақстан Республикасының жер туралы заңында көрсетілетін жерлерді аймақтарға бөлу жобалары негізінде, жер салығының мөлшерлемелерін белгіленген жер салығының базалық мөлшерлемелерінен елу пайыздан аспайтындай етіп төмендетуге немесе жоғарылатуға құқығы бар.

Өнеркәсіп өндірісін салықтар көмегімен реттеу әдістері негізінде салық мөлшерлемелері, салықтық жеңілдіктер, санкциялар қолданылады. Салық заңында салық мөлшерлемелеріне өзгерістер енгізе отырып, салық ауыртпалығын төмендетуге немесе жоғарылатуға болады. Салықтық реттеуде жеңілдіктерді қолдану әдісі шаруашылық жүргізуші субъектілерге, азаматтарға ынталандырушы әсерін тигізеді. Суретте көрсетілген салықтық жеңілдіктер түрлері субъектілерге түсетін салық ауыртпалығын төмендетуге бағытталған.

Барлық деңгейдегі бюджеттердің кіріс базасын қалыптастырудағы салықтардың ролі басым болады. Сондықтан аумақтар бойынша және әртүрлі деңгейдегі бюджеттер арасында салықтық кірістерді бөлу механизмі бюджеттік жүйенің негізі болып танылады.

Кез келген қоғам үшін шын мәнінде салық ауыртпалығы өзекті мәселе, ол негізінен салықтық жоспарлау қажеттілігі үшін негіз болып табылады. Сондай-ақ ЖІӨ-нің салық жоспарлау үшін ең төменгі қажеттілігінің 10-15% деңгейі екені барлығымызға белгілі. Біздің ойымызша, Қазақстандағы барлық субъектілер іс жүзінде арнайы салық режимдері ерте «босатылады» салықтық жоспарлау қажеттілігінен. Ал 20-35% салық ауыртпалығының деңгейінде салық менеджері ұсынылған. Ал 40-50% деңгейі қатты осы мәселемен айналысатын қызметкерлердің тобының қатысуымен туындап отыр. Әдетте, ірі мәмілелер дайындағанда салықтық сараптама жүргізіледі және сыртқы кеңесшілерді тарту жүзеге асырылады [3, 5].

Сыртқы кеңесшілердің атап өткендей, кәсіпорынның (компанияның) қызметінде мемлекеттік тәуекелдер болады, сонымен қатар белгілі бір тәуекелдер елдің экономикалық саясатында бар сияқты, атап айтқанда банктік және салықтық ортада (салықтық өзгерту немесе енгізу, бағамының мүмкіндігі), болады. Шартты салық міндеттемелеріне атап айтқанда құзыретті органдар тексеру жүргізеді, олар соттардың шешімдеріне қайшы келмейтін айыппұлдар мен басқа да қаржылық санкциялар салумен айналысады. Мұның барысында Қазақстанда бизнеске әсер ететін факторлар, сондай-ақ, тұрақты жаһандық өтімділік дағдарысы және оның Қазақстандағы ерекшеліктері туралы түсініктеме беріледі. Өндірістің ерекшелігі кәсіпорындарды іс жүзінде басқа елге көшіруді болдырмайды. Сонымен қатар компанияның ұзақ мерзімді жұмысы Қазақстандағы еншілес «қолдау» мынадай қолайлы салықтық жоспарлау факторлары жүргізеді: еліміздің бас компанияның қарқынымен салыстырғанда бағамдарының айырмашылығының төмен корпоративтік табыс салығы құнының, ең аз құны резидент емес қызметтер үшін қосылған құн салығынан азайту; шетелдік мамандардан тегін кеңес алу мүмкіндігі - еншілес компанияға қарағанда бас компанияның қызметкерлері өнімдерін өндіру (шетелдік жұмыс күшін, визалық қолдау үшін уақыт пен ақшаны, бағдарламалық қамтамасыз ету жоғары құнын жалдауға рұқсат қажеттілігі және т.б). Сонымен қатар, ол компания қызметкерлері мен еншілес ұйымдарының әлеуметтік пакет айырмашылықтары құпия емес (жалақы, әлеуметтік жәрдемақы, біржолғы төлемдер саралау және т.б). Осылайша, заңды және заңсыз салықтық жоспарлау салық төлеушілер үшін салық және қызмет органдары үшін де өзекті болып табылады. Салық саласының мөлдірлігін арттыру қажет.

Әлемдік тәжірибе жиналатын салықтарды бөлу проблемаларын шешудің үш жолын ұсынады:

- 1) салықтарды алу бойынша өкілеттілікті шектеу және оларды белгілі билік деңгейіне бекіту;
- 2) салық салу базасын бірігіп пайдалану;
- 3) салықтарды үлестік бөлу [4, 22].

Салықтарды және салықтық өкілеттіктерді шектеу мәні – мемлекеттегі биліктің әрбір деңгейі өзінің салықтарын жинауға және тағайындауға толық құқық және жауапкершілік алатындығына негізделеді. Бұл кезде билік деңгейлеріне тиісті салықтарды алуға және пайдалануға ғана емес, сонымен қатар салықтар мөлшерлемелерін бекітуге және салық салу базасын анықтауға құқылы болады. Сол себепті салықтың басқару жүйесін тиімді қалыптастыруы шеңберінде мемлекеттік салық менеджменттің қажеттілігін ерекше көрсету қажеттілігі туындады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Илимжанова З.А., Калдияров Д.А., Бурнашева В.Р. Современный налоговый менеджмент в Казахстане. Экономика. 2016. – с. 165
2. Скакова Г.Е. Қазақстан Республикасындағы салық саясатын мемлекеттік реттеу// АльПари.- 2010. - №2. - 44 б.
3. «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму». Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы: 2015 жыл, 30 қараша.
4. Шатов В. Практика осуществления налогового администрирования и его социальная значимость в современный период // Казахстанский налоговый форум. – 2013. – с. 27.

УДК 327

СТРАТЕГИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН – СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ

Байтаева Г.Р.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдықорган,
Baytaeva@mail.ru*

В статье рассматриваются особенности формирования государственной политики и проблемы государственного регулирования экономической безопасности, как составной ее части.

Ключевые слова: экономическая безопасность, государственное регулирование, механизмы государственного регулирования, инструменты государственного регулирования, конкуренция, монополизм, диверсификация производства.

In the article the features of the formation of public policy and problems of state regulation of economic security, as an integral part of it.

Keywords: economic security, government regulation, government regulation mechanisms, instruments of state regulation, competition, monopoly, diversification of production.

Мақалада мемлекеттік саясатты қалыптастыру ерекшеліктері және экономикалық қауіпсіздікті мемлекеттік реттеудің негізгі мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: экономикалық қауіпсіздік, мемлекеттік реттеу, мемлекеттік реттеудің механизмдері, мемлекетті реттеудің құралдары, бәсекелестік, монополист, өндірісті әртарапандыру.

Государственно-правовое обеспечение экономической безопасности Республики Казахстан - это система мер законодательного, организационно-правового, социально-экономического, идеологического, административного, уголовно-правового, информационного характера, направленных на выявление, предупреждение и локализацию угроз экономической безопасности, реализуемых субъектами обеспечения экономической безопасности в рамках полномочий, возложенных на них действующим законодательством страны. Роль системы государственного регулирования экономической безопасности Республики Казахстан многообразна. Она тесно связана с механизмом государственного управления, который:

- во-первых, представляет собой инструмент для обоснования и принятия стратегических и текущих решений, охватывающих как макро-, так и микроэкономическое регулирующее воздействие и параметры функционирования государства;

- во-вторых, с помощью административных и экономических рычагов обеспечивает практическую реализацию стратегии и текущих программ экономического развития, а также анализ и оценку достигаемых результатов, корректировку осуществляемых мер и действий в зависимости от складывающихся условий;

- в третьих, призван обеспечивать необходимую правовую защиту экономического суверенитета страны на основе выработки и последовательного проведения в жизнь законодательных и нормативных правовых актов, предусматривающих охранительные, поощрительные и запретительные режимы в системе взаимоотношений с другими странами.

Высокое качество системы государственного регулирования - это оптимальный уровень четырех основных элементов: организационной структуры; всей системы коммуникаций и взаимосвязей; используемой информации; всесторонне подготовленных управленческих кадров.

Экономическая безопасность обеспечивается решениями и действиями государственных органов, направленными на:

- 1) обеспечение экономической независимости Казахстана;
- 2) недопущение экономической изоляции Казахстана от мировой экономической системы;
- 3) сохранение и укрепление ресурсно-энергетической основы экономики страны;
- 4) максимальное уменьшение степени уязвимости экономики государства, связанной с воздействием возможных отрицательных факторов, возникающих в геополитическом окружении Казахстана;
- 5) обеспечение взаимовыгодного сотрудничества с отечественными и международными финансовыми институтами, приоритетность направления внутренних, внешних кредитных ресурсов и инвестиционных возможностей на восстановление и развитие отечественной экономики;

Запрещается и влечет ответственность за принятие решений и действий:

- препятствующих притоку инвестиций в экономику Казахстана;
- провоцирующих резкое падение курса тенге, истощение золотовалютных активов государства, рост объемов государственного долга, могущего парализовать экономику страны и денежное обращение;
- способствующих неконтролируемому вывозу капитала за пределы страны.

Стратегия обеспечения экономической безопасности Казахстана строится на основе официально принятых в стране нормативных правовых актов, основными из которых являются: Конституция Республики Казахстан, закон Республики Казахстан "О национальной безопасности Республики Казахстан" от 28 июня 1998 года, "Стратегия экономической безопасности Республики Казахстан на 2001-2005гг.", одобренная Указом Президента Республики Казахстан 7 февраля 2001 года.

Исходя из перечисленных документов стратегия экономической безопасности включает:

- перечень и общую характеристику всей совокупности как внутренних, так и внешних угроз экономической безопасности страны;
- национальные интересы в области экономики, а также критерии и показатели состояния народного хозяйства, отвечающие требованиям экономической безопасности;
- меры и механизмы экономической политики, направленные на обеспечение экономической безопасности.

Стратегия экономической безопасности Республики Казахстан является составной частью государственной политики и представляет собой определение национально-государственных интересов для достижения такого состояния экономической системы, при котором гарантируется ее стабильное развитие, защита и локализация внешних и внутренних угроз, позволяющие обеспечивать адекватный уровень социально-экономических условий для общенационального развития.

Показатели функционирования казахстанской экономики демонстрируют, что в стране созданы основы рыночной экономики и фундамент для дальнейшего экономического роста. Главным условием роста становится повышение конкурентоспособности экономики.

Возникает необходимость в поддержке развития реального сектора экономики страны, вкуче с мерами регулирования торгового режима страны. Внешнеторговая политика страны должна строиться, исходя из необходимости защиты отечественных товаропроизводителей и содействия продвижению казахстанских товаров и услуг на мировые рынки.

Важной целью в развитии промышленности является обеспечение стабильного роста производства конкурентоспособной продукции для удовлетворения потребности внутреннего и внешнего рынков. Не менее важным является обеспечение рационального и комплексного использования минерально-энергетических ресурсов, обеспечение организации развития третьего и четвертого передела в металлургии и развитие нефтехимической промышленности.

Для достижения поставленных целей необходимо сконцентрироваться на развитии технологической кооперации высокотехнологических производств, повышении корпоративной бизнес-культуры. Отечественный менеджмент должен выйти на качественно новый уровень. Необходимо рассмотреть возможность промышленной экспансии в соседние страны.

Одной из целей государственной политики в сельском хозяйстве является обеспечение населения страны высококачественными продуктами питания. К потенциальным «точкам роста» в аграрной сфере относятся производство пшеницы, риса, хлопка-волокна.

Требуется обеспечить четкую работу механизма стимулирования развития села по приоритетным направлениям: по обеспечению машинно-тракторным парком, научными разработками, оказанию поддержки сельской региональной инфраструктуре.

Большинство проблем государственного управления в нашей стране обусловлены отсутствием эффективной процедуры принятия согласованных министерствами, ведомствами и аппаратами акимов решений, или, напротив, несогласованностью отдельных мер, что в конечном итоге приводит к значительным издержкам.

Особой проблемой системы государственного управления является коррупция, оказывающая негативное воздействие на социально-экономические показатели страны. Если измерять в количественном эквиваленте, то повышается стоимость товаров и услуг; затраты на взятку стимулируют дополнительный рост цен. Коррупция бьет по имиджу страны, ведет к нецелевому расходованию бюджетных средств. В этой ситуации

государство вынуждено выделять дополнительные ресурсы для усиления контрольных и надзорных функций.

Для эффективности мониторинга состояния экономической безопасности Казахстана по предложенным компонентам необходимо разработать ряд индикаторов, превышение пороговых показателей которых (либо приближение к ним) позволит принимать своевременные управленческие решения с учетом национальных интересов.

В соответствии с выделенными компонентами экономической безопасности возможно формирование следующей системы показателей:

Структурный компонент

- соотношение сырья и готовой продукции в структуре экспорта;
- диспропорции в экономическом развитии регионов;
- удельный вес отечественных товаропроизводителей на внутреннем рынке;
- доля импорта, в целом, и отраслевом разрезе;
- оценка объемов теневой экономики.

Технологический компонент

- оценка энергоемкости и ресурсоемкости национальной экономики;
- доля привлеченных средств на развитие высоких технологических укладов в общем объеме инвестиций;
- удельный вес расходов на науку в бюджете;
- состояние научно-технического потенциала страны, научная и инженерная база;
- показатели оттока квалифицированных кадров из республики за рубеж.

Финансовый компонент

- дефицит бюджета и показатели внутреннего долга;
- уровень инфляции, обменный курс тенге;
- состояние фондового рынка;
- внешний долг и критически опасный уровень для проведения независимой экономической политики;

Проведению активной государственной политики в вопросах экономической безопасности должна способствовать выработка комплекса первоочередных мер, к которым можно отнести контроль, мониторинг и инспекцию за экспортом основных сырьевых товаров Казахстана и импорта товаров по цене, количеству и качеству. Следует разработать систему нормативно-правовых актов по контролю за деятельностью финансово-промышленных групп. Обеспечить международную сертификацию экспортной продукции Казахстана на мировых товарных биржах.

Так же к числу первоочередных мер можно отнести проведение активной политики стимулирования НТП, инвестиционной активности и развитие информационных технологий. По примеру развитых стран мы должны создавать специализированные государственные службы поиска, мониторинга и внедрения новых прогрессивных технологий. Для повышения экономической безопасности страны необходимо уделить особое внимание проблемам развития регионов. Сегодня всем ясно, что задачи региональной политики не могут быть решены лишь на основе рыночных отношений, они требуют структурной перестройки, планирования, финансирования и других методов прямого участия государства.

Стратегия экономической безопасности, разработанная в развитие доктрины национальной безопасности, должна обеспечить выработку и реализацию всего комплекса мер по минимизации негативного воздействия на экономический суверенитет страны, в соответствии с долгосрочными целями государства, обозначенными в стратегии «Казахстан-2030».

ЛИТЕРАТУРА:

1. Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-IV «О национальной безопасности Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.11.2015 г.)
2. Мухтарова К.С. Государственное управление экономической безопасностью в РК // "Қазақ университеті" 2013г. 250стр.
3. Арыстанбеков К.Т. Экономическая безопасность Республики Казахстан как главный фактор укрепления национальной силы (Монография) 2014г.
4. Есентугелов А. Стратегия безопасного экономического развития Казахстана в условиях глобализации // АльПари. — 2011. № 1. — С. 3–
5. Иманова А. С. Проблемы обеспечения экономической безопасности Республики Казахстан в условиях Таможенного союза / Мол.Ученый /. — 2015. — №7. — С. 424-426.
6. Рахматулина Г. Г. Повышение экономической безопасности Казахстана Журнал МИР (Модернизация. Инновации. Развитие) Выпуск № 6 / 2015.

ӘОЖ 338.483 (574)

**ТУРИСТІК ӨНІМДІ ӨНДЕУ ЖӘНЕ ЖЫЛЖЫТУДАҒЫ ИНТЕРНЕТ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ**

Беркінбаева Е.Е.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
nurai2007@mail.ru*

В данной статье рассмотрены возможности эффективности разработки и продвижения туристского продукта с помощью интернет технологий, выявлены проблемы бронирования тура через интернет в Казахстане, раскрыты преимущества интернет технологий для продвижения тура.

This article describes the possibilities of effective development and promotion of tourism product using Internet technology, identified problems booking the tour via the Internet in Kazakhstan, revealed the benefits of Internet technology to promote the tour.

Туризм қазіргі уақытта сыртқы экономикалық қызметтің жақсы серпінді дамып келе жатқан салалардың бірі болып табылады. Туризмнің ұдайы өсуі біртұтас әлемдік экономикаға әсер етуі сияқты бөлек елдер мен аймақтар экономикасына әсер етуі дүниежүзілік шаруашылықтың дамуы мен құрылымына жалғасатын күрделі, тұрақты ұзақ мерзімді беталыстардың бірі болып табылады. Қызметі халықтың өзгеше қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған туризмнің ұлттық экономикадағы ірі өз алдына салаға айналуы осыдан байқалады. Осы қажеттіліктердің алуан түрлілігі туристік кәсіпорындармен ғана қанағаттандырылып қоймайды, сонымен қатар экономика дамуына мультипликаттық әсері факторларының бірі ретінде туризм мәнісін себепші ететін басқа салалардағы кәсіпорындармен қанағаттандырады.

АҚШ Маркетинг Ассоциациясының анықтамасы бойынша, жарнама дегеніміз тауарларды, қызметтерді, идеяларды тұтынушыларға қарай жылжытуына арналған кез – келген әрекеттер нысандары және нақтылы жағдайды есепке ала отырып, анағұрлым тиімді тәсілдер мен әдістерді қолдана отырып, әлеуетті тұтынушылардың назарларын жарнамалау объектісіне аудару үшін орындалатын ақылы қызметтер деп анықталған.

24 сағат бойы жұмыс істеп тұрған жарнама мекені - Интернет. Жаңалықтық пен сараптамалық сайттарда да, жеке күнделік пен бейне-сервистерде де жарнамаға кезігуге болады. Бұрындары интернет-жарнаманың негізгі пайдаланушылары кіші және орта

бизнеспен айналысатын компаниялар болса, бүгінде бұл кез келген компанияның маңызды құралы. Әлемтордағы жарнама нарығы басында баннерлік жарнама мен баннерлік желілер арқылы жұмыс жасаса, интернет қолданушылар саны көбейген сайын ол дәстүрлі жарнама заңдарына бағына бастады: серіктестік бағдарламалар, мәтіндік жарнама, сапалы сайттар мен кәсіби желілік жарнама агенттіктер пайда болды.

Google мен Yandex сияқты іздеу жүйелерінің алпауыттары пайда болғаннан кейін жарнама мүмкіндіктері одан сайын кеңейді. Нарықты сегменттерге бөлу мен мақсатты аудиторияны іздеу арқылы ірі компаниялардың көбісі Әлемторды маркетингтік бағдарламаларының негізгісіне айналдырды.

Қазақстанның туристік бизнес нарығына интернет технологияларды енгізудегі негізгі мәселелер болып турфирмалардың автоматтандырылу деңгейінің әртүрлілігі, Интернет бойынша тапсырыс берілген қызметті елде бірегей электрондық төлем жүйесінің болмауы себебінен клиенттің сол уақытта төлей алмауы табылады.

Туристік фирмалардың туристік өнімді өңдеу және жылжытуда интернет технологияларды қолданудағы негізгі жетістіктері:

- кеңсе ішіндегі бағдарламалар арқылы интернетке шығу мүмкіндігі;
- нақты уақытта қызметтерді бекіту үшін қабылдаушы тараптың базасының қол жетімділігі;
- клиенттердің кеңселік базаға интернет арқылы шығу мүмкіндігі;
- ірі Internet-порталдар және интернет-маркеттердің құрылуы.

Турфирма жұмысын автоматтандыру келесідей функциялар жиынтығынан тұрады:

- әр түрлі туроператорлардан түскен мәліметті алу және өңдеу мүмкіндігі;
- ішкі құжат айналымын және бухгалтерияны жүргізу;
- туроператорлармен өзара қарым-қатынас орнату;
- мәліметтерді талдау және статистикалық есептер алу.

Заманауи интернет технологияларды дамытудағы негізгі тенденциялар:

- турагенттіктердің тәуелсіз желілерін құру;
- турагенттіктерге жаңа технологиялық сервис ұсыну;
- тәуелсіз турагенттіктердің іріленуі және олардың автоматтандырылуы;
- туристік нарық қатысушылары арасында ақпарат алмасу бойынша бірегей стандарт жасау.

Туристік фирмалардың өнімді өңдеу және жылжытудағы интернет технологияларды қолдануы арқылы шешілетін маңызды міндеттер:

1. Нарық жағдайының мониторингі. Қызметін жаңадан бастаушы агенттіктер туроператорлардың қайсысы қандай бағытта жұмыс істейтіндігін, қайсысымен ынтымақтасқан тиімді екендігін түсінуге мүмкіндік беретін турларды іздеу және брондау жүйелерімен жұмыс істеуді қалайды.

Ұсыныстар нарығын жақсы бағдарлай алатын тәжірибелі менеджерлер өздері бірнеше туроператорлардың ұсынысын бақылап, қызметтерді on-line режимінде брондайды. Бұл туроператордың ресурсын өтінім беру уақытында резервілеуге мүмкіндік береді, себебі отельдерде және рейстерге орын шектеулілігі кезінде бұл өте маңызды.

Қызметтерді on-line брондау кезінде агенттік нақты уақыт режимінде туроператордағы өз өтінімдерінің жағдайын бақылап отыру мүмкіндігіне ие болады (қабылданды, төленді, төленген жоқ, күтуде т.б.).

2. Туристік фирманың ішкі құжат айналымын автоматтандыруға туристке қажетті құжаттар тізімдемесі (жолдама, түбіртек / шығыс кассалық ордер, келісім-шарт, ваучер және т.б.), клиенттің өтінімінің өмірлік циклін бақылау жатады. Бұл үшін турларды іздеу және брондау жүйелері немесе арнайы жасалған бағдарламалық кешен қолданылады.

3. Туроператормен өзара қарым-қатынасты автоматтандыру өтінім бланкісін жасау және басып шығарудан, өтінім қалыптасқаннан бастап оны архивке жібергенге дейін бақылаудан тұрады. Бұл үшін туроператорларды on-line брондау жүйелері, кенсеішілік жүйелер, турларды іздеу және брондау жүйелері қолданылады.

Бұлардың барлығы турфирмаға туроператормен өзара қарым-қатынасты құруға, нарықта дұрыс бағдар алуға, қызметтің қажетті бағыттарын құруға мүмкіндік береді [1, 25].

Бүгінгі таңда желілік технологияларды пайдалану интернетке бір ақпаратты табу мақсатында қолданушы ретінде шығудан бастап, аса бағалы ақпарат үлкен жылдамдықпен және тиімді айналатын жеке ұжымдық желі құрумен аяқталады.

Туризмдегі интернет технологиялардың қарапайым мүмкіндіктері фирма және оның ұсынатын қызметтері жайлы ақпаратты әр түрлі жарнамалық тақталарда, форумдарда таратудан тұрады.

Туристік өнімнің сатушысы кез-келген желі қолданушысы бола алады. Тіпті, танысу буклеті роліне жарайтын сайттардың өзі сайт иесіне клиенттердің 20%-дан астамын әкеледі екен.

Интернет технологияларды туристік өнімді жылжыту және сату құралы ретінде қолданудың негізгі кезеңдері:

1. Фирманың жарнамалық үлестірмелі материалдарының көшірмесі болып табылатын қызметтер, реквизиттер, прайс-лист, суреттер (сайт-визитка) тізімінен тұратын сайт құру. Бұл жағдайда сайт барлық қолданушыларға үнемі қолжетімді режимде фирма, оның қызметтері, координаттары жайлы ақпараттармен танысуға мүмкіндік беретін қосымша жарнама құралы болып табылады.

2. Клиенттердің интернет арқылы фирмамен тез байланысуы үшін, қолданушының сұрақтарына жауап бере алатындай, фирмамен кері байланысы болатындай (қонақтар кітабы, форум, жиі қойылатын сұрақтарға жауап, ақпарат сұрату формасы т.б.) интерактивті сайт құру. Мұндай сайт әлеуетті клиенттер санының өсуіне әкелетін фирманың электронды кеңсесі іспеттес. Кемшілігі – туристік өнімді (қызметті) жүзеге асыруға тікелей қатыса алмайтындығында.

3. Туристік қызметтер үшін төлем қабылдай алатын, жолдамалар, билеттерді брондайтын, клиенттерге бос орындар, жолдамалар жайлы мәліметтер беру мүмкіндігі бар сайт-дүкен құру. Мұндай сайт туристік қызметтерді сатудың толыққанды параллель механизмі функциясын орындайды, менеджерлердің жұмысын жеңілдетеді, біраз операциялардың орындалуын тездетеді (төлем қабылдау, құжаттарды әзірлеу және қол қойдыру, клиенттің кеңсеге келуі, т.б.) Кемшілігі – хакерлердің сайтқа басып кіруімен, алаяқтықпен байланысты тәуекел, мемлекет тарапынан заңдық қолдаудың болмауы.

4. Абоненттік төлем шартымен турфирманың жоғарыда аталған мүмкіндіктерді жүзеге асырушы және жауапкершілікті өз мойнына алушы бизнес-жүйелерге қосылуы. Жүйе функциясы – делдалдық. Пайдасы – әлеуетті клиенттердің көбірек шоғырлануы, сәйкесінше, туристік қызметтерге сұраныстың артуы. Кемшілігі – жоғары бәсеке, тез жауап беру қажеттілігі, әйтпесе, клиент басқа фирманың қызметін пайдаланады.

Алғашқы үш жүйе B2C (Business-to-Consumer) – сатушы мен клиенттің өзара іс-әрекеті принципінде жұмыс істесе, соңғы жүйе B2B (Business-to-Business) – сатушы-делдал принципімен жұмыс істейді.

Қазіргі таңдағы ақпараттық желілік технологиялар клиент туристік қызметті жеткізушілермен толық өзара іс-әрекет жасайтын бизнес жүйелердің пайда болуына әкелді.

Мұндай жүйелердің белсенді қолданушылары аймақтық турагенттіктер, себебі оларға астаналық туроператорларға хабарласқаннан гөрі тапсырысты Интернет арқылы берген әлдеқайда арзанға түседі.

Барлық қажетті құжаттарды рәсімдеп, Интернет арқылы турды брондауға Қазақстанда бірқатар техникалық және заңдық себептер кедергі келтіреді [2, 33].

1. Турфирмалар тұтынушыларға web-сайттар арқылы виртуалды қызмет көрсету кезінде виза рәсімдеу проблемасы. Бұл үшін клиент суретін әкеліп, елшілік берген сауалнамаға өз қолын қоюы қажет. Теориялық түрде мұны Интернет арқылы жасауға болады (Қазақстанда электронды цифрлық қолтаңба жайлы заң қабылданған), бірақ елшілік мұндай қолтаңбаларды қабылдамайды.

2. Электронды төлем жүйелерінің нашар таралғандығы. Пластикалық карточка иелері Интернет арқылы төлем жасауға алаяқтардан сақтанғандықтан дайын емес.

3. Туристердің көпшілігі жолдаманы таңдау кезінде кенесу мүмкіндігі болуы үшін менеджермен көзбе-көз сөйлескенді дұрыс көреді.

Туризм және туристік бизнес үшін Интернеттің мүмкіншіліктері мен артықшылықтары әртүрлі болып келеді. Олардың негізгілері мыналар:

1. Шетелдік серіктестермен, туроператорлармен, қонақ үйлермен, транспорт компаниялармен байланыста электронды пошта үлкен үнемді құрал.

2. Күшті, тәулік бойы, салыстырмалы түрде тиімді жарнамалық алаң (тәулігіне 24 сағат, аптасына 7 күн).

3. Турлар, қонақ үйдегі орындар, билеттер туралы ақпарат алуға мүмкіндік береді.

4. Интернет арқылы турларды, қонақ үйлерді, билеттерді алдын-ала брондауға мүмкіндіктер бар.

5. Интернет арқылы тапсырыс немесе брондағанда жеңілдіктің болуы.

6. Таңдаған ел туралы, ондағы жаңа турлар, жеңілдіктер, саяси және экономикалық жағдайы туралы, туризм туралы заңдарын біліуге болады.

Енді осыларға кеңінен тоқталсақ.

1. Байланыс үшін үнемді құрал.

Электронды пошта халықаралық және қалааралық келіссөздерде, туроператорлармен, туристік агенттіктермен, қонақ үйлермен, транспорттық компаниялармен, бизнес саласындағы жеке тұлғамен және басқа серіктестермен ақпарат алмасуда қыруар шығынды 5-10 есеге азайтады.

Бұл ретте тез орындаушылық байқалады. Шетелдік серіктестер үшін бұл жұмыс үлкен деңгейде және үйреншікті жүргізілді. Бұл жерде де сондай көрнекі үрдіс, АҚШ - тағы жақын арадағы зерттеудің көрсеткеніндей, жанжалсыз электронды пошта басқа құралдардың арасында 1-ші орынға шықты, АҚШ-тағы фирмалар Интернетті серіктестермен байланыста қолданған (телефон, факсты ысырып қойғанда) [3, 15].

Электронды пошта арқылы тек хат алып, хат жіберіп қана қоймай, сонымен қатар демалыс және саяхатқа арналған жаңа жарнамалық фотоларды, аудиоларды, видеомәліметтерді, жарнамалық буклеттер үшін мәтіндерді, анықтамалардың электронды нұсқасын, жолкөрсеткіштерді, жарнамалық бағдарламаларды жіберуге болады.

2. Интернеттегі фирманың жарнамасы.

Туристік бизнесте ақпарат үлкен маңызға ие екені белгілі. Ақпарат толық және әртүрлі болса, сонда ғана ол тартымды және әсерлі болады. Осындай ақпараттарды тасушыларды құру Туристік агент шығынының айқын тармағын құрайды. Интернет ақпараттарды оның санына шектеу қоймай WEB беттерінде орналастыруға мүмкіндік береді (БАҚ-дағы жарнамамен салыстырғанда). Бұл үшін тек қана мәтін және сурет пайдаланбай, сонымен қатар дыбыс, мультипликациялық, видео, мүмкіндігінше графика және дизайнды да пайдалануға болады. Бұл кезде ақпарат аптасына 7 күн, тәулігіне 24 сағат Дүние жүзінің қалаған әр нүктесінде қолайлы болады. Біздің ойымызша, бүгінгі күнде кәсіптік шетелдік туризм үшін Интернеттегі жарнаманың жоқтығы бәсекелестік емес, бұл нағыз артта қалушылық.

Біріншіден, басқа қалғандарымен салыстырғанда арзанырақ. Екіншіден, дамыған елдерде Интернеттің таралғанын ескерсек, өте тиімді. Мысалы, АҚШ -тағы халықтың 65%-ы Интернетті пайдаланады және келешекте американдықтар артық жүктемелі жарнаманы күнделікті өмірлерінде Интернет арқылы көре алады. Интернет технологиясы жылдан-жылға өсу қарқыны жоғарылап келеді (егер радионы 50 млн тұтынушы пайдалану үшін 38 жыл, теледидарға 13, ал Интернетті 3-4 жыл уақыт кеткенін ескерсек). Тек алыс шет елдерде ғана емес, еліміздегі туристік бизнесте де Интернетті пайдалану айқын, қажет болып тұр. Сондықтан осы нарықта жұмыс істейтін фирмалар үшін өздерінің ВЕБ сайттарының болу абырой немесе ыңғайлылық емес, бәсекелестік тартыстағы маңызды факторлардың бірі, болашақта да осы нарықта өмір сүруі үшін және тұтынушыларды тартуда басты жол болып табылады.

3. Жедел турлар және т.б.

Жедел турларды, жолдамаларды, билеттерді, қонақ үйлерді брондау маңызды мәселе болып табылады. Әрбір жеке және заңды тұлғалар туристік бизнеске тартылған және туризмді олар өздерінше қабылдайды. Жедел мәселелерді Интернет арқылы шешуге тырысады. Мысалы, сатушылар мен сатып алушылар "ТУРИЗМ&INTERNET" журналынан мына сайттан <http://ti.megabit7.ru/bord/bord.html>, ал әуе билеттері мен жолдамаларды <http://www.infotour.ru> сайттан көрулеріне болады.

4. Брондау.

Көптеген жақсы қызметтерді ұсынуда Интернетте ең жақсы туристік сервер - <http://www.travelocity.com/> болып табылады. Бұл шынымен, сату және билеттерді жеткізу қызметін тек АҚШ, Канада резиденттеріне көрсетеді, ал қалғандарына басқа агенттер арқылы ұсынады. Бір жағынан қызық болып көрінеді. Бұл сервер 40000 отельдер мен 20000 жеке меншік үйлерді, автоларды, демалыстарды, круиздерді, барлық бағытқа әуе билеттерін ең арзан бағамен ұсынады.

5. Жеңілдік.

Батыс әлемі жеңілдікпен көрсететін барлық мүмкіндігі бар қызметтерді, тауардың немесе қызметтердің сапасына қарамастан, нарықты экономиканың және оның бәсекелестерімен ұлы жетістіктерін табысты қолдануда. Дисконттық (ағылшынша “discount”- жеңілдік жасау) компаниялар сыпайы түрде қанайды, сірә адамның болмысындағы ең берік қасиеті - қай жерде болмасын ақшаны үнемдеу болып табылады.

Туристік бизнес дисконтты көбірек таратудан басқа салаларға қарағанда алдында келеді. Оның бір жағынан үлкен табыс әкелетіндігі, басқа жағынан сұраныс бойынша ұсынысты арттырады. Мысалы, Батыста қонақ үйге, мейрамханаларға, туристердің басқада жиналатын орындарына жеңілдікті орташа 40% - дан асырмайды. Көптеген мұндай мекемелердің иелері кірістің бөлігін “нормативтен тыс” тұтынушыларға делдал арқылы беруге қарсы болмайды. Батыста мұнымен қалай жұмыс істейді, біз ETN (Еуропалық Туристік желі) серверіне, <http://www.etn.nl> сайтына кіріп көрдік, табысты емес ұйым, бүкіл әлемге дисконттық ұшу мен отельдерге ұсыныспен қолданылады, мысалы:

- АҚШ-тың ірі қалаларындағы, сонымен қатар Лондон, Париждегі отельдерге 65% жеңілдік;

- бүкіл әлемнің отельдеріне 50%;

- әлемнің кез-келген телефонына немесе факсқа телефон арқылы дисконттық қоңыраулар.

Бұл сайт әлемнің 144 елінде, әуе билеттеріне, отельдерге, круиздерге, дүкендерге, турагенттер мен туроператорларға дисконттық жеңілдігі бар. 2009 жылғы есеп бойынша ENT арқылы 5 млн. тұтынушы көретіндері 25 млн. бет, 4.5 млн жолаушылар үшін 1.8 млн сұрақ, және т.б.

6. Ақпарат.

Белгіленген уақытта желіні қолдануда қандай маман болмасын, алдымен серверді қалай бастау керек екенін жинақтайды. Егер сирек кездесетін жағдайда, керекті

ақпараттың көзін міндетті түрде іздестіру жүйесінің көмегімен, тематикалық каталогтармен, қызметтесіне тікелей сүйену арқылы, дискуссиялық форумнан іздейді. Туристік жаңалықтарды CNN <http://www.cnn.com/TRAVEL/NEWS/>, <http://ti.megabit7.ru/bord/regnews.html> ұлттықтан жергіліктіге дейін көруге болады. Нақты туристік серверлерде мұндай жаңалықтар міндетті түрде бәрінде болуы керек. Бұның барлығы Интернеттің мүмкіндігі десек те болады.

Интернетті қолданушылардың үлкен бөлігін - жоғары білімі бар және орта есеппен алғанда табысы жоғары адамдар құрайды. Қызметтер сферасында Интернетті тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Бұл қатарда туризм бірінші болып табылады. Сонымен қатар басқа технологияларға қарағанда жылдам дамып келеді.

Туристік сатудың кемшіліктері: адамдарға төменгі деңгейде қызмет көрсету, төлеу жүйесінің даму деңгейінің аздығы, банктік чек және несиелі карта арқылы төлеу механизмі. Соған қарамастан, жеке тұлға үшін ақшасыз төлеудің құралдары дамуда. Сонымен қатар, біздің туристер жолдама немесе билеттерді фирма кеңселерінен сатып алып үйреніп қалған, виртуальды машинаға емес, “тірі” менеджерге төлегенді артық көреді, сонда ғана оларды алдамайтынына сенеді. Сонымен қатар, көптеген жағдайда тұтынушылар турға тапсырыс бермес бұрын, оның нақты екенін білу мақсатында тірі адаммен қарым-қатынас жасауы міндетті. Бұл фактор туристік өнімнің ерекшелігіне жатады [4, 15].

Турфирманың жалпы мәселесі - қызметкерлерінің компьютерлік сауатсыздығы. Туристік компанияларда жұмыс жасайтын жұмысшылардың барлығында дерлік гуманитарлық білім. Қызметкерлерді қайта оқыту немесе кәсіби мамандарды жалдау, бұл компанияға қосымша шығын алып келеді. Кейде өздерінің WEB сайттары бар туристік компаниялар көптеген қателіктерге ұрынады. Бұл ұйымдастырушылардың барлық күшін жұмылдыруға немесе онлайндық туристік жобаларға алып барады. Сайт - бұл фирманың Интернеттегі визиттік карточкасы, тәулігіне 24 сағат, аптасына 7 күн жұмыс жасау міндетті. Көптеген компаниялар сайттың дизайнына тиісті уақыт бөлмейді және оны жұмыс деңгейіне қолдануды ұмытып кетеді [5, 51].

Соңғы зерттеулерге қарағанда, АҚШ-тың туризм индустриясы бүкіләлемдік интернет желінің көмегімен дамуда. Мысалы, АҚШ - тағы тұтынушылардың жартысы, шамамен 59 млн. адам жолдамаларды сатып алуда немесе брондағанда веб - сайт қызметтерін қолданады.

2012 жылғымен салыстырғанда туриздегі онлайндық қызметті пайдаланушылардың саны 90%-ға өскен. Сонымен қатар, интернеттегі туризм осындай өсу қарқынымен атакты онлайндық қызмет - интернет жарыс саудасы (тұтынушылардың саны 69%-ға өскен) мен онлайндық ойындардан (тұтынушылардың саны 45%-ға артқан) озып кетті.

Зерттеу қорытындысында анықталғандай, көптеген американдықтар - 74 қалалардан сұрақ жүргізгенде оның 21%-ы өздерінің елдерінде саяхаттағанды жөн көріп және жылына шамамен 5 саяхат жасайды екен. Бұл адамдар жоғарғы білімді және үлкен деңгейде табыс табатындар.

Адамдар бүкіл күз, қыс, көктем бойы монитордың алдына отырудан жалығады. Тыныш жерде, мысалы алтын жағалауда немесе көк шалғында демалғанды армандайды. Өзіне жазғы демалатын орынды таңдағанда және де атакты курорттар жайлы мәлімет алуда турагентке барып я болмаса журналдардағы жарнамалық хабарламаларды оқып отырмайды. Тек қана Бүкіләлемдік желінің көмегіне сүйенсе болғаны, онда туристерге және саяхаттауды ұнататындарға әртүрлі ақпараттар алуға болады.

Интернеттегі тапсырыс көбеюі ең алдымен, жыл мезгілдеріне байланысты. Егер жаңа жылдың қарсаңы болса - Финляндияға, қаңтар айында-тау-шаңғы курорттарына, ал ақпан айынан бастап Жерорта теңіз елдеріне сұраныс саны өседі (бірінші кезекте Туркияға). Сонымен қатар, алыс жылы елдерге және аралдарға, мысалы Тайланд, Египет. Көктем

мезгілінде жағдай түбегейлі өзгереді. Қара теңіздік және Жерорта теңіздік курорттарға 11%-дан- 55%-ға дейін өседі. Көп жағдайда Түркия, Кипр, Грекия, Қырым, Испания елдеріне деген сұраныс көп болады.

Интернетте сонымен қатар, жоғалып кеткен елдер туралы мәлімет алуға, суреттерін көруге, сол елдің салты, ғұрыптары, мерекелері, көрнекті орындары туралы әртүрлі ақпараттар алуға мүмкіндік көп. Сайтта одан басқа да көптеген айдарлар бар. Бөлімдерінің бірінде - туристер үшін міндетті сақтандырудың түрі мен тәсілдері болса, енді біреуінде - шетелдік елшілердің мекен-жайының тізімі мен телефондары тұрады. Сонымен қатар, Еуропа мен ТМД-ның ірі қалаларына әуе тасымалының кестесі, оның ішінде ұшу, қону уақыты, жолаушылардың ауысу орны және т.б болады. Осы және басқа да мақсаттарда ең көп қолданылатын сайттар тізіміне көз жүгіртсек (1-кесте).

Кесте 1. Туристік салада ең көп қолданылатын сайттар

№	Сайттар	Пайдаланушылар, %
1	top100.rambler.ru	11,68
2	www.yandex.ru	10,65
3	www.bxod.com	9,71
4	search.rambler.ru	6,84
5	win.mail.port.ru	6,10
6	sm.aport.ru	4,84
7	www.voyage-luxe.ru	3,17
8	travel.ipclub.ru	2,72
9	www.tours.ru	2,37

Ескерту – зерттеу материалдары бойынша автор құрастырған.

Бұл кестедегі сайттар қолданушылардың туристік сұраныспен ең көп ашатын сайттарының тізімі. Жоғарыдағы кесте мәліметтеріне сәйкес туристік мақсатта ең көп ашылатын сайт - top100.rambler.ru екен.

Біздің көзқарасымызша, порталдың ең қызықты айдары - пайдалы кеңестер бөлімі болып табылады. Бұл жерде жолға дайындалған адамдарға көптеген кеңестер берілген: турды қалай дұрыс таңдау керек, сенімді турфирманы қалай анықтау керек және т.б.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта айтқанда, қазіргі таңда Интернет желісі әртүрлі мақсаттағы саяхатшыларға жақсы көмекші екеніне көзіміз жетті. Маркетинг бойынша британдық маман Эдвард Шарптың ойынша, туризмдегі Интернеттің ролі артуда, ал турагенттердің маңызы азаюда. Турпакеттер Бүкіләлемдік желіде сатылатын болады, бұл жерде ыңғайлы, арзан, таңдау өте жоғары.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Плотникова, К. И. Комплексная автоматизация туристского бизнеса. Ч. 1. Информационные технологии в турфирме. - М. 2010.
2. Сұлтанбекова А.О. Туристік бизнестегі қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар. - Алматы: Экономика, 2009. – 304 б.
3. Чудновский А.Д. и др. Гостиничный и туристский бизнес. - М., 2008. С. 15-18
4. Қ.С. Байшоланова Ақпараттық жүйелер теориясы, Алматы: Экономика -2012ж.
5. Советов Б.Я. Информационные технологии: Учеб. Для вузов. - М.: Высш. шк., 2011.

УДК 338:37

РОЛЬ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В НАЦИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЕ

Габдуллина Р.Ж.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган,
grj54@mail.ru*

Мақалада Қазақстанның экономикалық дамудағы экспорттық-шикізат үлгісінен инновациялық жүйеге көшу сұрақтары көтерілді. Зерттеу университеттер тиімді даму стратегиясың маңызды компоненты ретінде қаралады және зерттеу университеті моделінің ерекшеліктері ашылады. Зерттеу моделінің шеңберінде университеттер белсенді инновациялық іс әрекет арқылы білімді тарату және пайдалану үрдістеріне қатысатыны атап өтілді.

В статье рассматриваются вопросы перехода Казахстана с экспортно-сырьевой модели развития экономики на инновационную. Справедливо отмечается, что эффективная стратегия развития предполагает интеграцию вузов в инновационную систему в качестве исследовательского университета. Раскрываются особенности модели исследовательского университета, в рамках которой университеты принимают активное участие в распространении и использовании знаний через инновационную деятельность.

The article deals with issues of Kazakhstan's transition to raw materials export model of economic development on innovation. Correctly, that the effective development pointed out strategy involves the integration of universities in the innovation system as a research university. The peculiarities model of the research university in which universities are actively involved in the dissemination and use of knowledge through innovation.

Ключевые слова: инновационная система, экспортно-сырьевая модель, исследовательский университет, коммерциализация, инновационная инфраструктура, научно-образовательный комплекс.

В Послании Президента Н.А. Назарбаева народу страны «Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы, развитие» от 30 ноября 2015 отмечается, что «следует повысить инновационный потенциал казахстанской экономики. Важно заложить основы для построения экономики будущего. Её основой будут мощные исследовательские университеты и инновационные кластеры, формируемые на базе хайтек-парка «Астана бизнес кампус» Назарбаев Университета и технопарка «Алатау» в г. Алматы» [1].

Необходимость трансформации экспортно-сырьевой модели развития Казахстана в инновационную не вызывает сомнений. На сегодняшний день страна значительно отстает от развитых и ряда развивающихся стран мира по целому ряду критериев инновационного развития. Промышленно развитые страны в инновационном отношении находятся на стадии перехода к шестому технологическому укладу, представленному нано- и биотехнологиями, в то время как Казахстан переходит на пятый уклад, базирующийся на развитии информационных систем и телекоммуникаций. Республика Казахстан сможет стать конкурентоспособной только при условии перехода на новую модель развития экономики и быстром сокращении отставания. Государству требуется эффективная стратегия инновационного развития, заключающаяся, прежде всего, в стимулировании разработки и коммерциализации инноваций [2, 65].

Опыт стран Запада свидетельствует, что решение этих задач возможно на базе сотрудничества вузов с предприятиями при разработке научно-исследовательских

проектов с последующей коммерциализацией результатов, при осуществлении корпоративного образования, направленного на подготовку специалистов в определенной сфере или компании.

На сегодняшний день перспективным направлением в сотрудничестве вузов и промышленности в исследовательской деятельности является создание на базе вузов научно-технологических парков (технопарков), бизнес-инкубаторов. Научно-технологические парки в качестве субъектов инновационной инфраструктуры призваны создавать новым компаниям, особенно субъектам малого и среднего предпринимательства, благоприятные условия для деятельности в научно-технической сфере путем оказания широкого спектра услуг: предоставление материально-технической, в том числе экспериментальной базы, маркетинговой, консультационной, патентно-лицензионной и образовательной поддержки.

В ряде стран технопарки созданы при ведущих институтах Национальной академии наук в форме виртуальных структур и действуют в режиме СЭЗ, с предоставлением дополнительных льгот по налогообложению прибыли, беспроцентному кредитованию, ускоренной амортизации основных фондов и др. [2, 26].

Значительно повышается роль университетов в создании, использовании и распространении инновационных знаний. Широкое распространение получила модель исследовательского университета, в рамках которой университеты принимают активное участие в распространении и использовании знаний через инновационную деятельность. Такой модели развития присущи следующие особенности :

- участие студентов в научной работе кафедр на всех этапах обучения;
- включение большей части профессорско-преподавательского состава в исследовательскую и инновационную деятельность;
- переход от линейной модели инновационной деятельности к комплексной;
- сотрудничество с реальным сектором экономики;
- создание на базе университетов центров взаимодействия бизнеса, государства по вопросам научного и технологического партнерства;
- расширение числа направлений исследований и разработок;
- формирование на базе университетов инновационной инфраструктуры;
- укрепление связей с зарубежными учеными, увеличение числа публикаций в ведущих международных журналах, участие в международных исследовательских проектах.

Исследовательская и инновационная деятельности в университетах должно развиваться в следующих направлениях: организация научных исследований и системы управления; совершенствование кадровой политики; усиление взаимодействия с предпринимательским сектором; внедрение основ инновационной и исследовательской деятельности в образовательный процесс [3, 59].

Наиболее сложной организационной проблемой является формирование на базе университетов инновационной инфраструктуры, включающей технопарки, бизнес-инкубаторы, лаборатории и т.д. В нашей стране создана правовая и институциональная база для этого, имеется опыт реализации такой модели исследовательских университетов в крупных промышленных регионах страны.

Кадровая политика в таких вузах включает целевую поддержку ученых, осуществляющих НИОКР, проведение конкурса при замещении вакантных должностей, материальное стимулирование конкретных исследовательских результатов, введение дифференциальной оплаты труда в зависимости от результатов научной деятельности. Очевидно, что элементы такого подхода внедряются в рейтинговую систему, действующую в ЖГУ им. Жансугурова, и отражают построение адекватной современным требованиям системы мотивации. Новая система рейтинговой оценки в университете

ориентирована на постепенную трансформацию периферийного вуза в региональный научно-исследовательский центр, и таковы требования реальности.

Для омоложения научно-исследовательского персонала необходима разработка программы поддержки молодых ученых, вовлечение студентов в исследовательскую деятельность с первого года обучения. Кроме того, необходимо установить взаимовыгодные связи с индустрией, малыми и средними предприятиями. В силу специфики отраслевой специализации Алматинского региона, актуальными являются вопросы партнерских соглашений с аграрными предприятиями, с субъектами МСП.

Наиболее сложная задача - формирование заинтересованности предпринимателей данного региона, так как только при выполнении этого условия будет обеспечен приток частных инвестиций в определенные научно-исследовательские проекты.

Взаимодействие в сфере образовательного процесса предполагает организацию мест практики студентов в исследовательских лабораториях на предприятиях, совместную разработку образовательных программ для студентов и сотрудников предприятий, привлечение ведущих специалистов сферы производства к ведению специальных курсов, создание новых форм практики, краткосрочные стажировки для преподавателей на базе ведущих предприятий региона [4, 39].

Переход Казахстана к инновационной экономике предполагает эффективное использование научно-исследовательского потенциала регионов, поскольку некоторые из них характеризуются формированием кластерных структур в отраслях специализации. В частности, в нашем регионе закладываются основы аграрных кластеров, что раскрывает возможности сотрудничества в этой сфере.

Мировая практика свидетельствует о том, что ключевая роль в инновационном развитии страны сегодня принадлежит исследовательским (инновационным) университетам, которые воплощают в себе передовой научный потенциал, ведут подготовку нового поколения специалистов, способных воплотить новые знания и идеи в конечную конкурентоспособную инновационную продукцию.

Концепция исследовательского университета сформировалась как реакция на новые потребности общества, которое ждет от университетов вклада в процесс социального и экономического развития в условиях повышения наукоемкости производства.

Исследовательский университет представляет собой научно-образовательный комплекс с развитой инновационной инфраструктурой (учебная база, лаборатории, НИИ, конструкторские бюро, бизнес-инкубатор, технопарк, исследовательские и проектные организации), осуществляющий полный цикл инновационной деятельности, позволяющей получить прибыль и способный реализовать подготовку специалистов, обладающих навыками инновационного предпринимательства.

Модель исследовательского университета строится на взаимодействии трех составляющих: образование, исследования и инновации.

В классической модели были интегрированы две функции университета – фундаментальная наука и образование. В современной модели университета появляется третья функция - «поток» передачи информации в общество или «трансфер знаний».

Традиционные для университета функции, такие как подготовка специалистов и проведение фундаментальных исследований, дополняются его деятельностью по передаче новых технологических разработок в промышленность и предпринимательский сектор.

В модели «тройной спирали» Г. Ицковица и Л. Лейдесдорфа ядром инновационной деятельности признается университет. Классический университет превращается в предпринимательский (инновационный) университет, в котором особое внимание уделяется развитию в студентах наряду с академическими знаниями предпринимательских начал [5, 57].

Основными критериями инновационной деятельности университетов становятся показатели реализации инновационных проектов и разработок, создание инновационной инфраструктуры, наличие адекватной материальной, технической и информационной базы. Оценивается интеллектуальный потенциал университета и степень вовлеченности обучающихся в разработку и реализацию инновационных проектов, а также сотрудничество с зарубежными вузами в образовательной, научной и научно-исследовательской деятельности. По названным направлениям в нашем университете создан определенный задел, который необходимо развивать в дальнейшем.

Активно проводится работа по проведению круглых столов с представителями бизнеса Алматинской области, государственными структурами для определения потребностей в научных исследованиях, подписаны меморандумы о сотрудничестве.

Важно приглашение представителей венчурных фондов, технопарков для проведения семинаров по разъяснению законодательства в сфере коммерциализации разработок, этапов коммерциализации и тех возможностей, которые предоставляют ученым указанные структуры.

В перспективе актуальным для университета является создание фонда целевого капитала (или эндаумент-фонда), который формируется за счет привлечения средств индивидуальных и корпоративных спонсоров (выпускников, благотворительных организаций, меценатов). На средства эндаумент-фонда, размещенные на счетах в банках, ежегодно начисляются проценты, которые и расходуются на приоритетные для университета цели, в том числе и научные проекты [6, 92].

Переход от классической модели университета к инновационной, исследовательской модели, основанной на механизме взаимодействия науки, образования и производства, не может быть осуществлен в короткий период времени.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Послание Президента Н.А. Назарбаева народу страны «Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы, развитие» от 30 ноября 2015г
2. Сабден О.С, Арменский А.Е., Кочубей С.Э., Наумов Е.А. Устойчивое развитие национальных экономик и мировые финансы в XXI веке. - Астана, 2011. - 480 с.
3. Ситенко Д.А. Перспективные направления инновационного развития Казахстана //Саясат-Policy. – 2013. - №2(187). – С.8-12.
4. Водичев Е. «Исследовательские» университеты США и российская университетская система: опыт сравнительного анализа. Зарубежный опыт в развитии гражданского общества в России: Материалы Международной научно-практической конференции / под. ред. Чуркина К.А. - Омск: ОГПУ, 2014.
5. Юрьев В.М., Иванова М.С. Инновационный потенциал классического университета как один из факторов развития региона: методология исследования // Вестник ТГУ. - 2007. - № 8 (52). – С.7-13.
6. Бирюков Е.С. Создание эндаумент-фондов как необходимое условие инновационного развития профессионального образования // Innovations Development Outsourcing science. – 2010. - №2. – С.71-73.

ӘОЖ 633:63

ҚАЗАҚСТАНДА ҚАНТ ҚЫЗЫЛШАСЫН ӨНДІРУ САЛАСЫНДА САЛААРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Кереева А.Р.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Kira_a86@mail.ru*

Қазақстан Республикасы Президенті өзінің кезекті Қазақстан халқына жолдауында «Қазақстан Стратегиясы - 2050» бағдарламасында «Әлемдік халық саны өсуінің жоғары қарқыны азық-түлік проблемасын шиеленістіріп отыр. Бүгіннің өзінде әлемде миллиондаған адам аштыққа ұшырап, миллиардқа жуық адам тағамның ұдайы жетіспеушілігін бастан кешіруде. Тамақ өнімдерін өндіруде революциялық өзгерістер жасамаса, бұл үрейлі цифрлар өсе түспек. Біз үшін бұл сын-қатер астарында орасан зор мүмкіндіктер» [1].

Қазақстан экономикасында нарықтық экономикаға көшуі еліміздегі агроөнеркәсіп саласында кері әсерін тигізуде, себебі ауыл шаруашылығында өнімдердің өндіріс көлеміне әбден төмендеуіне ықпалын тигізуде. Нарықтық экономикаға көшу барысында ауыл шаруашылығында өндірістің тез төмендеуі әсерінен халықтық азық-түлікті тұтыну деңгейі үштен бір бөлігіне төмендеп кетуде.

Еліміздің ауыл шаруашылығында болған дағдарыс, қазіргі таңда агроөнеркәсіптік кешендегі өндірісті жүзеге асыру құрылымы мен механизмдерінде ауыл шаруашылығына қатысты көптеген мәселелерді туындатып отырғаны белгілі. Қазақстанның агроөнеркәсіп кешенінде интеграцияны жүргізгенде бірнеше зерттеулік жұмыстар қарастырылады.

Агроөнеркәсіп кешенінде қозғалатын мәселелерге қарасақ, былай қорытындыланады: ірі агроөнеркәсіпті кешенді дамыту кезінде ұдайы өндірісті шешудің тиімді жолдарының бірі болып саналады екен. [2].

Ауыл шаруашылығында нормативті-құқықтықтың негізін реттеуде және өнеркәсіптік кешенін өндірістік кешен кластерлер жүйесіне біріктіру осы салада өндірілген өнімнің көлемін ұлғайтуға көп себебін тигізетіні сөзсіз еді. Көптеген авторлар мысалы Ю.П. Лебединский, агроөнеркәсіптің дамуын IV кезеңде қарастырады.

Бірінші кезеңде қант қант-қызылшасын өңдеу, өндіру, өндірістің барлық салаларында өндірістік жаңа инновациялық-технологиялық байланыстарға орнатуда жатқызуға болады. Бірақ, барлық ұйымдар заң жүзінде дербес, олардың арасында материалдық-өндірістік байланыстар, ауыл шаруашылығы кәсіпорындарымен қант зауыттары арасындағы координациялық әрекеттер кооперативтік және коммерциялық қарым-қатынастар сипатында болуы керек. Бұл сатыда бүгінде қант қызылшасы өндірісі мен өңдеу арасында ешқандай тиімді байланыс жоқ екені белгілі.

Екінші кезеңде агроөнеркәсіптік кешендер кәсіпорындар мен осы өндірістерді біріктіру жүргізілуіде. Әкімшілік-шаруашылық қызметтерді орындайтын ауыл шаруашылығы және өнеркәсіптік кәсіпорындар үшін жалпы функциялар пайда болады (материалды-техникалық жабдықтау, өткізу және тағы басқалар.). Кооперативтендірумен бірге өндірісте қазіргі кездегі технологияны үздіксіз технологияға айналдыру жол алған болар еді.

Үшінші кезеңде қант қызылшасы өндірісі агроөнеркәсіптік кешен интеграциясында агроөнеркәсіптерді біріктіруді басқаруға мүмкіндік береді. [3].

АӨК-де шаруашылық байланысының туындау өзгешелігі - орталық АӨК қарым-қатынас жүйесіне өндірістік-экономикалық байланыстар жатады және олар материалдық-техникалық ресурстарды жеткізіп беретін саларалық халықшаруашылығы кешендерімен байланысты. Содан кейін бұл байланыстар АӨК-нің өзінде жалғасып жатады.

Агроөнеркәсіптік интеграция жолымен жүзеге асатын өндірісте соңғы өнімге дейін бірнеше этаптардан өтеді.

Кәсіпорындарда қант қызылшасының кешенінде қаржы-қаражаттың тапшылығынан және көптеген тауар өндірушілердің төлемге қабілетсіздігі кәсіпорынның девальді модель қарым-қатынасын нарықтық ортада дайын өнімнің жылжу тізбегін тұтынушының айтуымен жүргізіліп отырды.

Өндеуші кәсіпорындардың қызмет көрсету төлемі дайын өнімнің таза есебінде жүргізіледі.

1.1-кестеде қазіргі таңдағы АӨК өндірісінің арасындағы өзіндік арақатынас көрсетілген. Кестеде көрсетілгендей, әр форманың өзіндік жетістіктерімен қатар, нарықтық ортада дамуын тежейтін кемшіліктері де бар.

Кесте 1.1– Қазіргі таңдағы АӨК өндірісінің арасындағы өзіндік арақатынас SWOT–талдау

Әрекеттестіктің пішіні	Мықты жақтары	Әлсіз жақтары	Қолдану тиімділігі
1	2	3	4
Келісімдік қарым-қатынас сияқты интеграциялық әрекеттің бастауы	-анықталмағандығы және қажеттіліктің болмағандығы, басқарманың қо-сымша органының қар-жысы - сақтау заңдылығы дер-бестік және мәртебенің заңды тұлғасы - заңды тәртіп және қатынастың реттеу сүйеніші шегіндегі жауапкерші-ліктің шарасының - көлденең, шаруашылық байланыстың тұрақсыз мінезі;	- кездейсоқ, тұрақсыз мінез шаруа аралық байланыстар; - көліктің тасқынының және біртұтас логисти-калық күрмеудің тиім-ділігі болмағандығы; - қорғаншақтық келісім-нің алдағы уақыттағы тұжырымында; - тәжірибе емес қамта-масыз етіп, сақтау және технологиялық байланысының дамуын жүзе-ге асыру келісімдері мен өндіріспен тоқулы және кәсіпорынның тауарын өндеушінің кә-сіпорнының үлкен са-нында керек бас шикізат базарының, акпараттық және коммуникациялық инфраструктуралық жетілгендігін-де, барым бас қажетті-лік кәсіпорын өнім және шикізат сатып алу жүзеге асуы;	Нарықта шикізат өндірісін өндіру кәсіпорнында үлкен көлем-де қажет, Ақпараттық және коммуникациялық инфрақұрылымдарының әртүрлілігі, шикізатты сатып алу және өнімді жүзеге асыру үшін кәсіпорынның қажеттілігінің болуы
Интеграциялық үрдістер шеңберінде	-ауылшаруашылығы өнімдерін өндірушілер экономикалық қызығушы-	- өнім өндіруші кәсіпорынның немқұрай-лығы; Өнімнің барлық жылжу	- тұрғындардың қайта өңделген түрде өнімді пайдалануының

<p>ауылшаруашылығы өнімдерін пайдалану және оның өнімін өңдеу байланыстары</p>	<p>лықтарын қорғауды қамтамсыз ету; -Өндірістік өнім АӨК ішкі саласында жүзеге асады; - агралық өндірістің басталуының қосарлануы; - елді мекеннің шоғырлануына көтеру және оның өсуіне әсерін тигізеді; - төмендеуіне әкеледі.</p>	<p>этаптарында кешенді және макетологиялық технология; - негізгі өндірістік қуаттылықтың төмен пайызын пайдалану; - шикізаттың жетспеушілігі; - кәсіби мамандардың жетіспеушілігі; - баға және сапа жағынан өнімнің бәсекеге қабілетсіздігі; - гигиеналық санитарлық нормалардың бұзылуы.</p>	<p>ең төменгі көрсеткіші; -қайта өңдеу технологиялары және қуат-тын дамыту қажетті-лігі; - елді мекенде кәсіби дайындықтың болмауы; - интеграциялық үрдістерді сауда кәсіпорындарының болмауы.</p>
--	---	---	--

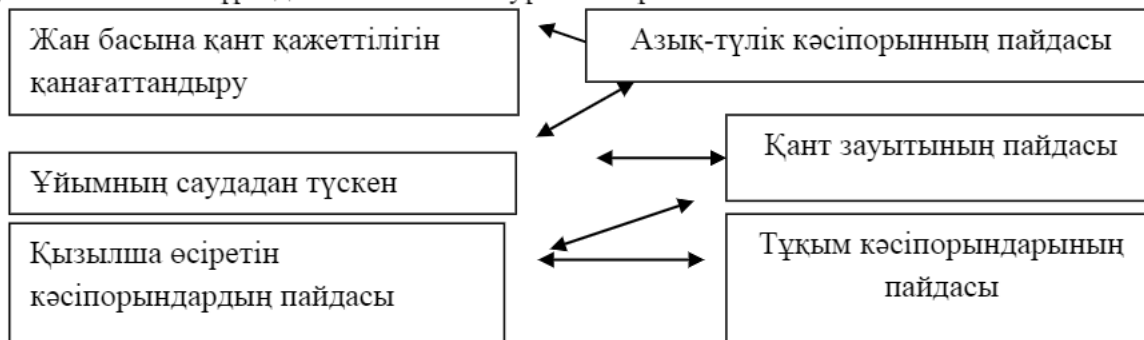
Сол себептен, біздің пікірімізше, ауыл шаруашылық өндірісінің арасындағы байланыстың жоғары формасы интеграция, ол агроөнеркәсіптік кешеннің қалыптасуы мен дамуын құрастырады [4].

Барлық дамыған елдің экономикалық өсуінің аумақтарының қысқаруына және жаһандануымен байланысты альтернативті бастаулардан қант өндірісі биологиялық бастаудан болып табылады.

Қазіргі таңда Қазақстанда қант нарығын дамыту мәселелерін шешудің маңызды бағыты өндірушілердің өңдеушілердің интеграциялық үрдісін жүзеге асыру болып табылады. Қызылшаны өңдеу – минералды қоректену және қуатты техниканы талап ететін үлкен шығынды үрдіс. Сол себептен шаруалар қант қызылшасын өсуруден бас тартты. Қант зауыттары жұмысында шикізатты өңдеу және қантты өндіру технологиясын жүзеге асыру және оның сапасын көтеру сияқты қиыншылықтар орын алды [5].

Бұл көптеген қант зауыттарының техникалық, экономикалық көрсеткіштеріне әсерін тигізеді: қант қызылшасы шикізатының сапасының төмендегі, өз кезегінде агротехникалық шараларды уақытылы жүргізілмегені, минералды тыңайтқыштар құрамымен және топырақтың құнарлығын жоғарылату жұмыстарының тоқтап қалуы т.б көптеген себептер қант қызылшасының биологиялық құрамына әсер етті [6].

Ара салыстырмалы крахмалды өсімдіктердің биоэнергетика мазмұны және сапасының төмендеуіне келтіріледі және сапасының төмендеуінен қант шикізатының өзгерісіне әкеледі. Өсімдіктің биоэнергетикалық жақсартуының жасампаз шешімді ұсынады. Біздің зерттеулеріміздің дәлелдеуінше қант қызылшасы өндірісі субъектілерінің бәрі жоғары пайда табуға қызығушылық танытып отыр. Сондықтан экономикалық қызығушылықтарды және жұмыс істеп тұрған шаруашылық субъектілерімен қарым-қатынастары келісімдерінің технологиялық тікелей байланыста болуы тиіс. Сызба түрінде ол келесі 1.1-суретте көрсетілген.

1.2-сурет - Қант және қант қызылшасы нарығымен субъектілерінің арақатынасының сызбасы

Қант және қант қызылшасы нарығының суретті ашық локальды жүйені білдіреді, ол АӨК ішінде кешендік түрде байланысқан. Соңғы өнімнің жүзеге асуы және өндірістің барлық сатысынан өткен ағымдағы өнім қозғалысы шаруашылықты байланыстыратын элементтердің жүйесі болып табылады [7].

Қазақстанның қант қызылшасы өндірісінде туындаған жағдай қант қызылшасы өндірісінің даму сатысында тігінен шоғырланған құрылымдарды тұрақтандырады және олар объективті қажеттілік және сонымен қатар экономикалық тұрғыдан заңдылық үрдіс болып саналады. Жоғарыда айтылғандардың бәрінен шығатын қорытынды:

1. Өндірістік-экономикалық, технологиялық байланыстардың бұзылуы осы нарықтағы шаруашылықтардың тиімсіз жұмыс жасауына және саланың дағдарыстық жағдайының себептері болды. Кәсіпорынның іс-әрекеті үрдіске қатысушылардың қызығушылығымен келіспейді, жеке пікірлерді жүзеге асыруға бағынышты, ал кей жағдайда қарама-қайшы. Ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдейтін сату бағасын белгілейтін кәсіпорындар өндірістік шығындарын өтемейді. Нәтижесінде олардың ішінде көпшілігі тиімсіз және зиян шегеді.

2. ҚР аграрлық саласында өндірісті тұрақтандырудың радикалды бағыты болып интеграцияны және кооперацияны дамыту, агроөнеркәсіптік құрылымды құрумен тығыз байланысқан қаржылық, мүліктік, технологиялық қарым-қатынастарды орнату, ауыл шаруашылық кооперативтерінің құру (өнімді өңдеу өткізу, материалды-техникалық қызмет көрсету), агроөнеркәсіптік кәсіпорындар, агрофирмалар және әртүрлі бағыттағы кооперативтердің қажеттілігі Қазақстан үшін өзекті болып табылады.

3. Қант қызылшасы кешенінде әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынастардың дамуына кедергі болып отырған дағдарыс жағдайымен анықталады: ауыл шаруашылығы шикізаты өндірісінің деңгейінің төмендеуі, қант өнеркәсібін дамытуда, салааралық координациялардың болмауы және жоғарыдағы айтылған салалардың тепе-теңдігінің бұзылуы. Дамыған елдердің тәжірибесі көрсеткендей қант қызылшасы өндірісіне бейімделген ұсақ шаруашылықтар тиімді емес, себебі бұл өсімдікті өсірумен айналысу – минералды қоректену және қуатты техниканы талап ететін жоғары шығынды үрдіс. Сол себептен көптеген шаруа қожалықтары соңғы жылдары қант қызылшасын өсіруден бас тартып отыр, соның салдарынан реформа жағдайында қалыптасқан байланыстардың бұзылуына әкеліп соқты.

4. Қант және қант қызылшасы нарығындағы экономикалық қарым-қатынасты, туындаған жүйені талдай отырып, қант қызылшасы кешеніндегі барлық қатысушылар арасындағы экономикалық қарым-қатынасты дамытуды көздейді. Көптеген қант қызылшасын өндіретін кәсіпорындарда шикізат түріне де дайын өнімді сақтауға жағдай жасалынбаған. Сол себептен олар жылдам өткізуге қызығушылық білдіреді. Сонымен қатар айтып өткеніміз жөн «қант-шикізат» технологиялық тізбекте қатысушылардың көпшілігі делдалдар. Осының нәтижесінде ауыл шаруашылықтарында өңдеуші өнеркәсіптер мен сауда кәсіпорындар арасында құмшекер өндіруге деген көзқарас өзгерді.

5. Шаруашылық ішінде орнатылған келісімдер салааралық санкциялар қарым-қатынастарда жылдам ырғақтылықты қамтамасыз етуі тиіс, және жоғары нәтижелерге жетуді көздейді. Сонымен қатар қант қызылшасы өндірісінің ұйымдастырушылық-экономикалық жағдайлары келісім механизмін қамтамасыз етумен сәйкес келуі қажет. Қантты өңдеу және дайындау келісім-шарттары – екі жақтың да міндетін дұрыс орындауға мәжбүр етеді. Олар (АҚШ сияқты елдерде кең орын алған) қант зауыттары және қызылша өсірушілер арасындағы өндірістік-экономикалық байланыстарды реттеу құралы болып табылады.

6. Қант қызылшасы кешенінің жұмысына әсер ететін шешуші фактор қант зауыттарында техникалық және ұйымдастырушылық-экономикалық жетілдіру шаралары:

қант қызылшасының сапасының төмендігіне әсер ететін өңделген шикізаттың көлемі және сапасы болып табылады.

Шетелде оның ішінде Қытайда инновациялық технологияларды қолдануда үлкен мән береді. Қытай халық республикасында қант қызылшасында тамшылату суару әдісі кең қолданыс тапқан [8].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Шакиров Ф.К., Грядов С.И., Пастухов А.К. «Организация производства на предприятиях АПК». Изд. «КолосС», 2004. – 224 с.
2. Есполов Т.И. «Эффективность агропродовольственного комплекса Казахстана». – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2002. – 448 с.
3. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятий АПК. - Минск: Новая заря, 2003. - 695 с.
4. Елисева И.И., Курышева С.В., Костеева Т.В. и др. Эконометрика. – М.: Финансы и статистика, 2005. -342 с.
5. Свеклосахарный агропромышленный комплекс и эффективность его функционирования /под ред. Ю.П. Лебединского. - Киев: Наукова думка, 1978. - 233 с.
6. Шарипов А.К. Проблемы эффективного развития свеклосахарного производства в Республике Казахстан. Дис. д-ра экон. наук: 08.00.05 /Каз. НИИ экономики агропромышленного комплекса и развития сельских территорий. - Алматы, 2010. - 289 с.
7. Бугаенко И.Ф. Повышение эффективности свеклосахарного производства: технолог, аспекты // Сахар. - 2002. - № 2. - С. 37-40.
8. 2005-2015 жж. арналған ҚР ұлттық инновациялық жүйесінің қалыптастыру және даму Мемлекеттік бағдарламасы, Астана, 2004.

ӘОЖ 379.85

ӘЛЕМДІК ДАМЫҒАН ЕЛДЕРДІҢ МАРКЕТИНГТІК САЯСАТЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ТӘЖІРИБЕСІН ОТАНДЫҚ ТУРИСТІК НАРЫҚҚА ЕНГІЗУ

Мусина Т.С.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
musina_76@mail.ru*

Туризм қазіргі әлемде экономикалық феномен бола отырып кез - келген мемлекет экономикасының дамуына ықпал етеді. Осы заманғы әлемдік экономика да туристік сала – аса маңызды және келешегі бар салалардың бірі; кейбір елдерде мемлекет кірісінің негізгі қайнар көзі болып табылады.

Шетелдік туристік салада да маркетингтің рөлі жоғары. Сыртқы нарықта мақсатты орынды табу, шетел тұтынушыларының қажеттілігін қанағаттандыру, бәсекеге қабілеттілік арттыру– маркетингтік саясаттың негізгі міндеттерінің бірі. Маркетинг – бұл басқарушылық процесс, яғни фирма немесе басқа да экономикалық құрылым тікелей немесе делдалдар арқылы соңғы тұтынушының қажеттілігін қанағаттандыратын өнімді әзірлейді, жылжытады және жеткізеді. Мұндағы мақсат – екі жақтың да мүддесін қарастыру, яғни, тұтынушы қажеттігі қанағаттандырылады, ал өндіруші пайда табады [1,128б.].

Дүниежүзілік тәжірибеде маркетинг нарықтың әр түрінде бәсеке жағдайында стратегияның ең дұрыс түрін таңдауда басты себеп болғандықтан, барған сайын көп қолданысқа ие болып келеді. Қазіргі таңда туризм саласы дүние жүзіне үлкен табыс

әкелетін, тез дамитын және келешегі бар салалардың бірі болып табылады. Жыл сайын өзіміздің елде сонымен қатар шет елде де туристік кәсіпорындардың саны көбейіп келеді. Қатаң бәсеке жағдайында кәсіпорындардың өз орнын сақтап қалудың негізгі құралы маркетингтік саясат. Қазіргі уақытта Қазақстанның туризм индустриясы дамыған елдерге айтарлықтай жол береді. Сонда да бизнестің бұл секторында болып жатқан жағдайлар оның келешегін жақсы жаққа болжамдауға мүмкіндік береді. Туризм саласы туризмнің дамуы және халықаралық экономикалық байланыстарға тікелей тәуелді. Дүниежүзілік туристік ұйымның (ДТҰ) болжамы бойынша 2020 жылға дейін халықаралық туристік сапарлардың ағыны үш есеге дейін көбейіп, 1,6 млрд долларды құрайды. Сонымен қатар қонақ үй – туристік қызметтерден түскен табыс жылдам қарқынмен өсіп, 2трлн.долларды құрауы мүмкін.

Маркетингтік саясаттың негізі – ірі шет елдік компаниялардың басшылары бизнесін бастағанда бірден қолданысқа ие болған. Қонақ үй индустриясында маркетингтік элементтерді алғаш қолданушылардың қатарына Статлер, Хитц, Мариотт сияқты әлемге әйгілі қонақ үй желілерін құрушыларды атауға болады.

Төменде көрсетілген елдердің халықаралық туризмді дамытуда негізгі үлестері бар: Франция, Италия, АҚШ, Испания, Ұлыбритания, Мексика, Канада, Германия, Польша, Австрия, Ресей, Венгрия, Португалия, Греция, Швейцария, Нидерланды, Турция, Тайланд, Украина, Бельгия, Ирландия.

Әрбір елде маркетингтік қызметке деген тарихи құрылған және ортақ тәсілдер болады. Көптеген елдерде қонақ үй саласын мемлекет басқарады. Бұл мәселеге дәлел ретінде төмендегі елдерді келтіруге болады:

Түркияда қонақ үй-туристік кешеніне мемлекет 40 % қаржылық демеу көрсетеді, бұл бәсекеге қабілетті бағаларды белгілеуге мүмкіндік береді. Бұған қоса, туристер үшін ыңғайлы жергілікті ақша бірлігімен қатар шетелдік валюталардың еркін жүруі қабылданған.

Израильде қонақ үй саласындағы инвестициялардың 30 %-ына дейінгі көлемін инвесторға мемлекет тікелей аударымдар арқылы және салық жеңілдіктері арқылы (туристерді тартудың белгілі бір көлеміне қол жеткізген жағдайда) қайтарады.

Мексикада Акапулько және Канкун курорттарының маңында франко аймақтары (салық салудан босатылған) құрылған.

Испанияда испандық туристік өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру жоспары қабылданған, онда негізгі курорттық аймақтарда қонақ үйлерді қайта жаңарту мен жаңғырту, жағажайы жоқ аудандарда (Валенсия) ауыл туризмін дамыту басымдықты бағыт ретінде белгіленген. Тенериф аралы франко аймағы болып жарияланған, ол тек туристік қызмет көрсету құнының (оның ішінде қонақ үйлердің) төмендеуінен ғана емес, сонымен қатар басқа да өнімдердің, атап айтқанда жанар май құнының төмендеуінен көрінеді; үкімет арал инфрақұрылымының дамуына ірі сомаларды инвестициялайды;

Мароккода дамудың басым жобаларына (ірі ойын-сауық саябақтары, қонақ үй кешендері және басқалары) тікелей бюджеттік инвестицияларды көздейтін (20 - 40 %) туризмді дамыту жоспары қабылданған.

Индонезияда Бали аралы еркін экономикалық аймақ болып танылған, бұл туристік ұсыныстардың бағасын төмендетеді. Бұнда инфрақұрылымның дамуында тікелей бюджеттік инвестициялар қолданылады. Әдетте, әлеуетті инвесторлардың алдына алдын-ала шарттар қойылады - бұл дамушы деп танылған өңірлерде жүзеге асырылатын жобаларды инвестициялау. Бұған қоса, мынадай талаптар қойылады: тұрақты валюта түрінде алынған кірістер мен табыстарды елде пайдалану; жергілікті қызметкерлерді тарту; оларды оқытуды жүзеге асыру және т.б. Кейде жобаның сыртқы түріне де (жергілікті сәулетпен үйлесу) талаптары қойылады [2,2006.].

АҚШ-та тұрақты саяси және экономикалық даму, соғыс және дағдарыстың болмауынан маркетинг ұзақ мерзімді коммерциялық мәселелерді шешетін кешенді құрал болды. АҚШ туризмді басқаруда туристік маркетинг бюросы құрылған, ол келесідей қызметтерді атқарады:

- Шетелдік нарыққа шығатын туристік ұйымдар және кәсіпорындардың ақпарат жинауы;
- Бұл ұйымдарға және кәсіпорындарға шетелде жарнамалық іс-әрекеттеріне көмек көрсету;
- Маркетинг аймағында жобалар мен бағдарламалар үйлестіруі;
- Тұтынушылық сұранымды АҚШ-нда туристік қыдырыруды жүзеге асыруын қадағалау;
- Туристерге және шетелдік туристік ұйым өкілдеріне АҚШ-ндағы туристік маршруттар туралы ақпарат беру;
- Шетелдік туроператорлар мен турагентстволарға АҚШ-ды демалуға ыңғайлы жер ретінде жарнамалау ісіне қатысу;

АҚШ-да өткізілетін конгресстер, конференция, симпозиумдар келісімдер, семинарларға шетел өкілдерінің келуін қадағалау. АҚШ-та франчайзинг жүйесін «Холидей Инн Уордвайд» және «Radisson hotel» қонақ үйлері қолданады. Франчайзингтік желілік және заманауи қонақ үйлер жағынан бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін, тәуелсіз қонақ үйлер консорциумға бірігеді. Қонақ үйлік консорциум тұжырымдамалары соңғы жылдары танымал болып, олардың саны айтарлықтай көбейе бастады. Америкалық қонақ үй желілерінің ішінде ең ірі қонақ үй консорциумы " Best Western International", 3350 қонақ үйі және 270 мың нөмірлік қоры бар.

XX ғасырда Германия шекарасындағы кәсіпорындар екі рет маркетингпен айналысуды талап ететін үлкен сұраныстың дамуын басынан өткерді. Германияның сыртқы маркетингі неміс туристік орталығы арқылы жүзеге асады (Deutsche Zentrale für Tourismus, DZT). Бұл ұйымды федералды басшылық құрды. Оның шет елде 14 өкілетілігі бар - ел ішінде және сыртта 4000 әріптестері бар.

DZT маркетингісінің мақсаттары:

- Германияның туристік ел ретінде имиджін құру және сақтау;
- Германияға келетін туристердің санын көбейту;
- Шетелдік туристердің ағынынан келетін кірісті көбейту;
- Халықаралық туризмде және жеке нарықтарда Германияның нарықтық үлесін арттыру.

Шет елдік сарапшыларға Финляндияның ішкі нарығы өз бетінше экзотикалық болып табылады. Бұл жерде пәтерлер, автомобиль, жиһаз және тамақтану өнімдері ең қымбат болғанымен бағалардың өсу қарқыны жалақыға қосылған ақшадан асып түседі. Бірақ бұл елдің маркетинг нарығы сарапшыларға күпия болып қалады. Ел соңғы он жылда тұтыну қарқыны жағынан бірінші орынға ие елдердің қатарында, қарызға өмір сүреді, сондай ақ қажетті нәрселерінің барлығы бар және мұндай құбылыс дәстүр болып кеткен [3,250б.].

Маркетингтің саясаттың дамуы жағынан Қытайдың да өз ерекшеліктері бар. Жиырма жылдай Қытай Халық Республикасындағы (ҚХР) қолданылып жатқан реформасы халық шаруашылығының дамуының жоғары қарқынына алып келді және халықтың өмір сүру деңгейінің көтерілуіне де әсерін тигізді. Бұл елдің нарықтық экономикаға өтуімен тығыз байланысты. Қытайлық экономиканы басқаруды жетілдірудің шарттарының бірі кәсіпорындардың шаруашылық тәжербіесіне маркетингтік саясатты енгізу болып табылады.

Мысалы, Франция елінде франчайзинг жүйесі дамыған. Ол екі жұлдызды қонақ үйлерде де қолданылады. Осы жүйенің арқасында екі жұлдызды қонақ үй желісі («Аркад», «Ибис») және бір жұлдызды («Балладан», «Формула») соңғы он жылда жүздеген қонақ үйлерді қалыптастырды. Бұл табысты француздық қонақ үй шынжырларының кішігірім бірінші ақша салымы 270-тен 540 мың долларға дейінгі саясатымен байланыстыруға болады. Европада Франция консорциумды көп қолданатын ел. Мұнда әр түрлі көлемдегі 20 отель бар. Солардың ішінде ең ірісі "Ле Ложе де Франс". Францияда туристерді тарту мен ұлттық туристік орталық «мезонделя Франс» жұмыс істейді. Оның қоры яғни қарқындылығы елдегі туризм жүйесіндегі министрлік пен сонымен қатар шетелдік туристік және туристік емес компаниялары есебінен толықтырылады.

Орталықтың жұмысының негізгі бағыттары:

- басқа елдердің ұлттық туристік ұйымдарымен қарым – қатынаста болу.
- шетелде сол елдің нарық ерекшеліктерін ескере жұмыс істейтін өкілдеріне толық бостандық беру.

Египет Араб Республикасы. 70-жылдары еркін экономикалық аймақтарды құру және мемлекеттік компаниялар мен шетелдік инвесторлардың біріккен кәсіпорындарын құруға рұқсат беру туралы Заң қабылданды. Заң аясында шетелдік инвесторлар біріккен кәсіпорындардың кіші серіктесі ретінде инвестицияларды салу құқығын алды; он бес жылға дейін мерзімге салықтар төлеуден босатылды; мемлекет тарапынан жер телімдеріне арналған меншік құқығына қатысты кепілдік алды. Шетелдік инвесторлар да капиталға қатысты мемлекет кепілдіктерін алды, шетелдік қатысуы бар жергілікті компаниялар секілді алынған кірістерді шетелге шығару құқығына ие болды.

Турцияда қонақ үй – туристік кешендердің 40% мемлекет тарапынан реттеледі, ол өз кезегінде бәсекеге қабілетті баға саясатын қалыптастыруға себепші болады. Сонымен қатар туристер үшін қолайлы жергілікті валютамен қатар шет елдік валюта да қолданыла береді.

Израильде қонақ үйлерге салынған инвестициялардың 30% мемлекет салық салымдарына жеңілдік жасау арқылы инвесторға қайтарады (туристерді тартуда белгілі бір нәтижеге қол жеткен жағдайда ғана). Мексикада Акапулько және Канкун шипажайларының жанында франко(салық салымдарынан босатылған аймақ) аймағы жасалған.

Испанияда тур өнімнің бәсекеге қабілеттілік деңгейін көтеру жоспары қолға алынған. Курортты аймақтарда қонақ үйлерді жаңалау және қайта құру, саяжайлары жоқ аймақтарда ауылдық туризмді жаңғырту қолға алынған. Генериф аралы Франко аймағы болып жарияланған. Бұл туристік және қонақ үй қызметтерінің бағасын төмендетуге себепші болады [4,266.].

Қонақ үй бизнесіндегі маркетингтік саясаттың элементі – коммерциялық диагноз. Стратегиялық және жылдам маркетинг нарықтық талаптарға жақсы бейімделген және қатаң бәсекелік күресте өмір сүре алатын платформаны құруға мүмкіндік береді. Кәсіпорынның жақсы болашақты болжайтын екі қағида бар ол: ақпараттық технология және нарықты зерттеп, білу. Маркетингтің келесі маңызды элементі деп қонақ үйдің коммерциялық стратегиясын атауға болады. Бұл жерде нарықтың басым сегменттерін таңдау, қонақ үйді дұрыс бағдарлау және заманауи технологияларды пайдалану маңызды рөл ойнайды. Қазіргі уақытта нарықта қонақ үй бизнесінде де қолдану тиімді болатын сандық технологиялардың шексіз мүмкіндіктері пайда болды.

Кәсіпорынның маркетингтік саясатының жоспарын құру үшін барлық басшылық деңгейінде реттелген күрделі жұмыстар атқару қажет. Маркетингті іске асыру күнделікті шешім қабылдауды және қонақ үй ішінде ондаған, жүздеген

адамдардың іс жүргізуін талап етеді. Маркетингті басқарушылар туристік нарықтың мақсаттық сегменттеріне байланысты қызметтерге сауда маркаларын қолдану, баға, ұсынылатын қызметтердің өтімі және қозғалу әдістері туралы шешім қабылдайды. Қонақ үй кәсіпорынының міндетті түрде нарыққа талдау жасай алатын, маркетингтік іс шараларды жоспарлап және олардың іске асуын қадағалайтын мамандары болуы керек. Қонақ үй кішігірім болса маркетингке байланысты барлық жұмыстарды бір адам атқара алады. Ал үлкен қонақ үйлерде маркетинг отделдарында көптеген мамандар жұмыс істейді. Мысалы: өтімге байланысты маман, нарықты зерттейтін, жарнама, паблик рилейшнз және т.б. [5,2176.].

Қонақ үй кәсіпорынында маркетингтің келесі қызметтерін көрсетуге болады:

- кәсіпорынның маркетингтік стратегиясын құру;
- тұтынушы талаптарын зерттеу(сауалнама, бақылау, сұрау);
- кәсіпорынның баға, өтім, жарнама стратегияларын талдау және өтімге жағдай жасау әдістері, олардың күшті және әлсіз жақтарын айқындау;
- нарықтың болашағы бар мақсаттық сегменттерін таңдау және соған бағытталған стратегия әзірлеу;
- фирмалық стильді жасаудағы ұсыныстарды қарау және жасау, оның дұрыс бағытта қолдануын қадағалау, отельдың нысанының ішкі және сыртқы безендіруін ұйымдастыру;
- жарнама және паблик рилейшенз іс шараларының жоспарын құрастыру, оларды жүргізудің тиімділігін көрсету және қажет болған жағдайда түзетулер енгізіу;
- қонақ үйдің имиджін қалыптастыру.

Қонақ үй шаруашылығындағы маркетингтік сала нарықтың әр түрлі сегменттерін қамтиды мысалы, туроператорлар мен қонақ үй клиенттеріне сауал жүргізіледі ол өз кезегінде кәсіпорынның маркетингтік саясатын қалыптастыруда негізге алынады. Қонақ үй қызметін тұтынушыларға әртүрлі критерилер бойынша сауалнама жүргізу нәтижесінде қонақ үйдің нақты қызмет сапасын және отельдерде жүзеге асырылатын басқы да шаралардың деңгейін анықтауға болады. Қонақ үй бизнесінің маркетингін жүргізу барысында маркетинг деңгейін бағалап, мақсатты түрде және уақытылы басқырып отыру керек. Бұл қызметтер кәсіпорынның жоғары басшылығының атқаруында сонымен қатар маркетинг қызметін басқарушының құзырында.

Туризмнің дамуын қадағалайтын елдерде туристік инфрақұрылымды ретке келтіретін заңдық жағынан іс шаралар жүргізіледі.Қонақ үй саласына қолдау көрсететін негізгі іс шаралар:

- қонақ үй ғимаратын салатын жер телімін алуға көмек көрсету;
- маркетингтік зерттеулер жүргізуде қолдау көрсету;
- кредит ставкасы жоғары болған жағдайда капитал салымдарын қайтару;
- төлемдер мерзімін ұзарту;
- жобалар үшін мемлекет тарапынан инфрақұрылымды дамыту;
- салықтық және кедендік жеңілдіктер.

Басқа жеңілдіктер табыс үшін салықтың болмауын жатқызуға болады (Эстония,БАӘ) және жалпы салық салудағы үйлесімділік (Балтия елдері). Кейбір елдерде туристік инфрақұрылым қаржылық жағынан маңызды жеңілдіктерге ие.

Егер шетелдік қонақ үй саласына капитал салымдарын салудағы мемлекет тарапынан ұсынылатын қолдауларды айтатын болсақ:

- болашақ инвесторларға ақпараттық және консультациялық көмек. Жобаның болашағын дұрыс бағалау үшін инвестор бірнеше жыл ішіндегі негізгі нарықтық көрсеткіштер динамикасынан хабардар болуы керек. Қонақ үй шаруашылығында мұндай көрсеткіштерге жүктеу, нөмірден түскен табыс, нөмір үшін орташа баға және т.б. Бұл

туралы мәліметті тек ресми мемлекеттік дерек көздерінен және арнайы консалтингтік компаниялардан алуға болады.

- мемлекеттік кепілдемелер ұсыну - қарызға берудің кең таралған құрылымы. Осы іс шара негізінде ТМД елдерінде бірнеше қонақ үй нысандары салынды (мысалы, Ташкенттегі «Шодлик»).

- инвестордың қызығушылығын және т.б. қорғайтын заңнама құрастыру, салықтық жеңілдік орнату.

Туризмді дамытуды басты жолға қоятын елдерде әдетте, туристік инфрақұрылымды, оның ішінде қонақ үйлерді дамытуды ынталандыратын заңнамалық сипаттағы шаралар қабылданады. Бұл ретте, мемлекеттік органдар және қаржы мекемелері туризмге салынған инвестициялар жаңа жұмыс орындарын ашады, белгілі бір кіріс әкеледі дегенге сүйенеді. Сондықтан да көптеген елдерде шетелдік және ішкі инвестицияларды тартуға ықпал жасайтын, айталық оларға салық жеңілдіктерін белгілеу сияқты заңнамалық шешімдер қабылданады. Қолдаудың негізгі шараларына, мысалы қонақ үй саласында мыналар жатады:

- құрылыс үшін жер учаскесін бөлуге көмек;
- маркетингтік зерттеулер жүргізуге көмек;
- жоғары несиелік ставкалар бойынша күрделі салымдарды қайтару;
- жобаның бастапқы кезеңіндегі шығындарды жобадан табыс алу кезеңіне жатқызу (төлемдердің мерзімін ұзарту);
- жобалар инфрақұрылымын мемлекеттің дамытуы;
- елде өндірілмейтін жобалау жабдықтарын жеткізу кезіндегі салықтық және кедендік жеңілдіктер.

Қонақ үй кәсіпорындарында маркетингтік саясатты қалыптастыру мен басқару жүйесін ұйымдастыру бүгінгі нарықтық қатынастар жағдайында ең үздік маркетингтік шешімдерді іздеу мен қонақжайлық аясындағы маркетингтік саясатты жетілдірудің қажеттілігімен түсіндіріледі. Қонақ үй қызметінің маркетингтік саясат жүйесін талдау тәсілдерін қарастыру қызмет көрсету мен қонақ үй қызметін жүргізудің тиімділігін арттыру мақсатында жасалады. Нарық қатынастарының дамуы жаңа мақсаттарды тудырады, ал бұл басқару маркетинг қызметін әбден жетілдіруді талап етеді. Аталған мәселені қарастыру объектісі Қазақстандағы қонақ үй кәсіпорындары болып табылады [6,1236.].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сарафанова Е.В. Маркетинг в туризме. – М.: ВАльфа-М, 2009г. -240с.
2. Власова Т.И. Предпринимательская деятельность в сфере услуг. – М.: Астерион, 2007г. – 296с.
3. Жукова М.А. Индустрия туризма: Менеджмент организации. – М.: Финансы и статистика, 2007г. – 200 с.
4. Герчигова И.Н. Менеджмент. – М.: Юнити, 2007г. – 685 с.
5. Дурович А.П. Маркетинг в туризме. – М.: Новое знание, 2007г. – 496 с.
6. Квартальнов В.А. Стратегический менеджмент в туризме. – М.: Финансы и статистика, 2006г. – 486

ӘОЖ 338

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫ МӘНІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Шомшекова Б.К.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
bshomshekova@mail.ru*

Кілттік сөздер: Инновация, интеллектуалдық еңбек, инновациялық жүйе, инновациялық қор, инновациялық белсенділік, еңбек өнімділігі, ішкі жалпы өнім, экономиканың ғылыми қамтымды моделі, ғылымды қаржыландыру.

ҚР тәуелсіздік алған 25 ж. барысында нарықтық тетіктерге негізделген экономикалық қарым-қатынастарға көше отырып, инновациялық жүйені қалыптасыра бастады. Алғашқыда еліміздегі инновациялық саясат екі өзекті міндеті-базалық салалардың технологиялық жағынан артта қалуын азайту және болашағы бар секторларды дамытуға бағытталған болатын. Ал Қазақстанның индустриалды-инновациялық дамуының қазіргі жағдайы және елімізде жинақталған тәжірибелер инновациялық жүйенің міндеттеріне сапалық өзгерістер енгізуде. Сондықтан инновация саласының алдында қойылған міндеттерді іске асыру үшін мемлекеттік қаржыландырумен қатар басқа да ұйымдардың қаржыларын тарту қажеттілігі туындайды. Ол елімізде «білім экономикасын» құруына және тұрақты экономикалық өсімді қамтамасыз етудің басты құралы болмақ.

В статье изучены сущность и основные направления развития инновации в РК с переходом в рыночные отношения и систематизированы процесс становления инновационного процесса в стране. Рассмотрены задачи стоящие перед инновационной политики Казахстана по уровню развития, в частности уменьшение технологической отсталости базовых отраслей экономики и по развитию перспективных. Учитывая накопленный опыта в инновационном деле анализированы современные состояния социально-экономических условия для дальнейшего совершенствования инновационного процесса в РК. Определены финансирования инновационных процессов с различных источников, в том числе и из государственных и др. Сделаны выводы, что финансовое обеспечение инновационного процесса способствовало бы созданию «умной экономики» и обеспечению устойчивого развития экономики в целом .

ҚР тәуелсіздік алған 25 жыл барысында нарықтық тетіктерге негізделген экономикалық қатынастар, еліміздің инновациялық дамуына орта құрғаны белгілі.

«Инновация» бұрын болмаған жаңалық, қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандырудың жаңа практикалық үрдісі ретінде, ғылыми-техникалық шешімнің, ұсыныстардың, жаңа идеялардың кешенді тәжірибеге енуі, іске асырылуы және қолданылуы.

Осы жаңашылдық арқылы жаңғыру қазіргі таңда экономикалық дамудың басты тетігіне айналып отыр. Өндірістік құрылымдағы озық технологиялар, өндірістің жоғары ғылыми-техникалық деңгейі, экономиканың шикізат өндіруге ғана емес, ғылыми негіздегі инновациялық жүйе құруға негіз болады. Ол әлемдік рыноктың өзгермелі құбылысына тәуелді болмауға, бәсекеге төтеп беруге және өнімнің өзіндік құнын азайту, инвестициялар ағымын арттыру, өнім өндірушінің келбетін қалыптастыру және жаңа рыноктарды бағындырудағы аса тиімді құралына айналуға.

Сондықтан «Қазақстан-2050» Стратегиясында «Қазақстанда инновациялық экономиканы, яғни адам ресурстарының әлеуетін толық пайдаланатын, бүкіл ұлттың күш-жігерін, ақылы мен ой санасын топтастыра отырып, оны пәрменді түрде дамуға бағыттайтын экономиканы құру»- деп белгіленген еді [1].

Жалпы Қазақстанда ұлттық инновациялық жүйе құру негіздері 2000 ж. бастап қалана бастады. Осы кезеңде оның негізгі заңнамалары, индустриялық-инновациялық құрылымдары, даму институттары, қаржылай қолдау құралдары қалыптаса бастады.

2010ж. «Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық-инновациялық даму» бағдарламасы қабылданып, таяудағы онжылдықта 162 жобаны іске асыру арқылы, елдің ДЖӨ 40%-дан астамын қамтамасыз ету және жаңа жұмыс орындарын ашуға мүмкіндік беретін басым бағыттарын айқындады[2].

Аталған іс-шараларды жүзеге асыру барысында елімізде индустриалды-инновациялық дамудың алғашқы негіздері қалыптасты. Оған талдау жүргізу арқылы, оның оң және сол сипаттағы қырларын жүйелеуге болады. Оның ықшамдалған түрі кестеде берілген(кестел).

Осындай талдау барысында ҚР индустриалды-инновациялық дамуының жағдайын және елімізде жинақталған тәжірибелерді ескере отырып, инновациялық саясатқа жаңа нақыштар енгізілді. Нәтижесінде еліміздің алдына қойылған жаңа міндеттер мен талаптарға байланысты жаңа инновациялық жүйе қалыптаса бастады. Ол «Ғылым туралы», «Индустриялық-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» жаңа заңдар қабылдауға әкеліп, инновацияларды қолдаудың жаңа құралдарын бекітті.

Ұлттық инновациялық қор негізінде «Технологиялық даму жөніндегі ұлттық агенттік» АҚ құрылып, инновациялық инфрақұрылымдарды дамытуға бет алды. «Инновациялық технологиялардың» арнайы экономикалық аймақтары, 8 өңірлік технопарк, 4 салалық конструкторлық бюро, технологиялар трансфертінің қазақстандық-кореялық және қазақстандық-француздық орталықтары, 12 венчурлық қор, жоғары оқу орындары жанындағы 15 коммерцияландыру кеңесі қалыптасты.

«Технологиялық даму жөніндегі ұлттық агенттікте» 2500 астам идеялар мен жобалар қаралып, оның 520 жүзеге асыруға практикалық көмек, оның ішінде 152 өнеркәсіптік кәсіпорын, 123 шағын инновациялық компания, қазақстандық ғалымдардың 245 жобасы кіргізілді.

Кестел

Қазақстан Республикасының индустриалды-инновациялық даму жағдайына талдау

Инновациялық дамуының оң көріністері	Инновациялық дамуының сол көріністері
<ul style="list-style-type: none"> - Қазақстанда ғылыми-технологиялық салада қызмет ететін шағын және орта бизнестің қарқынды дамуына жол берілген; - Шағын кәсіпорындарға өндірістік кеңістікті және құрал-жабдықтарды, ғылыми өнім нарығын қолданады; 	<ul style="list-style-type: none"> - Өнеркәсіптік кәсіпорындардан мықты ғылыми және құрылыс ұжымдарының кетуі, кадрлық әлеуетінің төмендеуі; - Қайта өңдеу кәсіпорындарының өлсіз дамуының салдарынан экспорттық өнімдер номенклатурасын кеңейтуге мүмкіндіктің
<ul style="list-style-type: none"> - Ғылыми зерттеу жұмыстарын ғылыми-техникалық бағдарламалар мен жобаларды жасауды ұйымдастырылуда; - Инновациялық істерге заң тарапынан жеңілдіктер бар, мемлекет тарапынан қолдау жасалады; - Инновациялық істерді материалдық жағынан ынталандырады; - Инновациялық құрылымды құру және дамыту процестері республиканың барлық аймағында дерлік іс жүзінде таралған; - Жыл санап технопарктер мен бизнес инкубаторлардың көбеюі; - Инновациялық кәсіпорындарды жаңа технологиямен, қажетті шаруашылық және ғылыми-техникалық құрал-жабдық аспаптармен қамтамасыз ету; - тікелей ақпараттар ағымы; - ұйымдастыру құрылымының икемділігі; - басқарудың демократиялық түрі. 	<ul style="list-style-type: none"> жоқтығы; - Қайта өңдейтін немесе жоғары қосылған құны бар салаларда, әсіресе машина құрылысы, химиялық және мұнай - химия саларының, жеңіл өнеркәсіптің үлес салмағы екі есе төмендеген; - Экономиканың өлі де шикізатқа сүйенуі (мұнай және газ саласы); - Отандық мұнай өңдеуші зауыттардың бұрынғы ескірген технологиялар бойынша жұмыс істеуі; - Шикізат жер қойнауынан шыға сала еш өңдеусіз шет елге сатылады; -Инвестициялық жобаларды қаржыландыруға қаражаттың жетпеуі; - Материалдық және ғылыми-техникалық базаның өлсіздігі; - Салық, амортизациялық, патенттік-лицензиялық заңдар тарапынан шектеулер; - Салалар және ұйымдар арасында өзара Қызметтік қатынастардың қиындығы; - Занның ғылыми-технологиялық салада қалыптасқан қатынастарға сәйкес келмеуі; - Ғылыми-технологиялық салаға бөлінетін шығындардың қысқаруы; - Ғылыми-технологиялық саясатты жүзеге асыру мүмкіншілігінің шектеулілігі.

Нәтижесінде 2012 ж. Қазақстан инновациялар дамуының негізгі индикаторлары бойынша 2009 жылмен салыстырғанда, кәсіпорындардың технологиялық инновацияларға жұмсайтын қаржылары 5 есе өсіп, 61 млрд. теңгеден 326 млрд. тнг. жетті. Инновациялық өнімдер көлемі 82 млрд. теңгеден 379 млрд. теңгеге, яғни 4 есеге артты. Өңдеуші кәсіпорындарда еңбек өнімділігі 34 % артып, әрбір жұмысшыға шаққанда 51 мың доллардан айналды. Еліміздегі инновациялық белсенді кәсіпорындар үлесі 4 пайыздан 7,6 пайызға дейін жетті. Ішкі жалпы өнімдегі инновациялық өнімдер үлесі 2011 ж.- 0,86 %, 2012 ж.- 1,3% құрады[3].

Осындай ұйымдастырылған жұмыстардың барысында еліміз Бүкіләлемдік экономикалық форумның жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексінің рейтингі бойынша Қазақстан Бразилия, Малайзия, Түркия, Ресей және тағы басқа да елдермен қатар «басқару тиімділігін» және «инновацияларды» басшылыққа алатын елдер тобына өтіп, әлем бойынша 51-орынға ие болды.

2013 ж. қабылданған Қазақстан Үкіметінің 2020 жылға дейінгі инновациялық даму тұжырымдамасы еліміз алдындағы міндеттердің 3 бағытын белгіледі, олар: біріншіден, экономиканың дәстүрлі салаларын жаңғырту арқылы оларды инновациялық даму жолына шығару. Бұл еліміздің Біртұтас экономикалық кеңістік, Батыс Қытай, Орталық Азия рыноктарында өңірлік бәсекеге қабілеттілігін жоғарылатуға мүмкіндік береді. Мұндағы негізгі міндет – еңбек өнімділігі мен ресурстық тиімділікті арттыру; екіншіден, әлеуметтік-экономикалық салада инновацияларды дамытудың әлемдік трендін игеру. Медицинада, білім беру саласында, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығында, мемлекеттік қызметтерді ұсынуда инновацияларды дамытуға баса мән беру. Мәселен, Астанада қаланы басқарудың заманауи жүйесі «smart city» жобасы енгізу; үшіншіден- үшінші индустриялық революцияның жаңа технологиялық міндеттері бойынша жұмыс істеуге негізделген. Мұнда бәсекелестік шарттарын түбегейлі өзгертетін факторлар ескеріліп, сұраныс динамикасы мен құрылымының өзгеруі, жаңа технологиялардың пайда болуы және бәсекелестік сипаты мен ойыншылардың бизнес үлгілерінің өзгеруі есепке алынды. Өндірістерді жаппай автоматтандыру мен робот техникаларды енгізу, жаңа материалдарды жасап шығару, электронды сауда-саттықты ұйымдастыру, логистиканың жаңа буынына қол жеткізу, «жасыл» технологияларды игеру және т.б.мәселелер барынша өзекті бола түсті[4].

Бірақ, бұл бағыттардың толық мерзімінде жүзеге асуына, кері ықпалын тигізген факторлар да орын алып отыр. Мысалы, еліміз экономикасының шикізатқа бағытталуы, өз кезегінде дүниежүзілік рыноктардың минералдық шикізатына, металдар мен мұнай бағасына және оған сұранысқа толық тәуелді етті. Шикізатқа деген бағаның төмендеуі салдарынан ұлттық валюта құнының құлдырауы және ішкі өндірушілер деңдеп бара жатқан импортпен бәсекелесуге қабілетсіз болуы және т.б. Аталған жағдайлар қара металдардың өнімді кен қорларының тозуынан, Қазақстанның тиімсіз географиялық жағдайы (көмірсутегі шикізатын өндіретін орынның негізгі тұтынушылардан алшақтығы) мен ауыл шаруашылығы өндірісінің жоғары тәуекелділігінен едәуір дәрежеде күрделеніп отыр.

Осы мәселелерді тиімді шешудің басты жолы ретінде экономика саласындағы инновацияның қарқындылығын арттыру екені айқын көрінді.

Оны әлемдегі экономикасы озық дамыған елдердің тәжірибесі байқатып, қарқынды инновациялық дамудың экономикалық өсуге тікелей оң әсерін тигізіп отырғанын көрсетті. Ол елдерде инновациялық дамудың негізі болып табылатын интеллектуалдық еңбек өнімдері экономикалық қызметтің басқа салаларымен салыстырғанда неғұрлым жоғары бағаланып, жаңалықтарды енгізуге және инновациялық белсенділікті кеңінен пайдалануға орта құрылған. Әсіресе, технологиялық салаларда жаңалықтар мен инновацияларды енгізуге деген белсенді бейімділік алға шықты. Нәтижесінде экономиканың құрылымында

ғылымды қажетсінетін салалар неғұрлым көп болса, онда инновациялық қызмет те соғұрлым дамиды деген қағида өмірге келген.

Осы озық тәжірибелерді ескере отырып, елімізде экономиканың ғылыми қамтымды моделіне көшу мақсаты қойылды. Ол үшін еңбек өнімділігін 5 есе өсіру, яғни 2050 жылға қарай 126 мың долларға дейін жеткізу. Ал, қазіргі уақытта Қазақстандағы еңбек өнімділігінің 24,5 мың доллар, Ресейде -30 мың доллар, АҚШ – 95 мың долларды құрап отырғанын ескерсек, бұл салада қомақты іс-шараларды күтіп тұрғаны белгілі.

Одан басқа қазіргі кезде әлемдегі ішкі жалпы өнім өсімінің 70% өндіріс пен басқарудағы инновациялық технологияларда көрініс тапқан жаңа білімнің үлесіне тиеді. Мысалы, қазір бір тонна болат өндіру өткен ғасырдың 80-жылдарымен салыстырғанда, еңбек шығынын 12 есе аз талап етеді. Демек, барлық жұмыс үдерістерін автоматтандыру және компьютерлендіру нәтижесінде еңбек өнімділігі 12 есе өсті. Сондықтан да дамыған елдер ғылыми өңдеу мен тәжірибелерді қаржыландыруға жіті көңіл бөледі. Мысалы, олар өзінің ішкі жалпы өнімінің (ДЖӨ) 2,5 -3 % ғылыми-зерттеу және тәжірибе-құрастыру жұмыстарына жұмсайды. АҚШ бұл мақсатқа жұмсалатын шығындар ДЖӨ -2,6 %, Германия ғылымға ДЖӨ- 2,4 %, Жапония -3 %, Швеция- 3,7 % құрап отыр. Ал дамушы елдерде ғылымды дамытуға арналған шығындар үлесі ДЖӨ 1-1,5 %. Қазақстанда бұл көрсеткіш 2009 ж. арта бастады. Соған қарамастан Қазақстанда бір миллион тұрғынға 93 патенттік сұранымнан, Ресейде бұл әр миллион тұрғынға шаққанда —195,9, Германияда – 582,6 және Оңтүстік Кореяда – 2591,5 сұраныстан келеді. Қазақстанда ғылымға бағытталған қаржының 45 % қолданбалы зерттеуге бөлінсе, ал Батыс елдерінде ғылымға деген қаржының 60 % ғылыми өңдеудің және оны коммерциялаудың соңғы сатысына жұмсалады.

Егер соңғы жылдары ҚР ДЖӨ 3 % ғылымды қаржыландыруға жұмсауға қол жеткізгенін ескерсек, бұл жыл сайын ғылыми-зерттеу және тәжірибе-құрастыру саласын қаржыландыру бұрынғымен салыстырғанда 18 есе көбеймек[5]. Егер еліміздің ДЖӨ алдағы уақытта жыл сайынғы өсіміне сәйкес артанынын есепке алсақ, онда ғылымға жылына 480-500 миллиард доллар қаржы түспек. Бұл қаржының барлығы бірдей бюджеттен шығуы міндетті емес. Батыс елдерінде ғылыми-зерттеу және тәжірибе-құрастыру саласын қаржыландырудың басым бөлігін ірі корпорациялар өз мойнына алған, өйткені, негізінен патенттердің иелері де солар болып табылады. Осы жағдайларда Қазақстандағы қазба байлықтарын өндірушілерге табыстың 1 % ғылыми-зерттеу және тәжірибе-құрастыру саласына бөлуді міндеттеу, жылына 250 миллион доллар қаржы алуға қол жеткізген болар еді .

Бірақ, аталғандар ғылым, инновация саласындағы мәселелерді толық шеше алмайды. Сондықтан ғылымды қаржыландырумен бірге осы салада креативті, білімді, сол берілген қаржыны *жаңа істерге, идеяларға жұмсай білетін ғалымдар керек.*

Олар инновациялық қызмет пен жаңа шаруашылық-аумақтық құрылымдарды (технопарктерді, бизнес-инкубаторларды, аймақтық инновациялық қорларды, венчурлық фирмаларды) дамытуға, бұрын құрылған шаруашылық субъектілер арасындағы өзара байланыстарды трансформациялауға, басқару технологияларын дамытуға көмектеседі. Әрине, ол еліміздегі мемлекеттік реттеу, басқару жүйесіне өзіндік нақыштар әкелетіні сөзсіз. Нәтижесінде инновациялық үрдіс әрі өндіріс, әрі қоғамдық өмірдің барлық жақтарына ықпал ететіндей орта қалыптасады. Ол материалдық және материалдық емес ресурстарды пайдалану құрылымын жетілдіріп, жаңа салаларды құруға жетелейді. Осындай жоғары технологиялық өндірістердің қарқынды дамуы мемлекеттік бюджетті толтырудың басым көзі болатыны талассыз.

Дамыған елдермен салыстырғанда Қазақстанда мемлекеттік ғылыми-техникалық саясатының өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалы, дамыған елдер үшін іргелі және қолданбалы зерттеулерді қаржыландыру көлемін арттыру, ғылымды жеке сектормен өзара байланыстыруды ынталандыру есебінен жаңалықтарды жедел игеру, ғылымның

корпоративтік секторын құру мен дамытуға барынша ықпал ету, ғылыми-техникалық әлеуеттің экономикалық және әлеуметтік міндеттерді шешуге тікелей бейімделуі тән. Осыны ескере отырып, ҚР негізі жоғары және ғылымды қажетсінетін технологияларға көшу және елдің экспортындағы шикізаттық құрамының үлесін қауіпсіз деңгейге дейін азайту және мемлекеттің қоғамның өндіргіш күштерін дамыту жөніндегі ұзақ мерзімді мақсатын белсенді жүзеге асыру қажет.

Ол үшін ғылым мен техниканың жетістіктерін пайдалану, теңгерімді өндірістік инфрақұрылымды қалыптастыру және жалпы ұлттық өнімдегі шикізат құрамының бөлігін жоғары технологиялық экспорттық өнімге кезең-кезеңмен алмастыра отырып және төмендегі бағыттар шешімін табуы керек, олар:

- экономиканың жоғары технологиялық шикізаттық емес секторларын қалыптастыру;
- инновациялық қызметті ресурстық қолдау;
- өнеркәсіпті технологиялық жаңғырту және экспортқа бағытталған ғылымды қажетсінетін өндірістерді құру;
- ғылыми-инновациялық инфрақұрылымды қалыптастыру;
- шағын кәсіпкерлік субъектілерін инновациялық қызметке тарту;
- салалық және аймақтық инновациялық бағдарламаларды қалыптастыру және іске асыру;
- инновациялық қызметті дамыту үшін қолайлы жағдайды қамтамасыз ететін нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру;
- неғұрлым перспективалы ғылыми бағыттарды дамыту;
- инновациялық кәсіпорындар үшін мамандарды даярлау;
- халықаралық ғылыми-техникалық ынтымақтастықты дамыту.

Аталғандарды кең ауқымда жүргізу үшін қазіргі уақытта едәуір капиталдық қаражаттарды талап етеді. Осыған байланысты, қойылған міндеттерді іске асыру үшін мемлекеттік қаржыландырумен қатар несие ресурстарын, инновациялық қызмет субъектілерінің жеке қаражатын, жеке инвесторлар мен инвестициялық институттардың, зейнетақы қорлары мен сақтандыру компанияларының және әртүрлі үкіметтік агентстволар мен халықаралық ұйымдардың қаржыларын және басқаларды тарту орынды болмақ. Бұдан басқа, лизинг бойынша жабдықтар мен технологияларды сатып алуды тәжірибеге енгізу қажет, өйткені бұл бюджетке түсетін салмақты едәуір азайта алады.

Инновацияның оңтайлы жүйесін қалыптастыру білімге негізделген жаңа экономиканы құрудың базалық қоры екендігі белгілі. Сондықтан әлемдік қаржы дағдарысы мен ғаламдану жағдайында Қазақстанға білімді, перспективалы жобалар мен инвестицияларды тартудың жаңа бірегей мүмкіндіктерін іздестіру. Ол Қазақстан экономикасына білікті мамандар, жас ғалымдар, өнертапқыштар, инноваторлар, инженерлер мен рационализаторлардың тұрақты толықтыруда маңызды.

Олай болмаса, шетелдік технологиялар мен техниканың ағылуы отандық қолданбалы ғылымды тұншықтырып тастауы, қазақстандық экономиканың шетелдік әзірленімдерге технологиялық тәуелділігінің пайда болу қаупін туғызуы мүмкін. Осының нәтижесінде ондаған жылдар бойына жинақталған отандық ғылыми әлеуеттің жоғалып кету қаупі бар. Оның салдарынан республика жоғары технологиялық өнімнің импортын кеңейтуге мәжбүр болатыны күпия емес.

Сондықтан елімізде инновацияларды дамытудың басым бағыттардың бірі болып, робототехниканы дамыту, IT, композиттік материалдарды, нано- және биотехнологияларды дамыту мәселелері тұр.

Ол өз кезегінде ҚР инновациялық саясатындағы екі өзекті міндетті шешуге бағыттап, яғни базалық салалардың технологиялық жағынан артта қалуын азайтуға және жоғарыда аталған болашағы маңызды секторларды дамытуға серпіліс береді. Нәтижесінде

алдағы 5 жылдың ішінде елімізде инновациялық белсенділік деңгейін 20% арттыруға ықпалын тигізеді. Сонымен бірге ішкі шығынды ДЖӨ- 2% жеткізу арқылы ҒЗТКЗ (Ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық зерттемелер) алдына қойылған міндеттерін шешуге мүмкіндік құрады деген ойдамыз.

Аталғандар елімізде «білім экономикасын» құруға және инновацияларды қарқынды дамыту арқылы тұрақты экономикалық өсімді қамтамасыз етудің басты құралы болмақ .

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы // Экономика, 2012. - №52.

2. ҚР үдемелі индустриялық-инновациялық дамуының 2010-2020 жж. арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2010ж.

3. Әліпбай С, Алынған асулар, көрінген көкжиектер // Егемен Қазақстан, 2013. 24.09.

4. ҚР 2020 жылға дейінгі инновациялық даму тұжырымдамасы // www.arorda.kz.

5. ҚР статистика Агенттігінің мәліметтері // www.stat.kz.

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
НАУКИ**

УДК 378.1

ВНЕДРЕНИЕ ДУАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

Абдыкаримова А.Т.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган,
abdykarimova1980@mail.ru*

Значение термина «дуальность» означает «двойственность, двуединство». Дуальная система основана на том, что идет тесная взаимосвязь образовательных учреждений и предприятий, в которой первые несут ответственность за теоретическую подготовку обучающихся, вторые же отвечают за практическую часть учебного процесса, т. е. молодые люди по выбранной ими специальности получают образование в двух учреждениях. Дуальная модель выступает в своем роде связующим звеном, которое объединяет интересы предприятий, будущего специалиста и государства.

А корни дуальной системы профессионального обучения уходят глубоко в средневековье, при существовании цеховой деятельности ремесленников. Ученик поступал в цех, дабы выучиться профессии ремесленника и в его обязанности входило наблюдать за работой мастера и воспроизводить его действия. После того как ученик успешно проходил обучение, он становился подмастерьем, но для того, чтобы самостоятельно работать или открыть собственную мастерскую ученик сдавал экзамен на мастера, что в свою очередь, требовалась для этого хорошая выучка и у других мастеров.

С развитием индустриального производства со второй половины XIX века подмастерья начали переходить на промышленные предприятия, где уже образовывалась система фабрично-заводского обучения. На предприятиях начали открывать учебные мастерские, где обучение технологии ремесла производили на систематической основе.

Так что практика дуальной системы обучения прошла испытанием временем и уже давно получила мировое признание. На сегодняшний день данная тема статьи является актуальной, так как наблюдается низкий показатель трудоустройства выпускников вузов, а сочетание теоретического обучения в вузе с практическим обучением на предприятии поднимают квалификацию выпускающих специалистов, и дает возможность работодателям подготовить для себя кадры. Ведь получая образование по дуальной системе, студенты усваивают более глубокие знания и навыки по выбранной специальности. Студенты большую часть своего учебного времени уделяют практике на том предприятии, где они в дальнейшем будут работать, это позволяет учащимся не только успешно освоить образовательную программу, но и получить практические навыки, наладить контакты в будущем трудовом коллективе. Еще одним из преимуществ дуальной системы является мотивация обучающихся в получении знаний, так как студенты, которые закрепились на предприятии в качестве потенциальных работников, уже учатся более заинтересовано и осознанно. Учебные заведения, которые работают в тесном контакте с руководством предприятий, учитывают требования, предъявляемые к будущему специалисту в ходе обучения. Дуальная система обеспечивает «безболезненное» вхождение обучающихся в трудовую деятельность.

Широкое распространение дуальная система образования получила в Германии, экономические успехи которой говорят о ценности данной системы обучения. Поэтому президент Н. А. Назарбаев в своем Послании народу Республики Казахстан «Стратегия «Казахстан-2050» (от 14 декабря 2012 года) поставил задачи в области образования: законодательно закрепить обязательную производственную практику на предприятиях,

начиная со второго курса обучения в вузе; изменить направленность и акценты учебных планов среднего и высшего образования, включив туда программы по обучению практическим навыкам и получению практической квалификации [1].

Для того чтобы развить новое направление в системе казахстанского образования президент Республики Казахстан в своем выступлении на XIX сессии Ассамблеи народа Казахстана от 27 апреля 2012 г. особо выделил: «В передовых индустриальных странах - Германии, Англии, США, Южной Кореи - хорошо зарекомендовала себя дуальная система подготовки рабочих кадров. Такую систему подготовки надо широко внедрить и в Казахстане» [2].

И уже на конец 2013 года, элементы дуального обучения начали внедрять 174 колледжа, эти данные нам сообщает пресс-служба МОН Казахстана. Преподаватели колледжей начали изучать международный опыт внедрения дуального обучения, так например, преподаватели Красноармейского аграрно-технического колледжа Павлодарской области прошли стажировку в одной из академий Германии.

В 2014 году Национальная палата предпринимателей совместно с Министерством образования и науки разработала Дорожную карту внедрения дуального обучения, которая содержит 11 приоритетных отраслей региона, такие, как машиностроение, металлургия, сельское хозяйство, сервис, транспорт, строительство и др. [3].

Нуржан Альтаев сказал, что «Согласно этой программе, более 170 колледжей в течение 2014-2016 годов подготовят свыше 10 тысяч специалистов по 83 специальностям для порядка 400 предприятий. Подготовку, переподготовку, повышение квалификации, а также сертификацию специалистов будут также осуществлять учебные центры и кластеры» [4].

Начиная с 2015 года, система дуального обучения в качестве эксперимента внедряется в 17 колледжах Костанайской области, но уже к 2020 году запланировали внедрить дуальное обучение во всех организациях ТиПО области.

В текущем году к эксперименту подключились еще 4 колледжа области: «Костанайский колледж бытсервиса», «Рудненский горно-технологический колледж», «Торгайский аграрнотехнический колледж» и «Рудненский колледж технологии и сервиса».

Дуальная система обучения в Казахстане набирает свои обороты, бесспорно, она, станет хорошим источником рабочих кадров для предприятий, что будет способствовать развитию экономики и промышленности республики. Действительно, необходимо проводить параллель между теоретической и практической подготовкой студентов. С одной стороны, студент-стажер получает необходимый ему опыт. С другой стороны, руководство предприятия будет обеспечено постоянным притоком квалифицированных рабочих кадров. Но «безболезненного» внедрения дуального обучения не возможно без пересмотра подходов в системе профессионального образования. Ведь трудность состоит в том, что образовательным учреждениям тяжело переориентироваться на новые цели подготовки квалифицированных специалистов. Руководителей предприятий при приеме на работу интересует не столько «багаж знаний» выпускников образовательных учреждений, а какой у них уровень готовности для осуществления профессиональной деятельности. А в наших государственных образовательных стандартах предполагается в основном равное соотношение теоретического и практического обучения. Поэтому, инновационный рынок, который сложился в Казахстане, диктует о необходимости модернизации системы образования [5].

Также одна из проблем, которая может тормозить введение дуального обучения это – предприятия. Во-первых, руководители предприятий вынуждены выделять сотрудников-наставников для практической подготовки будущих работников, а также

финансы. В большинстве отечественные предприниматели еще не готовы вкладывать средства в подготовку рабочих кадров, ведь они отдалены от образовательных учреждений. Во-вторых, дуальное обучение требует от руководства предприятия умение четко планировать развитие трудовых ресурсов на длительный срок, а осуществление этого довольно сложно. Поэтому, опыт развития дуальной системы профессионального образования Германии, являющееся лидером по уровню квалификации кадров и ее система дуального обучения является образцом для Европейского Союза, поможет Казахстану при усовершенствовании национального законодательства, института социального партнерства и социальной поддержки обучаемых, а также при разработке моделей финансирования [5].

В Германии образование регламентируют преимущественно три закона и одно положение: закон о профессиональном обучении, молодежный закон об охране труда, закон о содействии профессиональному обучению и положение о профессии. В Германии педагогическое образование связывает обучение преподавателей с наукой и практикой. Обучающиеся автоматически становятся участниками учебного процесса наравне с педагогами. Для студентов Германии дуальное обучение дает шанс к быстрой адаптации к взрослой жизни, ведь они уже во время обучения за свой труд получают денежное вознаграждение, а после и работу, к которой хорошо подготовились. Как говорит Хельмут Кляйн (Институт немецкой экономики в Кёльне): «Вакантные рабочие места пользуются бешеным спросом и это стратегически выгодный шаг для фирмы – принять человека на дуальное обучение и поставить его через несколько лет на руководящую должность».

Надежность дуальной системы, объясняется тем, что она отвечает интересам участвующих в ней сторон — государства, предприятий, работников. Но одно из условий реализации и положительного развития дуальной системы обучения необходим оператор, который будет координировать взаимодействия государства, работодателя и образовательные учреждения [5].

Общую организационную схему дуального обучения можно показать на нижерасположенном рисунке.

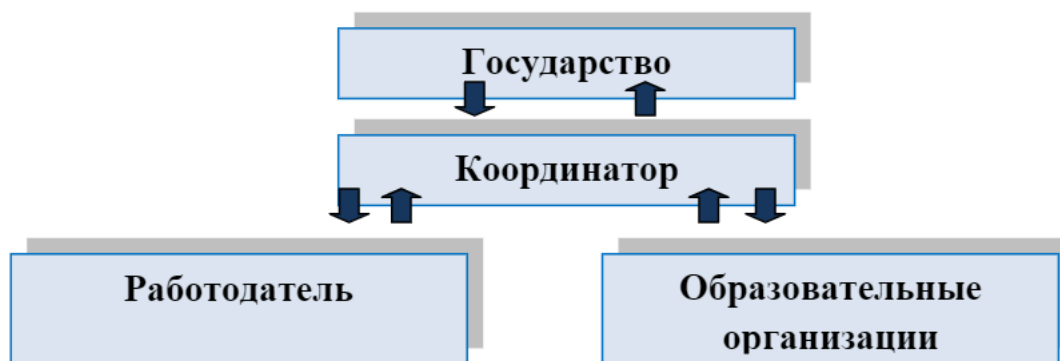

Рисунок 1. Организация дуальной системы обучения

У каждого участника процесса дуальной системы обучения есть обязательства, которые должны четко выполняться.

Государство должно:

- разрабатывать и утверждать нормативно-правовые документы;
- создать и развивать инфраструктуру подготовки кадров;
- формировать механизмы мотивации.

Координаторы в свою очередь:

- контролируют процесс и качество обучения;
- проводят аккредитацию образовательных программ;
- проводят аудит и аккредитацию предприятий для обучения;

- содействуют в подписании договоров;
- формируют заказ на подготовку кадров.

Руководство предприятий должны:

- формировать заказы и требования к квалификациям и компетенциям;
- развивать систему наставничества;
- организовать обучения на практике;
- участвовать в оценке качества образования.

Руководство образовательных учреждений отвечают:

- за разработку новых или модернизацию существующих образовательных программ;
- за обеспечение учебного процесса;
- за взаимодействие с работодателями [5].

Дуальная система обучения подразумевает поэтапное выполнение следующих действий:

1. Обязательное прогнозирование отраслевых и региональных потребностей:
 - ведется прогноз местной власти и работодателей, где учитываются перспективы развития той или иной отрасли;
 - выполняется приемов заказов на рабочие кадры от работодателей;
 - формируется заказ на основе прогноза.
2. Профориентационная работа.
 - проводятся профориентационные беседы с учащимися;
 - осуществляется отбор абитуриентов по востребованным в регионе профессиям.
3. Модернизация образовательных программ.
 - формирование модульных образовательных программ с участием работодателей, то есть учитываются их интересы и потребности;
 - обязательно осуществляется практическая часть обучения в рамках производственной практики.
4. Организация производственной практики.
 - руководство предприятия несет ответственность за качество практической части обучения;
 - как можно больше ориентироваться на производство в процессе обучения, то есть чередовать теорию и практику;
 - в основном в образовательных центрах и цехах предприятий проходят практические занятия;
 - развитие на предприятиях института наставничества, которые сформированы из высококвалифицированных работников;
 - работодатели принимают участие в промежуточной аттестации;
 - руководство предприятий уделяют большое внимание развитию ответственности, творческих навыков, лидерства, работе в команде, способности к саморазвитию у будущих специалистов.
5. Профессиональная квалификация.
 - работодатели принимают участие в государственной итоговой аттестации выпускников;
 - работодатели принимают участие в практической части государственной итоговой аттестации;
 - прохождение выпускниками на добровольной основе оценки профессиональных квалификаций.

Конечно же, все участники дуальной системы обучения остаются в выигрыши, но самое главное то, что молодые люди – выпускники учебных заведений, которым предстоит заниматься поднятием уровня экономики и промышленности страны, будут гарантированно трудоустроены и конкурентоспособны на рынке труда.

Но все же дуальная система образования, как и всё имеет свои минусы, которые способны создать в обществе серьезные социально-экономические проблемы. Поэтому необходимо правильно извлекать полезность системы дуального обучения и следует учесть развитие мировых интеграционных процессов в образовании, изменения законодательных и нормативных актов, уровень экономики страны или региона и, конечно же, менталитета граждан [5].

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова не является участником дуальной системы обучения, но руководство университета строго следит и по возможности помогает трудоустройству своих выпускников. Студенты выпускного курса, уходя на производственную практику согласно графику учебного процесса, нередко остаются работать уже в качестве сотрудника организации. Университет постоянно поддерживает связь с работодателями, которые принимают участие в государственной итоговой аттестации выпускников, где зачастую руководители организаций уже предлагают работу отличившимся студентам. Также работодатели участвуют в формировании модульных образовательных программ, учитываются их интересы и потребности. Все же, какие-то элементы дуальной системы образования присутствуют в каждом учебном заведении, и каждый соперничает за своих выпускников. Ведь основная задача образовательных учреждений подготовить конкурентоспособных специалистов с четко гражданской позицией.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Послание Президента РК Н.Назарбаева народу Казахстана Стратегия «Казахстан-2050» от 14 декабря 2012 г.
2. http://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/vystuplenie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-na-xix-sessii-assamblei-naroda-kazakhstana-27-04-2012_1340715076
3. Постановление Правительства 1093 15.10.2014 Об утверждении Дорожной карты дуальной системы образования.
4. <http://palata.kz/ru/news/8765-8765>
5. https://interactive-plus.ru/article/113103/discussion_platform

ӘОЖ 372.851

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Альменбетова Қ.Ж., Шатырбаева Г.Ж.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
azh.almenbetova@gmail.com*

Қазақстан Республикасының білім беру стандартында білім берудің басты міндеті логикалық ойлауды дамыту болып табылатындығы атап айтылған [1]. Қазіргі уақыттың негізгі талаптарының бірі – білімді әлемнің бүтіндей бейнесін қабылдай алатын, логикалық ойлауы дамыған жаңаша, тәуелсіз ойлай алатын шығармашыл адамға айналдыру. Мектептегі оқыту үрдісінің негізгі мақсаттары – баланың білімді игеру кезінде ойлау қабілетін қалыптастыру, сол арқылы таным әрекетін белсендіріп, жан-жақты жеке тұлғаны тәрбиелеу.

Математика сабағында оқушылардың логикалық ойлауын дамытуды зерттеуде Л.Л.Глазырина [2], Н.В.Мельник [3], т.б. айтарлықтай үлес қосты. Сонымен қатар логикалық ойлау мәселесіне көңіл бөлген қазақстандық ғалымдар: О.Мұсабеков [4],

С.Демеусінова [5], М.Тәттібекова, Р.Абдуллаева, К.Есжанова, А.Жакипова, П.Сағымбекова.

Бастауыш сынып оқушылары үшін математиканы оқытудың жекелеген мәселелерінің мазмұны, ұйымдастырылуы және әдістемесі жөнінде Қ.Қожабаев, Ө.Бидосов, А.М.Бантова, Ө.Кенеш, Т.Қ.Оспанов, Ш.Х.Құрманалина, Ж.Т.Қайыңбаев [6], К.Ерешова [7], және басқа да авторлардың еңбектері бар.

Оқытудың мақсаты оқушыларға білім беру ғана емес, сонымен бірге олардың ойлау қабілетін дамыту және белсендіру оқушылардың білімді, дағдыны меңгеру үшін, болашақта танымдық және тәжірибелік іс-әрекетке оқушыларды дайындау қажетті шарт болып табылады. Ғалымдардың зерттеуі барысында жасөспірімдерде ой тұтастығының сақталмауы байқалады. Мұндай қателерді болдырмау үшін оқушының ой жүйелілігінің қажеттігін сезінуіне көз жеткізудің амал-тәсілдерін тауып, орнықты ой түйіндеуге жетелеу қажет.

Бастауыш сыныптағы математика сабағы - баланың логикалық ойлауын дамытудың негізгі кезеңі деп есептеледі. Өйткені логикалық ойлау кейінірек бейнелік ойлаудың негізінде қалыптасады, ауқымы кеңірек мәселелерді шешуге ғылыми білімдерді меңгеруге мүмкіндік береді. Әйтседе бұл баланы қайткенде де, неғұрлым ертерек логикалық «жолға» шығару дегенді көрсетпейді. Біріншіден, ойлаудың логикалық формаларын игерудің өзі ойлаудың логикалық жетілген бейнені формалары ретінде игерілмейінше, толық құнсыз күйде қалып отырады. Дамыған көрнекі схемалық ойлау баланы логика табалдырығына жеткізеді. Екіншіден, логикалық ойлауды игеріп болғаннан кейін, бейнелік ойлау өзінің мәнін ешбір жоғалтпайды.

Сонымен, ойлау дегеніміз – ақиқат дүниені өзара барлық байланыс қатынастарымен сәулелендіретін, миымызда жалпылай және жанама түрде сөз арқылы бейнеленетін процесс.

Оқу материалын балалардың ойлау қабілеті жетерліктей жас ерекшеліктерін ескере ұйымдастырса ғана, оның ойлау қабілетінің дамуына мүмкіндік туады. Сондықтан да мұғалім балаларды үнемі ойланып оқуға бағыттауы тиіс, бұған оқу үрдісін жүйелі ұйымдастыру, сабақта бала логикасын дұрыс дамыта алатын мүмкіндіктерді мол пайдалану арқылы жетуге болады.

Дұрыс ойлаудың формалары мен заңдары туралы ғылым логика деп, ал ой қорытындыларының объектив пікірлерге негізделетін процесі **логикалық ойлау** деп аталады.

Логикалық ойлаудың ерекшелігі – қорытындылардың қисындылығында, олардың шындыққа сай келуінде. Логикаға түскен құбылыс түсіндіріледі, себептері мен салдарлары қатесіз анықталады. Ұғымдар арасындағы байланыстар мен қатынастар логикалық ойлау жолымен ашылады.

Қазақстан Республикасы білім стандартында анықталғандай математиканы оқыту төмендегідей мақсаттармен анықталады:

1. Ақиқатты танудың математикалық әдістері туралы оқушыларға мағлұмат беру.
2. Логикалық ойлау қабілетін және кеңістікті елестете білуге қажетті элементтерді құрастыра білу.
3. Жалпылау, синтездеу, сұрыптау, салыстыру сияқты ойлана білуіне қабілеттілігін қалыптастыру.
4. Мектептегі математика курсының негізгі мазмұны бойынша математикалық білім мен іскерлігінің белгілі бір жүйесін оқушыларға жеткізе білу.
5. Өмірде күнделікті кездесетін оңай есептерді шешу үшін және басқа да пәндерде қолдану мақсатында қажетті математикалық біліктілік пен дағдыларды оқушыларда қалыптастыру. Оқушылардың шығармашылық іс-әрекеті мен ізденімпаздық дағдыларын қалыптастыру, жүйелі қорытынды жасай білу, іскерлігін арттыру, жалпылай алу,

дедуктивті ойлау, логикалық икемділіктерін салыстыру, талдау, жинақтау, жүйеге келтіру математика пәнін оқытудың өн бойында жүзеге асыруға болатындай мүмкіндіктер өте көп.

Логикалық ойлауды дамыту дегеніміз:

- барлық логикалық ойлау операцияларын (талдау, жинақтау, салыстыру, жалпылау, саралау) арнайы жүйелі түрде қалыптастыру;
- ойлау белсенділігін, өзбеттілігін дамыту;
- трансформация әрекетін, яғни объектіні өзгерте білу қабілеттерін жетілдіру.

Осы анықтамалар негізінде логикалық ойлауды дамыту жүйесі төмендегідей құрамдас бөліктерден тұрады.

1. Логикалық ойлау операцияларын қалыптастыру.

- талдау
- жинақтау
- салыстыру
- жалпылау
- саралау.

2. Ойлау белсенділігін өзбеттілігін дамыту:

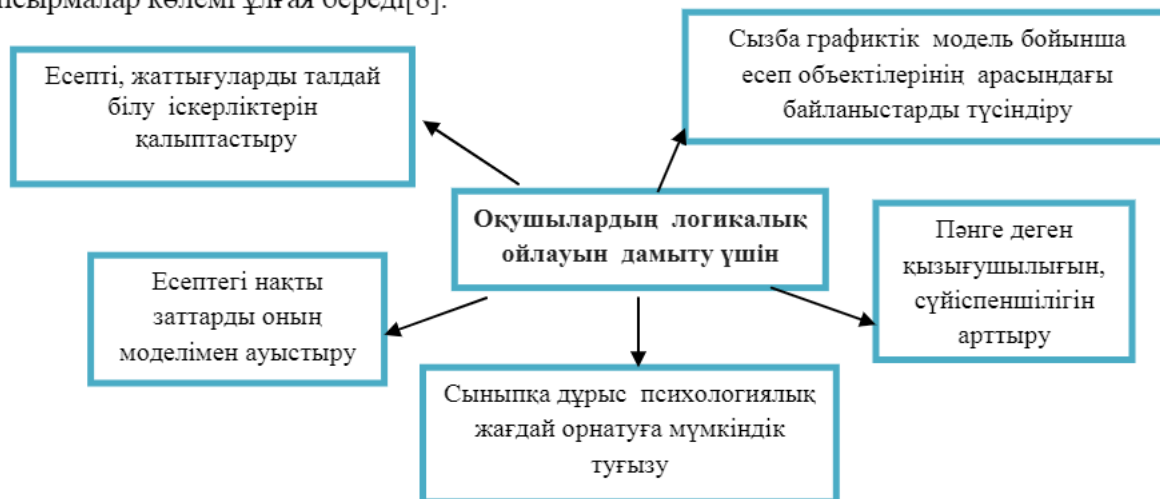
- әртүрлі болжам, пікір айта білу;
- мәселені шешудің бірнеше әдістерін ұсыну;

3. Трансформация әрекетін жетілдіру:

- заттарды бөліктері арқылы құрастыру; - объектілер топтарының арасындағы қатынастарды анықтай білу.

Логикалық ойлаудың формаларын игерудің өзі ойлаудың жетілген бейнелі формалары ретінде игерілмейінше, толық күнсыз күйде қалып отырады. Дамыған көрнекі схемалық ойлау баланы логика табадырығына жеткізеді. Логикалық ойлауды игеріп болғаннан кейін, бейнелік ойлау өзінің мәнін ешбір жоғалтпайды. Бастауыш сынып оқушыларының ойлауын дамытуда екі негізгі саты байқалады. Бірінші сатыда (ол шамамен I-II сыныптағы оқушыларға тура келеді) олардың ойлау әрекеті көбіне мектеп жасына дейінгі баланың ойлауын еске түсіреді. Оқу материалдарын талдау бұл жерде көрнекі әсер ету жоспарында басым болады. Мұнда балалар нақты заттарға немесе оның дәл баламаларын бейнелеуге сүйенеді (мұндай талдауды кейде тәжірибелік немесе сезімдік деп атайды).

Логикалық ойлауды дамытудың екінші кезеңі осы өзгерістермен байланысты I-II сыныпта-ақ мұғалім балаларға игерілетін мәліметтердің жекелеген элементтері арасындағы болатын байланысты көрсету үшін ерекше қам жасайды. Жыл өткен сайын осындай байланыстар немесе ұғымдар арасындағы қатынасты көрсету талап ететін тапсырмалар көлемі ұлғая береді[8].

Кесте -1. Оқушылардың логикалық ойлауын дамыту

Бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауының дамуы екі негізгі саты арқылы өтеді:

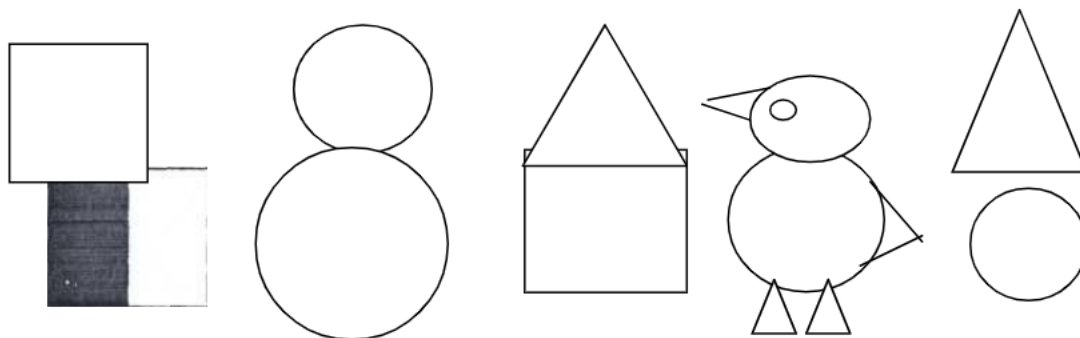
Бірінші саты 1-2 сынып ойлау әрекеті көбіне әлі мектеп жасына дейінгі баланың ойлауын еске түсіреді. Мұнда көрнекі әсер ету басым болады. Балалар нақты заттарға немесе оның дәл баламаларына, бейнелеулерге сүйенеді. Оқушылар заттар мен жағдайларды олардың қандай да бір жеке сыртқы белгісі бойынша бағалайды. Балалардың ой қорытулары көрнекі алғы шарттарға, қабылдау деректеріне сүйенеді. Қорытынды жасау логикалық дәлелдер негізінде емес, қабылдаған мәліметтерге тура қатынасы жолымен жүзеге асырылады.

Екінші саты 3-4 сынып Бастауыш сынып оқушысының ойлау сипаты өзгереді. Бұл сыныптарда ұғымдар арасындағы қатынасты көрсетуді талап ететін тапсырмалар көлемі ұлғая береді, оқушылар ұғымдардың кейбір белгілері арасындағы тектік-түрлік қатынасты, яғни топтастыруды игереді. Екінші кезеннің аяғына қарай оқушылардың көпшілігі бұрынырақ жинақталған ұғымдар шеңберінде оларды ойша талдау мен құрастыру арқылы қорытынды жасайды. Мұғалімнің түсіндіруі және оқулық материалының тікелей көмегінсіз-ақ ұғымдарды меңгеруге көптеген жағдайларда жеткілікті болады. Көрнекі сәттері аз, объектілердің көпті-азды байланыстары бойынша сипатталатын пайымдаулар саны өседі.

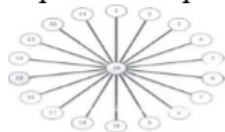
Оқу материалдарын балалардың логикалық ойлау қабілеті жетерліктей жас ерекшеліктерін ескере ұйымдастырса ғана, оның ойлау қабілетінің дамуына мүмкіндік туады. Сондықтан да мұғалім балаларды үнемі ойланып оқуға бағыттауға тиіс, бұған оқу үрдісін жүйелі ұйымдастыру, сабақта бала логикасын дұрыс дамыта алатын мүмкіндіктерді мол пайдалану арқылы үйретуге болады.

Оқушыларға өз бетінше жасаған ой операцияларының дұрыс бұрыстығын тексертікізу, оларды бір мәселенің өзін түрлі жолдармен шешуге үнемі бағыттап отыру (тапқырлық пен зеректік), логикалық ойлауды қажет ететін мысалдар құрастырту, есептер шығарту, шығармалар жаздырту баланың логикалық ойлауын тәрбиелеудің тиімді жолы. Баланың ой операциясын дамытып талдау, жинақтау, топтау және классификациялауға арналған мынадай жаттығулар жүргізуге болады. Балаға бірнеше заттың зейнесі көрсетіледі. Бала сол суреттерге қарап талдап, топтап, жүйелеп, логикалық ой қорытындысын шығара білуі керек. Мысалы: 4-5 түрлі бас иімнің ішінде 1 етіктің суретін көрсетіп, мына суретте не артық деп сұрасақ, п артық заттың атын айтады. Мына жерде етік артық, өйткені басқалары [ас киімдер немесе мынаның бәрі аңдар, ал сауысқан артық, себебі, ол құс деген сияқты.

Балаға бірнеше геометриялық фигураларды көрсетіп, осы фигуралардан бір зат құрастыр (құс, жануар, балық, т.б.). Құрастырған фигураларды боя десен, әр бала өзінше ойланып, тек сол фигуралардан құралған бейнені бояйды. Мысалы, балапан құралған денені боя десен, әр бала өзінің ойлау деңгейіне қарай бояп береді.

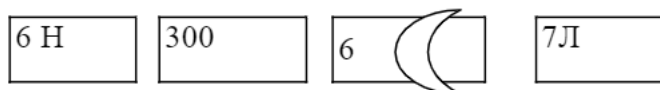

Мына шеңберлердің ішіне 1-ден 19-ға дейінгі сандарды орналастыр. Түзу сызықтың бойындағы 3 сан жиынтығы 30-ды құрайтын болсын. Ортада оған бір сан барлығына ортақ болады.

Сағыз сатып алу үшін Ерланға 1 теңге жетпеді. Ал Темірланға 2 теңге. онда Ерлан Темірланға екеуміз қосып бір сағыз алайық десе, бәрібір олардың бір теңгесі жетпей тұр. Бұлардың әрқайсысында неше теңгеден болды. Сағыз қанша тұрады? Жауабы: сағыз 2 теңге Ерланда 1тн. Темірланда 0 тн.

Мына сандардан сөз құрастыр:

Жауабы:(алтын, үш жүз, алты ай, жетіл).

Баланың ой-қиялын дамытуда логикалық сұрақ-тапсырмалардың, логикалық есептердің орны бөлек. Мысалы:

1. 1 жанұядағы ағайынды 2 жігіттің әрқайсысының 1 апасы, 1 қарындасы бар. Ол жанұяда қанша бала бар? (4).

2. Сенің қарындасың немесе әпкең сенің мамаңа қызынан баласынан басқа кім болады?

3. Сенің әке-шешең сенің көршіңе кім болады?

4. Сенің маманның мамасының қызы саған кім болатынын білесің бе?

5. Сатып алған қарбызынның 1 тілігін кесіп алып, дәмін көрдік, қарбызда не жоқ?

6. Күн мен түн немен аяқталады?

7. 1 қарындашты тең етіп 2-ге бөлгенде, неше қарындаш шығады?

8. Автобус оң жаққа бұрылғанда, ішіндегі жолаушы қайда бұрылады?

9.100 добыңның 14-ін досың сұрап алады. Айтшы сонда нешеуі өз қолында қалады?

10.Үстелдің 4 бұрышы бар. Бір бұрышын кесіп тастасаң, неше бұрыш қалады? (Бесбұрыш).

11.Екі стаканға бірдей су құйдың. Оның біреуін тарелкаға төңкердің. Қайсы стаканда су көп? (бірдей) [9].

Оқушының математикада логикалық ойлауын дамыту үшін түрлі тапсырмаларды орындауы тиіс.

1. Өз бетінше есеп шығарудың сан қилы жолын іздестіру.

2. Пәнге қызығып, оған көңіл қойып, тереңдете оқып үйрену.

3. Сабақ барысында қолданылатын ойындарға, математикалық сайыстарға, жарыстарға қатысу.

Есеп шығару көбінесе байқап көру, іздену үрдісімен жүреді. Ойша болжай білу балалардың бойындағы тапқырлық пен аңғарымпаздықты байқатады. Аңғарымпаздық өз білімін пайдалана білудің көрсеткіші. Осы мақсатта күнделікті сабақта дәстүрден тыс қолданылатын әдіс – тәсілдерге: математикалық ойындар, ауызша есептер, шығармашылық тапсырмалар қолданылады. «Ойлан тап!», «Кім жылдам?», «Тез есепте!» секілді ойындар ойнатуға болады. Бұл ойындарға логикалық ойлаудың деңгейін көтеру мақсатында төмендегідей есептер сабақ басында немесе сабақ соңында беруге болады.

Оқушылардың ой-белсенділігін, саналы ойлана білуін дамыту, жетілдіру - мұғалімнің міндеті. Бастауыш сынып оқушылары әр нәрсені болса да білуге құмар, қызыққыш, қолымен ұстап, көзбен көргенді жақсы көреді, сөйтіп барлық зейіні соған аударылады. Шаршамай, талмай, ыждараттылықпен жүйелі жүргізетін жұмыстарға оның мазмұны мен түрлеріне байланысты.

Бастауыш сынып оқушыларының ойлау қабілетін дамытуда математика сабағының алатын орны ерекше, өйткені математика сабағының әрбір жұмысы ой-белсенділігін қажет етеді. Оқушылардың жас ерекшеліктерін, қабілетін, ой-өрісін ескерс отырып, сабақ барысында оқушылардың ойлау қабілетін жетілдіретін жаттығу жұмыстары жүргізіледі. шар әртүрлі ойын есептер, сөзжұмбақтар, математикалық ребустар, схемалар, математикалық диктант, т.б. Кейде мұғалімдер оқушылардың ой-өрісін дамытамын, шығармашылықпен жұмыс істеуге дағдыландырамын деп, қиын, әзірліксіз сұрақты бірінен соң бірін қойып, қабылдау, ойлау үрдісін күрделендіріп алады. Сондықтан сұрақтардың сыныпта орташа оқитын оқушылардың білім деңгейіне сәйкестендіріліп қойылуы дұрыс (ойлауға жеңілдеу, қарапайым).

Қазіргі кездегі қоғамда болып жатқан өзгерістерді ізгілендіру процесі – баланың еркін дамуының белсенді, шығармашыл болуын талап етеді. Оқушының логикалық ойлау жүйесіне тереңірек үніліп, оқушыларды қызықтырады, ішкі ойына қозғау салады, өмірдің беймәлім жақтарын көз алдына елестете алады. Соның нәтижесінде оқушылар өз ойларын жинақтауды үйренеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы. – Астана: Ақорда, 2007.– №319-III ҚРЗ. www.edu.gov.kz.
2. Л.Л.Глазырина Математика пәні бойынша бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлау және есептеу дағдыларын дамытуға арналған тапсырмалар жинағы (2,3,4 сыныптар). «Келешек - 2030»ЖШС, 2010.
3. Н.В.Мельник. Развитие логического мышления при изучении математики./Начальная школа. 1997, №5 186.
4. М.Ө.Мұсабеков, К.С.Алиева, Л.Т.Искакова,. «Математикадан 61 бақылау жұмыстары» Шымкент 2004.
5. С.Демеусінова. Оқушылардың ойлау қабілетін логикалық есептер арқылы дамыту. /ИФМ 2000, №3 236.
6. Т.Қ.Оспанов, Ш.Х.Құрманалина, Ж.Т.Қайыңбаев, К.Ө.Ергешова «Математика» Алматы Атамұра 2002.
7. Ерешова К., Ыдырысова Ш., Әбеннова Г. Логика әлемі. 2 сынып. Алматы «Өлке» 2010
8. Ерешова К., Омарғазина Г., Логика әлемі. 4 сынып. Алматы «Өлке» 2011.
9. Математика пәні бойынша бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлау және есептеу дағдыларын дамытуға арналған тапсырмалар жинағы (2,3,4 сыныптар). «Келешек - 2030»ЖШС, 2010.

УДК 376.42

ВЫЯВЛЕНИЕ ОБЩИХ ПРИЗНАКОВ ЗАДЕРЖКИ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ У ДЕТЕЙ

Бердиева А.Ж., Ханина Н.Н.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова. г. Талдыкорган,
zhgu.2010@mail.ru*

Бұл мақалада балалардың психикалық дамуларының алғашқы даму симптомдары қарастырылған. Балалардың нейропсихологиялық зерттеулері психикалық дамудағы тежелуі қамтылған. Атап айтқанда авторлар психикалық дамуы тежелген балалардың ерекшеліктерін сипаттай отырып оның тұрақсыз мерзімдік ауытқуына және бір қалыпты емес қабілеттерін назарға алған. Талдау кезінде танымдық салада психикалық дамудың тежелу ерекшеліктерінің перцептивті операцияларының төмендеуін көрсетеді. Ойлау және сөйлеу ерекшеліктерін қалыптастыру функцияларын есепке ала отырып әсіресе оның реттеуші функцияларының жоспарлауын көрсетіп отыр. Сондай ақ мектепте психикалық дамуы тежелген балалар оқу мен жазуды үлкен қиындықпен меңгеретіндігін түйіндейді.

Түйінді сөздер: балалардың ерекшеліктері, психикалық дамуы тежелген, вегетативты қозғыштық, жетілу деңгейі.

В статье рассмотрены первые симптомы задержки психического развития детей. Обобщены нейропсихологические исследования детей с задержкой психического развития. В частности, авторы отмечают особенность развития внимания детей с задержкой психического развития, характеризуя его как неустойчивое, с периодическими колебаниями и неравномерной работоспособностью. При анализе задержки психического развития в познавательной сфере отмечают особенности восприятия, где снижена скорость выполнения перцептивных операций. Указывая на особенности мышления и речи, рекомендуют учитывать своеобразие формирования функций речи, ее планирующей, регулирующей функции. Также резюмируют факт того, что в школе дети с задержкой психического развития с большим трудом овладевают письмом и чтением.

Ключевые слова: особенности детей, задержка психического развития, вегетативная возбудимость, темп созревания.

The article deals with the first symptoms of children' mental development delay. In addition, it generalizes neuropsychological studies of children with mental development delay. The authors elaborate on the feature of the development of attention of children with mental retardation, characterizing it as unstable, with periodic fluctuations and uneven capacity for work. In the analysis of mental retardation in cognitive sphere authors note the peculiarities of perception, the reduced speed of perceptual operations. Pointing to the distinct features of thinking and speech, authors recommend to take into account the peculiarity of the formation of speech functions, its planning and regulating function. Also, authors summarize that children with mental development delay have a great difficulty to master reading and writing skills at school.

Keywords: characteristics of children, mental retardation, vegetative irritability, maturation pace.

На современном этапе развития специального образования первоочередной задачей становится развитие личности проблемного ребёнка, вопросы адаптации и социализации. В условиях, когда углубляется процесс гуманизации образования, усиливается ориентация на личность ученика, имеющего проблемы в развитии интеллекта, особого внимания требуют школьники с задержкой психического развития.

Большинством исследователей, вне зависимости от их научной специализации и теоретических предпочтений, отмечается существование особенностей детей с задержкой психического развития. В нашей работе они обозначены как "общие признаки задержки психического развития". Рассмотрим первые симптомы задержки психического развития. Они могут иметь вид соматовегетативной реакции на различные «вредности» в возрасте от 0 до 3 лет [1]. Для этого уровня реагирования характерны повышенная общая и вегетативная возбудимость с нарушениями аппетита, сна, желудочно-кишечными расстройствами (могут присутствовать рвота, колебания температуры, отсутствие аппетита, вздутие живота, потливость и др.). В этом возрасте данный уровень реагирования является ведущим вследствие недостаточной зрелости соматовегетативной системы. Возрасту от 4 до 10 лет свойственен психомоторный уровень реакции на вредности. Он включает в основном гипердинамические расстройства различного генеза: психомоторную возбудимость, тики, заикание. Этот уровень патологического реагирования обусловлен наиболее интенсивной дифференциацией корковых отделов двигательного анализатора, вследствие этого дети с ЗПР часто имеют малый рост и вес. По физическому развитию они соответствуют детям более младшего возраста. В 40% случаев нет патологических знаков, могут наблюдаться незначительные неврологические нарушения. Моторика в большинстве случаев достаточно развита. Движения ловкие, уверенные, координированные. Дети хорошо исполняют движения в воображаемой игровой ситуации. Недоразвитыми остаются только сложные произвольные движения. Задержка психического развития легких форм (длительно текущие астенические состояния и/или эмоциональная незрелость) имеет первичное нарушение познавательной деятельности, связанное с дефицитностью отдельных корковых функций. Определенно ЗПР характеризуется нарушением темпа созревания какой-либо одной системы. Это может быть замедленный темп созревания лобной области, ее связей с другими отделами коры и подкорки. Симптомы, указывающие на незрелость лобной коры наиболее резко проявляются в школьном возрасте. К ним относятся: недоучет важных характеристик ситуации, снижение критичности, отсутствие самооценки и самоконтроля, взаимооценки, равнодушие, недостаточная развитость моторики и др. Обычно эти симптомы носят временный и обратимый характер. Нейропсихологические исследования детей с задержкой психического развития [2] показали увеличение случаев усиления функциональной активности правого полушария мозга, выявляемой в доминировании или нивелировании различий полушарий, по сравнению с детьми с нормальным темпом развития. Л.М.Шипицына считает, что в сочетании с признаками снижения объема слухоречевой памяти, произвольного зрительного запоминания у детей с задержкой психического развития могут быть объяснены с позиций нейропсихологии. Это наличие у большинства детей выраженных изменений в функциональной активности нижнетеменной ассоциативной области левого полушария, которое отвечает за хранение, понимание смысла речевых сигналов, а также дисфункции (у 21,1% детей с ЗПР) лимбико-ретикулярного комплекса, ответственного за эмоциональную окраску воспринимаемой информации. Усложнение заданий приводит к увеличению времени выполнения, количества ошибок и снижению темпа выполнения, работоспособности и концентрации внимания, что свидетельствует, по мнению Л.М.Шипицыной, о недостаточном развитии функций лобных ассоциативных структур мозга[3].

Л.И.Переслени[4], анализируя факты возникновения ЗПР, указывает на недоразвитие лобных областей коры как на один из ведущих патогенетических факторов. Детей с задержкой психического развития и олигофренией характеризует: недостаточность регулирующих влияний со стороны лобных отделов коры на ретикулярные структуры различных подкорковых образований в сочетании с нарушением баланса возбуждительно-тормозных соотношений, что в свою очередь ведет к нарушению процесса преднастройки. В процессе онтогенетического развития под

влиянием корригирующих воздействий возможно повышение регулирующей роли лобных областей коры. На поведенческом уровне это проявляется в увеличении скорости и точности перцептивных операций, которые сопровождаются стабилизацией психофизиологических переменных. Высшая нервная деятельность (ВНД) детей с задержкой психического развития характеризуется большей, чем у олигофренов, силой основных нервных процессов (торможения, возбуждения), менее выраженной склонностью процесса возбуждения к широкой иррадиации. Из этих характеристик следует более тесное взаимодействие первой и второй сигнальных систем, отсутствие разрыва между ними. Выработка связей без их адекватной вербализации невозможна, потому что словесная система постоянно контролирует образование этих связей.

Рассмотрим особенности внимания детей с задержкой психического развития. Характеризуя внимание, можно отметить, что оно неустойчиво, с периодическими колебаниями и неравномерной работоспособностью. Трудно собрать, сконцентрировать внимание детей, удержать в течение той или иной деятельности. Дети действуют импульсивно, часто переключаются на другой вид деятельности, не достигают цели. Сравнивая устойчивость внимания у детей в норме и при ЗПР и олигофрении (адаптированный вариант теста Ш.Н.Чхартишвили) констатируем, что у 69% детей младшего школьного возраста с задержкой психического развития средний процент отвлечений больше, чем в норме. При олигофрении отмечается еще более высокая отвлекаемость по сравнению с нормой и ЗПР [4]. Наблюдается и проявления инертности-ребенок с трудом переключается с одного задания на другое. Также недостаточно развита способность к произвольной регуляции поведения, что затрудняет выполнение заданий учебного типа [5]. Дети с трудом планируют и выполняют сложные двигательные программы. Объем внимания у таких детей ограничен, оно фрагментарно, то есть ребенок в данной обстановке воспринимает лишь отдельные части предъявляемой ему информации. Эти нарушения внимания ведут к задержке процесса формирования понятий. Наблюдаются нарушения избирательного внимания. Часто проявляется недостаточность концентрации внимания, особенно на существенных признаках. В этом случае могут страдать отдельные мыслительные операции. Нарушения внимания особенно выражены при двигательной расторможенности. Дети с задержкой психического развития учитывают вероятность появления дифференцировочного сигнала, что свидетельствует об участии в выработке нервных связей высших форм анализа [6]. Американская психиатрическая Ассоциация в 1987 году определила критерии ранней диагностики нарушений внимания и гиперактивного поведения у детей по следующим основным признакам: излишняя двигательная активность: ребенок не может длительное время сидеть спокойно по инструкции взрослого; производит множество движений ногами, руками или вертится на месте; легко выводится из равновесия внешними стимулами; нетерпелив и легко возбудим в играх со сверстниками, особенно испытывает трудности в ожидании своей очереди в игре; часто начинает отвечать на вопросы, недослушав их до конца; с трудом подчиняется инструкции при отсутствии при этом негативизма; с трудом сохраняет внимание при выполнении игровых заданий; "не умеет" играть и говорить тихо; часто перебивает других или вторгается в игры других детей. Е.М. Мاستюкова, изучая снижение устойчивости внимания у детей с задержкой психического развития, отмечает периодические смены напряжения и спада внимания на протяжении всей работы, так, в начале выполнения задания максимальное напряжение внимания и последующее его снижение; сосредоточение внимания после некоторого периода работы. Называет ряд причин, обуславливающих нарушения внимания, отмечает трудности поведения и проявления дислексии и дисграфии, большое место отводится как остаточным проявлениям органического поражения ЦНС - легкой мозговой дисфункции (ЛМД), так и генетическим факторам [7]. По мнению Л.И.Переслени, при обучении детей с

задержкой психического развития особое внимание следует уделять многократному повторению пройденного. Это может способствовать фиксации недостаточности процессов консолидации следов. В то же время нарушения избирательного внимания при задержке психического развития требуют использования разнообразных способов предъявления одной и той же информации. Специалисты отмечают значимость любых методических приемов, повышающих его устойчивость, привлекающих внимание к новой информации. Важное значение имеет увеличение количества информации, которую ребенок получает в онтогенезе, особенно в сензитивный период, так как это способствует формированию корково-подкорково связей. Увеличение количества информации, поступающей через зрительный, слуховой и кожный анализаторы на ранних этапах развития, -- основа дифференцированного восприятия, более тонкого и быстрого распознавания реальных событий, более адекватного поведения [4].

Остановимся на проявлениях задержки психического развития в познавательной сфере.

Особенности восприятия - снижена скорость выполнения перцептивных операций. Ребенку необходимо много времени для приема и осмысления информации, особенно в необычных условиях: так, если то, что ребенку сообщают (речевое обращение), имеет одновременно и смысловую и эмоциональную значимость. Л.И.Переслени[4] рассматривала воздействие irrelevantных раздражителей на восприятие сенсорной информации детьми с нормальным уровнем развития, задержкой психического развития и умственной отсталостью. При проведении эксперимента отмечалось время ответной реакции на два сигнала, которые поступали в хаотичной последовательности попеременно то на правую, то на левую руку. На первом этапе параллельно с поступлением сигналов на наушники дети слышали индифферентный шум, во 2-й – музыкальное произведение, в 3-й – рассказывалась сказочная история. Данных сигналов было до 50. В результате наблюдения можно отметить, что у младших школьников (8 лет) с нормой в развитии, ни звучание музыки, ни шумовые эффекты не влияли на продолжительность ответной реакции. Хотя прослушивание сказки отвлекало и увеличивало время реакции. У детей с ЗПР время реакции увеличивалось уже под воздействием музыки, а слушание сказки существенно повлияло на увеличение времени. Значительное увеличение времени реакции проявлялось у школьников с умственной отсталостью. Причем, при проведении эксперимента, сказка, которая предлагалась детям в норме развития, с ЗПР и с умственной отсталостью была хорошо знакома. Дети, с нормальным уровнем развития, внимательно, с удовольствием слушали сказку, после окончания опыта просили дочитать ее до конца. У детей с задержкой психического развития сказка не вызвала должной заинтересованности, они воспринимали ее пассивно. У детей с умственной отсталостью была такая же реакция : отсутствие интереса к сказочной истории, даже одна девочка попросила выключить магнитофон.

Л.И.Переслени фиксирует тот факт, что двое умственно отсталых детей к концу эксперимента вообще не реагировали на сенсорные сигналы. Что позволяет сделать вывод: у детей с задержкой психического развития увеличивается время реакции, выполнение заданий по инструкции неточное, значительно увеличивается число ошибочных реакций при восприятии эмоционально окрашенных речевых воздействий. Полученные данные указывают также на тенденцию снижения скорости и избирательности восприятия в процессе деятельности. Важным фактором, влияющим на успешность "прочтения" сигнала, является наличие ожидания, обеспечивающего так называемую "преднастройку". Для нормально развивающихся детей характерен высокий уровень развития процесса вероятностного прогнозирования. "Подстораживание" более частого сигнала приводит к тому, что время реакции на него уменьшается. Почти у 100% детей в норме реакция "подстораживания" сформировалась уже к середине первой серии эксперимента. Для детей с задержкой психического развития эта тенденция также может

быть характерна, но различия между временем реакции на частый и редкий сигналы не столь значимы. И все же в 70% случаев дети с задержкой психического развития сумели правильно оценить экспериментальную ситуацию и сформировали реакцию "подстораживания". У детей с умственной отсталостью различий времени реакции на частый и редкий сигналы почти нет. А реакция "подстораживания" наблюдалась только у 37% детей. Л.И.Переслени делает следующий вывод - дети с ЗПР и УО тем меньше ожидают появления другого сигнала, чем больше одинаковых раздражителей подается подряд. Важной характеристикой восприятия Л.И.Переслени считает уровень стабильности регистрируемых показателей: обнаружено, что и дети-олигофрены, и дети с ЗПР отличаются высокой вариабельностью времени реакции на сигналы, многократно предъявляемые в опыте. Однако, если у детей с задержкой психического развития эта вариабельность значительно уменьшается с возрастом, в старшем школьном возрасте приближаясь к значениям, присущим норме, то у детей с УО вариабельность времени реакции остается высокой и в старшем школьном возрасте. По мнению Л.И.Переслени, полученные данные подтверждают, что одной из причин замедления восприятия при аномалиях развития является нарушение избирательного внимания [4].

Особые трудности дети испытывают при овладении представлений о величине, не выделяют и не обозначают отдельные параметры величины (длина, ширина, высота, толщина). Вызывает затруднение процесс анализирующего восприятия: дети не умеют определить части предмета, их пространственное соотношение, мелкие детали. Не видят разницы между сходными свойствами предметов, а воспринимают их как одинаковые. По причине недостаточной интегральной деятельности мозга у детей вызывает затруднение узнавание предметов, которые изображены необычно, они с большим трудом могут соединить части рисунка в единое целое. В связи с этим замедленный темп формирования целостного образа предмета мы наблюдаем в изобразительной деятельности. В практической деятельности такие школьники плохо ориентируются в пространстве. Не могут воспринимать перевернутые изображения предметов. Хотя со стороны слухового восприятия не наблюдается грубых расстройств. У таких детей проявляется несформированность фонематического восприятия, они затрудняются в ориентировке звукоподражаний, в неречевых звучаниях. У этих детей зачастую проявляется несовершенство зрительного и слухового восприятия. Анализируя память детей с ЗПР, можно отметить, что она также отличается качественным своеобразием, при этом выраженность дефекта зависит от генеза задержки психического развития. У детей уменьшен объем памяти и образы запоминания не прочны, воспроизведение приблизительно, информация быстро исчезает, наблюдается забывание. При этом в большей степени страдает вербальная память. При правильном подходе к обучению дети способны к усвоению некоторых мнемотехнических приемов, овладению логическими способами запоминания [5].

Остановимся на характеристике развития мыслительных процессов и речевой деятельности. Так, отставание в развитии мышления проявляется на этапе развития наглядно-действенного мышления, наблюдаются сложности в образовании сферы образов-представлений. То есть если формы наглядно-действенного мышления ребенка с задержкой психического развития соответствуют нормальному развитию, то наглядно-образное мышление уже не соответствует. Ученые раскрывают трудности в процессе создания целого из частей и разграничение части в целом, проблемы в ориентировке в пространстве и времени, так как образы-представления статичны, мало подвижны. Наблюдая за детьми, можно отметить, что эти дети при выкладывании достаточно сложных узоров из геометрических фигур не в состоянии сделать подробный анализ формы, определить симметричность, схожесть частей, выстроить рисунок на плоскости, объединить части в целое. Хотя несложные узоры могут исполнять достаточно четко (в отличие от УО), таким образом установление подобия и тождества между несложными

фигурами не является трудным для детей с задержкой психического развития. Результативность выполнения этих действий зависит от количества и пространственного расположения в образце. Однако, дети испытывают затруднения в выполнении поручений, где не приведен наглядный образ. Таким образом, у данной категории детей прослеживается опора не столько на представление, сколько на самостоятельное мысленное воспроизведение образа предоставленного объекта. Это подтверждается в работах Т.В.Егоровой[5]. Ее исследования показали, что правильность выполнения поручений по образцу взрослого определяется тем, соответствует ли образец уже имеющемуся опыту ребенка. В данном случае обозначены ли на нем составляющие части. У 25% таких детей решение наглядно-практических задач выглядит как хаотичное манипулирование отдельными элементами составляемого объекта. Они затрудняются в использовании пространственных предлогов, что подтверждает нарушение логико-грамматической структуры предложений. Дети с ЗПР не могут логично, последовательно, связно рассказать о порядке выполнения заданий.

Резюмируя вышесказанное, можно отметить несформированность аналитико-синтетической деятельности во всех видах мышления: детям с ЗПР сложно выделить части многоэлементной фигуры, определить их расположение, они не обращают внимания на незначительные детали, сложны для детей и приемы синтезирования, т.е. мысленное объединение значимых качеств и свойств предмета. Приемы анализа протекают непланомерно, односторонне, поверхностно. Недостаточная развитость антиципирующего анализа ведет к неумению прогнозировать результаты своей деятельности. Поэтому для детей сложно установление причинно-следственных связей и построение программы событий.

К 7-ми годам дети с задержкой психического развития умеют определять и различать объекты по внешним признакам (цвет, форма); но затрудняются в выделении и классификации по величине, также не могут отвлечься от несущественного признака и его противопоставления другим; им трудно переключиться с одного принципа классификации на другой; им малодоступно осуществление логического вывода из двух предложенных попыток; испытывают трудности в тех случаях, когда требуется продуктивно использовать мыслительный прием. Достаточно эффективным приемом диагностики может служить методика "Последовательные картинки". Детям предлагают выполнить задания с большим количеством наглядного материала, при выполнении заданий дети демонстрируют умения анализа, определения причинно-следственных связей. Немаловажно учитывать своеобразие формирования коммуникативных, планирующих, номинативных функций речи. При задержке психического развития отмечается слабость словесной регуляции действий [8]. Поэтому действия ребенка отличаются импульсивностью, Речевое обращение педагога, взрослого мало влияют на его поступки,

Дошкольник с ЗПР с трудом, нарушая последовательность, выполняет сложные мыслительные операции, не способен к самоконтролю, не доводит начатое дело до завершения. Легко переключается на отвлекающие раздражители, не фиксирует свои неточности, ошибки, не может затормозить случайные ассоциации. Поэтому методика работы с данными детьми включает использование наглядного материала, моделей, предметов, картин, которые ребенок может активно обследовать, подключив как можно больше анализаторов, причем необходимы словесные указания взрослого, который руководит обследованием.

В любой деятельности детей учат сопровождать свои действия словом, проговаривая последовательность выполнения задуманного, тем самым развивается планирующая, регулирующая функция речи. Ребенок для себя выстраивает план своих действий.

В начальной школе дети с задержкой психического развития с невероятным трудом усваивают процесс письма и чтения. Зачастую смешивает буквы, похожие по написанию, затрудняется в фонематическом анализе слов, не может назвать слова на заданный звук, выделить его в слове, придумать слова на указанные педагогом звуки, затрудняется в определении гласных и согласных звуков.

На начальных этапах знакомства с грамотой эти дети похожи на олигофренов (нарушение звукопроизношения, слабая артикуляция, недоразвитие фонематического восприятия). Однако, они с большим удовольствием играют в сюжетно-ролевые игры, охотно слушают сказки и рассказы педагога, достаточно хорошо выделяют сюжетную линию произведений, могут частично пересказать их. Анализируя речевую деятельность детей с ОНР, можно констатировать наличие «негативных» симптомов, связанных с недоразвитием отдельных сторон речи и "позитивных", которые выражаются в умении ребенка приспособиться к своим речевым нарушениям.

Дети более старшего дошкольного возраста, используя звуковые замены остаются на уровне «лепетной» речи, переставляют и заменяют слоги в словах, нарушают связность фразовой речи.

Если использование вторичных компенсаторных симптомов оставить без внимания, не подключать коррекционную работу специалиста, то данный стереотип речевого общения может стать патологическим и будет существенно затруднять речевую коммуникацию школьника со взрослыми и со сверстниками.

Дети с задержкой развития выделяются среди сверстников эмоциональной подвижностью, неустойчивостью. Им характерны постоянная смена настроения и повышенная утомляемость. Они с большим трудом вливаются в детский коллектив. У данных детей снижена потребность в общении как со сверстниками, так и со взрослыми. У многих проявляется повышенная тревожность, недоверие по отношению к взрослым, с которыми они взаимодействуют. Часто не обращают внимания на появление нового человека, необычный предмет вызывает у них больший интерес. В случае, если деятельность вызывает затруднение, то она прекращается или идет переключение. Ребенок в редких случаях обращается за помощью к незнакомому и малознакомому взрослому. Взаимоотношения со взрослым ограничиваются лишь вопросами: «Где мама?», требованиями: «Дай», отказом от деятельности: «Я не хочу». Эти дети редко проявляют заинтересованность и любопытство по отношению к познанию предмета. Количество личностных контактов со взрослым относительно невелико.

Однако, работая с ребенком, который имеет речевую патологию, важно учитывать тот факт, что какими бы сложными речевые нарушения не были, они никогда не могут быть постоянными, необратимыми, формирование и развитие речевой деятельности продолжается в любом случае, важно последовательно и целенаправленно ее развивать. Это связано с созреванием центральной нервной системы ребенка и большими компенсаторными возможностями детского мозга.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ковалев В.В., Психиатрия детского возраста. М.: Медицина, 1979. — 607 с.
2. Заширинская О.В., Психология детей с задержкой психического развития: Учебное пособие: Хрестоматия. — Изд. 2-е, испр. и доп. — СПб.: Речь, 2007. — 168 с.
3. Шипицына Л.М., Дети с ЗПР и дети «группы риска». Санкт-Петербург, 2004. — 237 с.
4. Переслени Л.И., Механизмы нарушения восприятия у аномальных детей психофизиологическое исследование. Москва 1984. — 128 с.
5. Борякова Н.Ю., Ступеньки развития. Ранняя диагностика и коррекция задержки психического развития у детей. Учеб. — метод. пос. М., 2000. — 297 с.

6. Певзнер М.С., Клиническая характеристика детей с нарушением темпа развития./ Хрестоматия. Дети с нарушениями развития. Сост. Астапов В.М. - Москва. Международная педагогическая академия, 1993. – С. 81-93.

7. Мастюкова Е.М., Развитие познавательной сферы учащихся с задержкой психического развития. Москва, 1997.-334 с.

8. Лубовский В.И., Основные проблемы ранней диагностики и ранней коррекции нарушений развития/ В.И. Лубовский // Дефектология. - 1994. - № 1.

ӘОЖ 821.512.122-31

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЕРЕКШЕ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР БАЛАЛАР ҮШІН ӘЛЕУМЕТТІК ҰТҚЫРЛЫҚ РЕТІНДЕ

Галиева А.Н., Нәметова Л.С.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.
Ақсу ауданы, Жансүгіров кенті, nurai_gali@mail.ru*

Мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды оқыту мен тәрбиелеу ісінің бай тарихи тәжірибесі бар. Адамзат қоғамының қалыптасу тарихына көз жіберсек, мүмкіндігі шектеулі балаларға деген көзқарас қоғамдық эволюция барысында әртүрлі болғанын байқаймыз.

Мүгедектерге деген көзқарас шыдамсыздық пен қатыгездіктен аяушылық, көмек көрсету және қорғауға дейінгі аралықта өзгеріп отырды.

Қазіргі кезде барлық елдерде мүмкіндіктері шектеулі тұлғалардың білім алуы, еңбек ету мен әлеуметтік бейімделуі жалпы қоғам мен мемлекет тарапынан қарастырылып отыр.

Жылдар бойы елімізде жалпы және арнайы білім беру жүйесі қатар қызмет етіп келеді. Арнайы мектептерде ақыл-ойы кем балалар оқыса, жалпы мектепте ақыл-ойы қалыпты дамыған балалар оқып, тәрбиеленуде. ХҮІІІ ғасырдың өзінде белгілі психолог, дефектология ғылымында өзіндік орны бар ғалым Л.С. Выготский арнайы мектептің баланы шектелген дүниеден шығарудың орнына оның одан әрі шектелуіне, әлеуметтік бөлектенуіне қалыптастыратын дағдыларды дамытатындығын атап өткен [1]. Толықтыруды (компенсацияны) биологиялық мағынада емес, әлеуметтік мағынада қарастырған. Оның біріктіріп оқыту идеясын Батыс Еуропа мен АҚШ мектептерінің жұмыс тәжірибесінде жүзеге асқан. Тек соңғы жылдары ғана Ресей, одан кейін Қазақстанда белсенді жүзеге аса бастады.

БҰҰ адам құқы саласындағы декларациясы және ұсыныстарығ конвенция ережелерін басшылыққа ала отырып, Қазақстан Республикасы барлық балаларға, соның ішінде денсаулығына байланысты ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін сапалы біліммен, қоғамда әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз етуді өз мойнына алады [2].

Бұл тұрғыдан мектептегі инклюзивті білім берудің жүйесін жақсарту туралы міндеттерің бірі ретінде қарастырылған Қазақстанның 2020 жылдарға дейін Мемлекеттік білім беруді дамыту бағдарламасы қабылданды. Осы бағдарлама тұрғысынан 2020 жылға дейін инклюзивті білім берумен мүмкіндігі шектеулі балалардың жалпы санынан алғанда 50% қамтамасыз етілуі керек.

Мамандар инклюзивті білім беруді тек мемлекеттің инклюзивті саясатының бір компоненті ретінде қарастырады. Бірақ инклюзивті білім берудің негізгі міндеттерінің бірі қоғамда адамгершілікке негізделген сау қарым-қатынастардың қалыптасуы болып табылады.

Қазіргі кезде Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балалар көбіне-көп арнайы мектеп-интернаттарда білім алады. Шындығында, олар қоршаған ортадан жырақ, қоғамдық өмірге аса бейім емес. Мәселенің бұлай қалыптасуына бүгінгі қоғамда қалыптасқан жағдай да кінәлі. Өйткені біз мүмкіндігі шектеулі жандарға мүсіркей қараудан арыла алмай келеміз. Жалпы білім беретін орта мектептерде олардың оқып, білім алуына жағдай жасау енді-енді қолға алына бастады. Инклюзивті білім берудің негізі мектептегі барлық балаға олардың ерекшеліктерінен тыс сапалы білім беру болып табылады. Мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпыға білім беру ортасына қарай бейімдеу 2002 жылдан басталды. Сол жылы Қазақстан ТМД елдерінің арасында алғаш рет «Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік және медицина-педагогикалық тұрғыдан қолдау» туралы заңды қабылдады. Осы заң аясында жарымжан балаларға ерте бастан білім беру мәселесіне мән берілген. Оларды білім беру, әлеуметтік, медициналық тұрғыда қамтамасыз ету қарастырылған. Ең бастысы, аталмыш заңда инклюзивті білім берудің негізгі принциптері айқындалды.

Инклюзивті оқыту ерекше мұқтаждықтары бар балалардың жалпы білім беретін мектептердегі оқыту үрдісін сипаттауда қолданылады. Инклюзивті оқытудың негізінде балалардың қандай да бір дискриминациясын жою, барлық адамдарға деген теңдік қатынасты қамтамасыз ету, сонымен бірге оқытудың ерекше қажеттілігі бар балаларға арнайы жағдай қалыптастыру мақсаты жатыр. Инклюзивті білім беру әр балаға оның мектепте оқу көрсеткіштеріне сәйкес немесе сәйкес еместігіне қарамастан, білім алуға құқық береді.

Инклюзивті оқыту – барлық балаларға мектепке дейінгі оқу орындарында, мектепте қоғам өміріне белсене қатысуға мүмкіндік береді. Ол балалардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс-әрекетіне қатысуға қолайлы жағдай жасалады.

Инклюзивті білім беру тұрақты даму, қоғамдағы қалыптылық күрделеніп келетін қоғамда адамның әлеуметтенуінің негізі болуы тиіс. Адамдардың әлеуметтену мен бейімделу мүмкіндіктері тікелей оның білім беру жүйесімен тығыз байланысты.

Психологиялық педагогикалық әдебиеттерді талдау нәтижесі білім беру ортасы әлеуметтік мәдени феномен болып табылатындығын көрсетеді. Білім беру ортасы өзгеріп, дамып отырады, онда қоғамдық дамудың (позитивті және негативті) нәтижелерін байқауға болады [3].

Мүгедек балаларды жалпы білім беру мектептерінде инклюзивті білім беру жағдайында оқыту біріншіден, ұзақ уақытта интернаттық мекемелерде отбасынан жырақ білім алу мен тәрбиелену мәселесін шешеді, екіншіден, баланың өзі қатарлы құрбы-құрдастарымен үнемі араласуын қамтамасыз етеді, ұжымда өзара байланысқа түсіп, қарым-қатынас ережелерін меңгереді, педагогпен бірге шығармашылық тұрғыдан білім алу мәселелерін шешуге үйренеді, үшіншіден, инклюзивті білім беру барлық балалардың жекетұлғалық мүмкіндіктерін кеңейтеді, адамгершілік, толеранттылық, көмекке келу қасиеттерін қалыптастыруға, дамытуға жағдай жасайды, МШБ қоғамға кірігуінің және әлеуметтік бейімделу мәселесін тиімді шешпек.

Мүмкіндігі шектеулі балалар үшін инклюзивті білім берудің жағымды көрсеткіштері анық:

- инклюзивті ортадағы мүмкіндігі шектеулі балалар, арнайы мектепте оқитындармен салыстырғанда, өздерінің қалыпты деңгейдегі құрбыларымен әлеуметтік өзара байланысқа түсуде жоғары деңгейді көрсетеді;

- инклюзивті ортада мүмкіндігі шектеулі балалар күрделі бағдарламалар бойынша оқиды, арнайы мектепке қарағанда жалпыға білім беру бағдарламалары жоғары әрі күрделі білім деңгейін талап етеді. Яғни, мүмкіндігі шектеулі балалар инклюзивті мектепте академиялық міндеттерді шешуге көбірек уақыт жұмсайды, және де, салыстырмалы деңгейде жоғары академиялық нәтижелерді көрсетеді;

- балалар кіші топтарда педагогтың тапсырмасын бірлесе орындау барысында кейбіреулерінің даму ерекшеліктері бар екендігін ұмытады. Біртіндеп, қалыпты деңгейдегі балалар өздерінің мүмкіндігі шектеулі балалармен ұқсастықтары көп екендігін түсінеді;

- инклюзивті сыныптарда қалыпты деңгейдегі балалар мүмкіндігі шектеулі балалармен тығыз қарым-қатынаста болады, ал бұл өз кезегінде инклюзивті сыныпта білім алған баланың ересек адам болғанда да басқа адамдармен жатырқамай араласуына негіз болмақ;

- инклюзивті білім беру жағдайында материалдық ресурстар мен материалдық қамтудың арттырылуы қалыпты деңгейдегі де, дарынды балаларға да пайдалы. «Арнайы бағдарламаларға» бөлінген қаражат тек мүмкіндігі шектеулі балаларды ғана емес, олардың қалыпты деңгейдегі құрдастары да пайдалана алады;

- инклюзивті оқытудың тағы бір жағымды жағы – сыныппен қосымша педагогикалық мамандардың (арнайы педагог, логопед, психолог, т.б.) жұмыс жүргізуі;

- инклюзивті сыныпта оқитын қалыпты деңгейдегі балалар өздерінің мүмкіндігі шектеулі құрдастарын сыйлауға, олардың психофизиологиялық дамуындағы бұзылыстардың түпкі мәнін түсінуге үйренеді.

Қазіргі таңда мүмкіндігі шектеулі балаларды қоғамға біріктіру, әлеуметтік бейімдеу, білім беру және тәрбиелеу, бала дамуының бұзылыстарын алдын алу және нәтижелі түзету үшін қолайлы жағдайлар жасау мақсатында жұмыстар жетілдірілуде. Қазақстан Республикасының инклюзивті білім беруді әрі қарай енгізу процесіне І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті де өз үлесін қосуда. Жоғары оқу орнында мүмкіндіктері шектеулі тұлғалардың білім алуына жақсы мүмкіндіктер бар.

Мүмкіндіктері шектеулі балалардың жалпы білім беретін мектепте білім алуы мұғалімдерге қиынға соғатыны мәлім. Бұл мәселені шешу үшін, яғни болашақ мамандарды инклюзивті үрдіске дайындау мақсатында университетте «Инклюзивті білім беру» атты таңдау курсы енгізілген. Сондай-ақ, жыл сайын университет қабырғасында республика көлемінде «Инклюзивті білім беру: тәжірибе, мәселелері, даму перспективасы» тақырыбында дөңгелек үстел, онлайн-семинар формасында өткізілетін іс-шаралық дәстүрге айналған. Инклюзивті білім беру мәселелерінің теориялық және әдіснамалық негіздері, Қазақстан мен Ресейдегі мектеп және мектепке дейінгі ұйымдардағы инклюзивті білім беру тәжірибесі бағытында жоғары оқу орнының оқытушылары, магистранттары мен докторанттары, қалалық білім беру бөлімінің қызметкерлері, инклюзивті білім беру ұйымдарының педагогтары мен басшылары өздерінің пікірлерін білдіріп отырады.

Инклюзивті білім беру – мүмкіндігі шектеулі балалардың әлеуметтік бейімделу, отбасын қолдау мәселелері мен балалар мүгедектігінің алдын алуға бағытталуымен қатар, жалпы білім беретін мектепте мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытып жатқан педагогтардың әдістемелік жақтан кездесіп жатқан қиындықтары әлі де болса шешуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Выготский Л.С. Основы дефектологии. Сборник сочинений в 6 томах. Т.5.- М.: Педагогика. -1983

2. Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 11 шілдедегі №343 Заңы

3. Мануйлов Ю.С. Средовой подход в воспитании. Издание второе, перераб. – М.:Н.Новгород: 2002.-157 с.

ӘОЖ 378

БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ ТҰЛҒААРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ НЕГІЗІНДЕ АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Жиеналина М.Б

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
lapo4ka_93.11@mail.ru*

Мақалада білімгерлердің тұлғааралық қарым – қатынас негізінде адамгершілік құндылықтарын дамытудағы әдіс – тәсілдерді іріктеу, оны оқу үрдісіндегі пайдалану жолдары қарастырылмақ.

Студентов в статье рассматриваются межличностные отношения на основе нравственных ценностей в развитии методов отбора, будут обсуждены пути ее использования в учебном процессе.

Students in article examines interpersonal relationships based on ethical values in the development of screening methods will be discussed ways of its use in the educational process.

Тұлғааралық қарым-қатынас – ол жекелеген адам арасындағы туындайтын қатынастар.

Жеке қарым-қатынастар – ол адамдардың бірлескен қызметінен басқа жағдайларда туындайтын қарым-қатынас.

Кеңес психологы Б.Г. Ананьев студенттік кезенді «жеке қатынаста адамгершілік және эстетикалық сезімдердің және өзіне азаматтық, қоғамдық-саяси, кәсіби-еңбекті біріктіретін ересек адамның функцияларының қалыптасып, тұрақталуының айрықша белсенді мәнге ие» деп қарастырды.

Жоғары мектеп жасынан студенттік жасқа өтуі өмірдің үйреншікті көзқарастың өзгеруі мен қарама-қайшылықтарымен сәйкес келеді. Бұл қарама-қайшылықтар әлеуметтік-психологиялық сипатта болады.

Студенттік кезеңдегі өзбеттілік әрекеттер туралы сұрақ көп жағдайда нақты практикалық сипатта болып келеді. Бір жағынан теориялық білім мен қызығушылықтар жиналған білім аймағындағы практиканың қолдануымен кездескенде тексеруден өтеді. Екінші жағынан қызығушылықтар мен қажеттіліктердің теориялы, абстрактілі аймағы оны тұрмыста қолдануға әкеледі. Өзбеттілік - жатақханадағы өмірге үйрену, өзінің ақшасын ұстау, өз уақытын дұрыс қолданумен байланысты практикалық іске айналады.

Студенттік кезең – бұл адамгершілік дамуының, моральдық мөлшерді меңгерудің қарқынды даму кезеңі. Адамгершілік дамуы өзіне адамгершілік сана-сезімді, адамгершілік мінез-құлық және адамгершілік қарым-қытынасты жинақтайды. Студенттік кезеңде студенттердің қарым-қатынас мәдениеті, құрбы-құрдастарымен өзара қатынастары айтарлықтай өзгереді. Тіпті олар үшін жора-жолдастарына көмек қолын беруге дайын тұру, достықты сүю, мейірімділік және қайырымдылық сияқты қасиеттер өте маңызды саналады [1]. Студенттің қатынас жасау типтерін зерттеген еңбектер қарастыра отырып, студенттердің қарым-қатынас жасау қабілетін үш түрге бөліп қарастыруға болатындығын Л.А.Перовская, Ю.М.Лотман, М.И.Рыданов және Б.Ф.Ломовтардың еңбектерінен көреміз:

1) Жалғыздыққа бейім өзімен-өзі жүретін студент. Оны айналасындағы құрдастарымен қарым-қатынас жалықтырады. Ол өзімен-өзі жалғыз қалғанда немесе өзі ұнататын ісімен айналысқанда ғана өзін жайлы сезінеді.

2) Жұптасқан қарым-қатынас түріне бейім студент. Оның жанында сенімді досы немесе құрбысы болуы қажет. Ол доссыз немесе құрбысыз толыққанды өмірді сезіне алмайды.

3) Топтық, ұжымдасқан қарым-қатынас түріне бейім студенттер. Мұндай ұжымдасқан немесе бейімділіктеріне қарай топтасқан студенттерден дұрыс бағыттағы салауатты қарым-қатынастағы ұжымдар да, сондай-ақ, қоғамдағы жағымсыз әрекеттерге баратын топтар да қалыптасуы мүмкін. Осы қарым-қатынас жасау қабілетінің үш түрі арқылы мынадай көзқарасқа тоқталамыз: егер бірінші типке жататын студент қақтығыс жағдайында жалғыз өзі уайымдайтын болса, екінші және әсіресе, үшінші типке жататын студенттер табиғи сыртқы қорғаныс тәсілдерін қолданады. Мектеп жасындағы жасөспірімдермен салыстырғанда, студенттердің қақтығысқа түсетін адамдарының саны көп, өйткені мектептегі санаулы мұғаліммен салыстырғанда, студент әр курста он-он бес оқытушымен, жаттықтырушылармен, кафедрадағы, факультеттегі, оқу бөліміндегі әдіскерлермен, қызметкерлермен тұлғааралық қарым-қатынасқа түседі. Оның көз алдында алуан түрлі мамандардың: жас, орта жастағы, егде жастағы оқытушылардың, өз ісінің білікті мамандарының немесе салмақты, мәдениетті оқытушылардың және беймаза, дөрекі оқытушылардың әрқайсысының өзіне тән қайталанбас, дербес сабақ беру үлгілері ұсынылады. Сонымен қатар, оқытушылармен арадағы қақтығыстар, түсінбестіктер мен шиеленістердің пайда болу мүмкіндігі де арта түседі [2]. Қарым-қатынас – адамзат әрекеттесуінің бір түрі. Қарым-қатынас барысында тұлғаның ең жағымды жақтары анықталады және ашылады. Мәдениетті адам үшін қарым-қатынас – қажеттілік, оның жоқтығы ауыр, орны толмас шығын деп қабылданды. Тілдесу барысында адамдар бір-біріне ықпал етеді. Адамдар тілдесуіндегі ең бастысы – өзара түсінушілік. Тілдесу мәдениеті әр адамға қажет. Тілдесу арқылы біз жаңа ақпарат аламыз, басқа адамдармен қатынасымызды ретке келтіреміз, дос табамыз, отбасын құрамыз, еңбек етеміз, оқимыз, өмірімізге керектінің бәрін табамыз. Тілдесудің вербальды және вербальды емес жақтарын қараструға болады. Жеке қарым-қатынас аумағы (зоначы) – бұл қарым-қатынас барысында адамдар арасындағы қашықтық. Адамдар арасындағы өзара қатынасқа байланысты, олардың арасындағы қарым-қатынас та әр түрлі қашықтықта болады. Төрт зонаны айтуға болады:

1. Көпшілік зона (3,5 – 4 м.) – танымайтын бір топ адам алдына шыққанда ұстанатын қашықтық.

2. Әлеуметтік зона (1,5 – 3,5 м.) – мұндай қашықтық аз танымал адамдар арасында сақталады, ресми кездесулерде, іскерлік қарым-қатынастарда, дүкен және т.б. қызмет көрсету жұмысшылармен қарым-қатынаста.

3. Жеке зона (45см – 1,5 м.) – қол созым қашықтық. Көп жағдайда біз осы зонада араласамыз. Бұл қашықтыққа жақсы достар, әріптестер, жолдастар, жақсы білетін адамдар жіберіледі.

4. Интимизм зонасы (15-45 см) – шынтақ қашықтығындағы қарым-қатынас. Бұл зонаға тек өте жақын адамдар, ата-ана, балалар жіберіледі.

Бұл әдістеме Т.Лири, Лефоржем, Р.Сезекамның негізінде 1954 негізі қаланды. Өзара қатынасты анықтау барысында үнемі 2 фактор анықталады. Бағыну, достық, басшылық нақты осы факторлар өзара қатынасты анықтауда адам туралы ортақ әсер қалдырады. Олар Аргнойлам бойынша компоненттің ең бастысы болып табылады. Әлеуметті бағытты таныстыру барысында Т.Лири шеңбер түрінде схема жасады. Сонымен қатар ол оның ішінде бірнеше сектор, яғни бөліктерге бөлінеді. Бұл шеңбердің ішінде горизонтальды не вертикальды түрде бағыт көрсетілген. Басқарушы-бағынушы достық-қастық бұл кезекті бұл бағыттар 7 бөлікке бөлінген. Тағы да кішкентайдан 196 бөлікке бөлінген. Т.Лири бұл әдістемені бақылап отырған адамның қылығын анықтауға, өзін-өзі бағалауын анықтауға қолдануға болатынын айтып өткен. Қарым-қатынас мәселені шешудегі толғану процесін айтады. Процесуалдық құбылыс және ол адам басында үнемі жұмыс күйінде болып табылады. Мида үздіксіз болып отыратын ойлану және процесін микро ретінде кездеседі. Қарым-қатынастың негізгі функциясы жұмбақ мәселелерді шешу. Мәселелердің шешілуі адам баснда реттелініп отырады. Әрине, оның қалай реттелетіні көзге көрінбейді. Ой

процесі көзге көрінбегендіктен оның дәл өзін реттеу мүмкін емес, қалайша жүзеге асып, реттелуі үшін қандай шарттардың қажет екенін тексеруге арналған. Ойлау процесінің жүзеге асу шартына адамның бұрынғы тәжірибесі мен бағыты және ойлануға итермелеуші себебі мотивтері жатады. Адам бағыты оның ойлауына қаншалықты ықпал ететінін байқау үшін студенттерге арифметикалық есептер ұсынылады. Берілген есептер бір тектес екі топтан құралып, оның бір тобын шығару тәсілі белгілі бағытта арналады. Мұнан кейін студенттерге екінші топтағы есептерді шығару ұсынылады. Осы эксперименттің бірінші мақсаты топтағы есептерді шығару жолы, екінші топтағы есептерді шығаруға қаншалықты әсер ететінін тексеру. Экспериментті жүргізу үшін зерттеуші әрбір студент екі топтағы есептерді шығаруда әрқайсысына қанша уақыт жібергені мен кездескен қиыншылықтарын жазып отырады. Бұл студенттердің есептерді шығаруда жиі кездесетін сәтсіздіктің бірі – жаңа есептерді бұрыннан дағдыланған тәсілдерді қолданып шығару. Бұл жәйттен біздер адамда бұрыннан қалыптасқан бағыттың жаңа есептерді шығаруға тиісті әсерін байқаймыз.

Типтік әдістің қақтығыс жағдайындағы жауап беру ерекшелігін анықтауға көмектеседі. Топ ішіндегі бәсекелестікке жиі баратын бірнеше адамды бөліп алып немесе ойында мәмілеге жиі келушілерді қақтығыстан қашатындар немесе оны адам әрі өршітуші. Сонымен қатар әр топтағы әр мүшені бейімделуін бірлескен іс-әрекетте бағаланады. Әрбір 5 бөлімде (бәсекелес, бақталас, мәміле, қашқылау, құрал). Берілген жауап қорытынды кілтімен салыстырыла тексерілді. Барлығы 30 сұрақтан құрастырылады [3]. Жарияланған еңбектің саны бойынша психология конфликтология салалары арасында лидерлік орынға ие. Қақтығыс мәселелері бойынша жарияланған. Қарама-қайшылыққа түспес бұрын болашаққа бәсекелестер бейберекет қарым-қатынаста, немесе өзара ынтымақтастықта болуы мүмкін (мысалы, көршілер, қызметтестер, отбасы мүшелері т.б.) қақтығыстың алдын-алудың ең сенімді жолы – ол ынтымақтастықты орнату және оны бекіту. Конфликтологтармен ынтымақтастықты қолдау мен дамытудың бірқатар әдіс бар. Олардың қатарына келесілерді жатқызуға болады:

- Келісім. Ол бойынша болашақ бәсекелесті біріккен қызметке тартады;
- Практикалық эмпатия серіктестердің жағдайына «кіруді», оның мәселесін түсініп, көмектесуге дайындығын білдіреді;
- Серіктестіктің репутациясын сақтау екеуінің ой-пікірлері келіспеген күннің өзінде де қарсыласына деген сыйлы қатынасты сақтаудан тұрады;
- Серіктестіктерінің бірін-бірі толықтырушы бірінші субъектіде жоқ қасиеттерінің екіншілерінің толық пайдалануы;
- Әлеуметтік кемсітушілікті (дискриминация) жою.
- Бөлінбейтін қызмет;
- Психологиялық күй;
- Психологиялық «поглавание» жаақсы көңіл-күйді қолдау сөйтіп қақтығысты жағдаяттың туындауы қиындату.

Ынтымақтастықты қалыптастыру мен дамытудың аталған әдістері әрине, түпкілікті емес. Алайда бұлар адамдар арасында қалыпты іскерлік қатынасты сақтауға, қақтығыстың алдын алуға, ал егер ол туындаса оны шешуге ұмтылады. Т.Лири, Лефоржем, Р.Сезекамның негізінде 1954 негізі қаланды. Өзара қатынасты анықтау барысында үнемі 2 фактор анықталады. Бағыну, достық, басшылық нақты осы факторлар өзара қатынасты анықтауда адам туралы ортақ әсер қалдырады. Олар Аргнойлам бойынша компоненттің ең бастысы болып табылады. Әлеуметті бағытты таныстыру барысында Т.Лири шеңбер түрінде схема жасады. Сонымен қатар ол оның ішінде бірнеше сектор, яғни бөліктерге бөлінеді. Бұл шеңбердің ішінде горизонтальды не вертикальды түрде бағыт көрсетілген. Басқарушы бағынушы достық-қастық бұл кезекте бұл бағыттар 7 бөлікке бөлінген. Тағы да кішкентайдан 196 бөлікке бөлінген. Т.Лири бұл әдістемені бақылап отырған адамның қылығын анықтауға өзін-өзі бағалауын анықтауға қолдануға болатынын айтып өткен.

Кеңес дифференциалды психологиясында темпераменттің біркелкі шарт проблемаларын және қызметін шешуді ескеру мүмкін. В.С.Мерлиннің айтуы бойынша, темперамент – барлығына ортақ, яғни, универсалды, адамның динамикалық психикасының жүргізушісі. В.С.Мерлин темпераментті жалпы деп, универсалды, адам психикасын жалпы динамикасын реттеуші деп есептеді. Жиналған көптеген эксперименталды материалдар қоры темпераменттің әр түрлі қасиеттерін ашады. А.И.Крупнов динамикалық белсенді параметрлерін (психомоторлы, ақыл-ойлы, интеллектуалды, ерікті) өнімді-нәтижелі компонентке индивидтің санаулы қабілеттерін берілген үш жұмыс режимі: ыңғайлы, максималды, жоғарғы максималды режимдері бойынша зерттеген. Көптеген моделденген жолмен табылған жаңа эксперименталды материал, темпераменттің қызметтегі маңызды рөл атқаратындығына көз жеткізеді. Көптеген эксперименталды материалдарда темперамент – іс-әрекеттің ерекше түрі ретінде қарастырылады. Соған сәйкес, Б.И.Додонов пен А.А.Бодалевтың зерттеулерінде монотонды әрекеттің эксперименталды моделін айтуға болады. Монотонидің пайда болу дәрежесі мен жылдамдылығын және әр түрлі темперамент типтеріндегі адамдарда түңілу бірін-бірі керісінше, монотонды күйі тез арада көрінеді. Динамиканың әр түрлі жақтарының арқасында монотонды күйі мен жалығу бір-бірін толықтырып тұруы мүмкін, әр түрлі темперамент түрін көрсетушілер асыра қызмет етуіне жақсы жағдай жасалады. Я.Стреляу және оның әріптестері бірнеше жыл ішінде реактивтілік пен темперамент қасиеттері мен индивидуалды қызмет стилі арасындағы байланысты қарастырды. Я.Стреляу эмоционалды мінездеменің жоқтығын көрсетті. Басты фундаменталды темперамент өлшемінің жүйесінде реактивті және активті болып келеді. Реактивті адам организміне әсері жауап реакциясының көлемін көрсетеді, ал активті ерекше қимыл-қозғалыстардың, қылықтардың интенсивтілігін және ұзақтығын көрсетуі осы екі кеңестік бір-біріне пропорционал болып келеді.

Жаратылыстанудың қалыптасқан теориялық тәжірибесі нормативті ұстаным тұрғысынан қарастырылады: тәжірибеден сыналушыны алып тастап, орнына автомат қойған болсақ, тәжірибеміз мінсіз болар еді. Өкінішке қарай адам психологиясымен бұлай істеуге келмейді. Психолог тәжірибе жасаушының да, өзінің де - адам және адами қылықтардың ғана тән екенін ескеруі шарт. Бірінші кезекте – қателіктер тұрады, яғни тәжірибеден еріксіз ауытқу (мінсіз тәжірибе жасаушы). Саналы алдау мен бұрмаланған нәтижені талқыламай-ақ қояйық. Іс тек қателіктермен ғана шектелмейді., оларды кейде жөндеуге болады. Тәжірибе жасаушының жүріс-тұрысының тұрақты тенденциясы – бір басқа, олар тәжірибелік жағдайға әсер етеді және жүріс-тұрыстың психикалық реттеуінің бейсаналық нәтижесі болып табылады. Қызметтік жағынан тәжірибе тәсілі – тәжірибе жасаушының қызметі, яғни зерттеп жатқан адамның психикасының ерекшелігін анықтау үшін қызмет шарттарын өзгертеді. Өлеуметтік тұрғыдан алғанда тәжірибені жүргізуші тұлға ойын бастаушы рөлін атқарады, ал сыналушы оған бағынышты, орындаушы, шәкірт пен ойын қатысушысы рөлін атқарады. Тәжірибе схемасын тәжірибе жүргізуші іс-әрекеті ретінде қарастырсақ, необихевиоризм моделіне сай келеді: стимул – уақытша айнмалы – реакция. Балалар ересектермен қарым-қатынаста өте эмоционалды болады. Ересек адам баланың психологиясында маңызы бар тұлға болып табылады. Ересектер балаға не пайдалы, не қауіпті, не сүйкімді екенін түсіндіріп сенімге кіреді немесе жағымсыз, одан алыс жүру керек дегендей ой туғызады. Сондықтан да балалар танымайын ересек адамға ұнауға тырысады немесе қарым-қатынасқа мүлдем түспейді. Зерттеушінің зерттеушіге қарым-қатынасы экспериментке деген қарым-қатынасын көрсетеді. Балалардың тұлғалық ерекшеліктерінің пайда болуы ересек адамдарға қарағанда көбінесе жағдайға байланысты. Жағдай қарым-қатынас кезінде құрылады: бала зерттеушімен дұрыс қарым-қатынаста болуы керек және оның қойған сұрақтары мен талаптарын түсінуі керек. Бала жақын туыстарымен қарым-қатынас жасау арқылы туған тілін үйренеді, ол әдеби тілді емес, күнделікті қолданыстағы сөз тіркестерін игереді. Егер бала сол өлеуметтік топқа жатпаса, әдеби-ғылыми тілде сөйлейтін зерттеуші балаға ешқашан эмоционалды жақын бола

алмайды. Эксперимент жасау барысында балаға үйреншікті емес түсініктер, коммуникация тәсілдері (сөйлеу мәнері, мимика, пантомима, сөзсіз ыммен атқарылатын ойын) нәтижесіне үлкен кедергісін келтіруі мүмкін. Тұлға тым биік қиялдарға ие, сол себептен тәжірибенің кейбір жағдайлары ересек адамдарға қарағанда балаларда өзгеше фантастикалық түрде қабылдануы мүмкін. Ж.Пиженің эксперименттеріне сын айта отырып, кейбір авторлар мына аргументтерді келтіреді. Бала экспериментті өз заңдары бар ойын ретінде қарастыруы мүмкін. Зерттеуші бір ыдыстан екінші ыдысқа суды аударып – төңкереді де, баладан су мөлшерінің сақталатынын немесе сақталмайтынын сұрайды. Балаға дұрыс жауап қызықсыз болып көрінуі мүмкін, сондықтан ол зерттеушімен ойнай бастайды. Ол сиқырлы ыдыспен сиқыр көрсетті деп ойлауы немесе материя заңдарын сақтауды қажет етпейтін ойын деп сезінуі мүмкін. Бірақ бала өзінің қиялының мазмұнын аша алмайды. Бұл аргументтер Ж.Пиже критиктерінің жорамалдары болуы мүмкін. Эксперимент жағдайын тиімді қабылдауда интеллектінің даму деңгейін анықтайтын әр түрлі деңгей симптомдары бар. Алайда бұл шешімі жоқ мәселе. Зерттеушілер балаға қойған сұрақтары мен өтініштерін дұрыс түсінуіне, жауап берерде нені айтқысы кеп, нені меңзегеніне аса мән беруі керек. С.Розенцвейг әлеуметтік психология саласында психологиялық эксперимент жүргізудің негізін қалаушы. 1933жылы ол осы проблемаға байланысты аналитикалық шолу жасап, жарияланған болатын. Ол эксперименттің нәтижесін бұрмалайтын қарым-қатынастың негізгі факторларын атап көрсетті.

1) Бақылаушыға деген қарым-қатынас жасау қателіктері. Олар зерттелушінің реакцияны

таңдау кезіндегі шешім қабылдау бөгілерінің түсінігімен байланысты.

2) Зерттеушінің мотивациясымен байланысты қателік. Зерттелуші өз қызығушылығымен, тәкәшарлығымен, атаққұмарлығымен тәжірибеге қатысып, зерттеушінің мақсаттарымен сәйкес әрекет жасамауы мүмкін. Ол қойылған мақсатты өз түсінігімен немесе эксперименттің мақсатына қарай әрекет етуі мүмкін.

3) Жеке тұлғаға әсер ету қателігі, яғни зерттелуші қабылдауындағы зерттеушінің тұлғалық қасиеттері. Қазіргі таңда бұл артефактілердің әлеуметтік-психологияға қатысы жоқ. Зерттелуші экспериментке өз еркімен немесе зорлықпен қатысуы мүмкін.

Алдау тәсілін қолданған кезде көптеген этикалық проблемалар пайда болады, себебі біз тұлғаның зерттеуге қатысуға назарын аудару үшін оны ескертпейміз. Біз мұнда зерттеушілінің толық бақылауға аламыз және ол манипуляцияның объекті боп табылады. Өз ісіне ықпалсыз зерттеушілердің кесірінен көптеген үлкен қауіптер бар. Сонымен қатар бұл модель әлеуметтік психологияда ең көлемде қолданылады. Көп жағдайда ол балалар психологиясында, даму психологиясында және педагогикалық психологияда қолданылады. Бұл жағдайда манипуляция проблемасы қатты болады, өйткені балалар ерекшеліктердің бақылауында. Десек те, бұл экспериментке қатысушы бала ата-анасының, қамқоршысының рұқсаты қажет болады. Бұл экспериментті өткізудің ең басты қиындығы – тұлға бақылауға алмайды, себебі осындай жағдайда ғана эксперимент шынай болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан Халқына жолдауы. //Егемен Қазақстан, 2005,18 ақпан.

2..Есенғұлова М.Н. Студенттердің қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда халықтық педагогика идеяларын пайдаланудың педагогикалық шарттары Автореф. дис... к.п.н. – Түркістан, 2007.

3. Жеке тұлға мәдениетін қалыптастыру - өзекті мәселе // Республикалық ғылыми-практикалық конференция. Ақтөбе, 2006.

4. Оқыту үрдісінде қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың өзекті мәселелері // ХХІ ғасырдағы қазақ мектебі: даму болашағы республикалық ғылыми-практикалық конференция. - Алматы, 2006. 452-457б.

5. Болашақ мамандардың қарым-қатынас дағдылары мен икемділігін қалыптастырудың теориялық негіздері // Абай әлемі: рухани мұра мәселелері және қазіргі кезең. Республикалық конференция. Ақтөбе, 2005. - Б. 222-225.

6. Жеке тұлға мәдениетін қалыптастыру - өзекті мәселе // Республикалық ғылыми-практикалық конференция. Ақтөбе, 2006.

7. Мұхамеджанова Ә. Оқытушы мен студенттің өзара қарым-қатынасын басқару // Білім. №10 - 2006. 18 бет.

УДК 378

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ, ИНТЕРАКТИВНЫЕ ФОРМЫ И ПРИЕМЫ РАБОТЫ В ВУЗЕ

Курманов М.Б.

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдықорган

Принято считать, что инновацией являются только новые мысли, причем если производство новых мыслей будет массовым – это вновь перестает быть инновацией. То есть, сейчас инновацией, вероятно, может считаться и сам отказ от инновации, как от самостоятельной ценности.

Что же такое инновация? Заглянем в словарь: «Инновация - нововведение в области техники, технологии, организации труда или управления, основанное на использовании достижений науки и передового опыта, обеспечивающее качественное повышение эффективности производственной системы или качества продукции». Таким образом, инновация - это не любое нововведение или новшество, а именно такое, которое кардинально изменяет саму эффективность какого-либо процесса. Сам термин «*innovatio*» происходит из новой латыни и представляет собой синтез слов «*investio*» (одеваю) и «*novatio*» (обновляю). Более обще это понятие может применяться также и к творческой идее, которая была осуществлена. Понятие инновация относится как к радикальным, так и постепенным (инкрементальным) изменениям в продуктах, процессах и стратегии организации (инновационная деятельность). Исходя из того, что целью нововведений является повышение эффективности, экономичности, качества жизни, удовлетворенности клиентов организации, понятие инновационности можно отождествлять с понятием предприимчивости - бдительности к новым возможностям улучшения работы организации (коммерческой, государственной, благотворительной, морально-этической). Инновация - это такой процесс или результат процесса, в котором: используется частично или полностью охраноспособные результаты интеллектуальной деятельности; и/или обеспечивается выпуск патентоспособной продукции; и/или обеспечивается выпуск товаров и/или услуг, по своему качеству, соответствующих или превышающих мировой уровень.

Инновации рассматриваются с разных точек зрения: в связи с технологиями, коммерцией, социальными системами, экономическим развитием и формулированием политики. Соответственно, в научной литературе существует широкий спектр подходов к концептуализации инноваций.

При концептуализации понятия «инновации» полезно сравнить его с другими понятиями. В частности, в научной литературе отмечается, что понятие «инновация» часто смешивается с понятием «изобретение», обозначающее создание новой технической разработки или усовершенствование старой. Кроме того, многие усовершенствования было бы правильнее назвать просто словом «улучшение». Понятия «изменения» и

«креативность» также иногда могут быть употреблены вместо понятия «инновации». Чтобы отличать инновации от перечисленных выше понятий, нередко уточняется, что особенность инновации в том, что она позволяет создать дополнительную ценность, позволяет инноватору получить дополнительную ценность и связана с внедрением. В рамках этого взгляда инновация не является инновацией до того момента, пока она успешно не внедрена и не начала приносить пользу. В рамках альтернативного подхода другие понятия используются как часть определения инноваций: «Инновация имеет место, когда кто-либо использует изобретение — или использует что-то уже существующее новым образом — для изменения образа жизни людей». В данном случае изобретением может быть новая концепция, устройство или другие вещи, которые облегчают деятельность, а инновационность не связывается с тем, получил ли организатор инновации какую-либо выгоду и принесла ли она позитивный эффект.

Процесс интерактивного обучения осуществляется в условиях постоянного, активного взаимодействия всех обучающихся. Студент и преподаватель являются равноправными субъектами обучения. Использование интерактивной модели обучения предусматривают моделирование жизненных ситуаций, использование ролевых игр, совместное решение проблем. Исключается доминирование какого-либо участника учебного процесса или какой-либо идеи. Это способствует гуманному, демократическому подходу к модели.

Во многих проведенных мною занятиях использовались идеи и стратегии критического мышления, что объясняется тем, что, во-первых, модуль критического мышления является, как мне кажется, одним из самых главных в современных инновациях, и, во-вторых, потому что стаж моей педагогической работы с использованием методов и стратегий критического мышления исчисляется уже двумя десятками лет.

Критическое мышление представляет собой дисциплинарный подход к осмыслению, оценке и анализу информации, полученной в результате наблюдения, опыта и размышления, что, безусловно, как нельзя больше подходит к учебным занятиям проблемно-аналитического характера. Поскольку почти все проведенные мною занятия включали в себя диалоговые и дискуссионные формы работы, стратегии критического мышления присутствовали во всех частях занятий, которые и строились по типу урока критического мышления.

Так, в первой части всех занятий (Вызов-Evocation), использовались такие стратегии, как "Мозговой штурм", "Ассоциации-кластеры", "Линия ценностей", "Верные и неверные утверждения" и другие. Связано это было с тем, что в начале урока необходимо всегда заинтересовать студентов, настроить их на активный поиск, направить их на решение определенной проблемы, организовать их на совместные действия. Поэтому переход ко второй фазе занятия (Осмысление-RealizationofMeaning) всегда был связан с подготовкой каких-либо графических организаторов (схем, таблиц, графиков, плакатов-постеров, видеопрезентаций и т.д.), что, несомненно, помогало логически перейти непосредственно к теме занятия. Далее во второй части занятия также использовались отдельные приемы и элементы стратегий критического мышления: "INSERT", "ЗХУ", "Продвинутая лекция", "Жигсо", "ТАСК-анализ" и другие. И здесь переход к третьей части занятия (Рефлексия-Reflection) был оправдан логически: новая тема должна быть закреплена в активных действиях студентов, поэтому далее использовались такие стратегии, как "Перекрестная дискуссия", "Круглый стол", "Карусель", "Кубик", "Ромашка Блума", "Толстые и тонкие вопросы", "Взаимоопрос" и другие. Наконец, в самом конце занятия для формативного оценивания использовались такие приемы стратегий, как "Диаграмма Венна", "Дневник двойной записи", "Эссе", "Синквейн", "Последнее слово за мной", "Обратная связь (карточки) и другие.

В качестве конкретного примера из проведенных занятий приведу следующий фрагмент урока: "Использование стратегии "Академическая дискуссия".

Сначала позволю себе небольшое отступление по поводу использования дискуссий вообще. В больших (по количеству студентов) группах лучше, как мне кажется, использовать дебатную стратегию "Углы", поскольку тогда в связи с постановкой вопроса дискуссии можно сформировать 4 команды ("За", "Против", "Может быть" и "Особое мнение"). В небольших же группах дискуссия более эффективна в формате "Да" - "Нет", причем здесь необходим именно мягкий, компромиссный вариант "академической дискуссии". Дело здесь в том, что в этом формате дискуссии отсутствует прямое столкновение сторон, не принимаются контраргументы, а задаются лишь уточняющие вопросы, и вообще тон дискуссии носит доброжелательный, толерантный характер, студентам прививаются коллегиальные, уважительные формы взаимоотношений, воспитывается терпимость и благодарность к компонентам, делается акцент на доброжелательный исход дискуссии. Вообще, формулы выражения благодарности производят "чудодейственный" эффект, они сразу снимают накопившееся напряжение, разряжая обстановку в аудитории, создают в ней благоприятную атмосферу.

Вернусь к обещанному фрагменту занятия. Во время и после "Перекрестной дискуссии" студентам было разрешено свободно переходить из одной команды в другую, поддерживая таким образом тот или иной аргумент или позицию команды. Таким образом происходит своеобразное оценивание дискуссии, студенты, буквально "проголосовав ногами", выражают собственное мнение. Точно так же участники дискуссии переходят в тот или иной угол аудитории во время дискуссии "Углы", они тем самым сигнализируют о своей оценке хода дебатов, такая оценка представляется мне наиболее ценным результатом дискуссии. Добавлю, что само по себе такое "дефилирование" по аудитории является новым приемом для студентов, однако они с удовольствием его использовали. Такой прием оценивания заменяет традиционную карточную оценку, которая не всегда эффективна после разгоряченной дискуссии. Также традиционное эссе после дискуссии я заменил приемом стратегии "Последнее слово за мной...", когда студенты на карточках-стикерах записали свое мнение о резолюции дискуссии. Творческое же задание "Свободное письмо" студенты получили в качестве домашнего задания (см. приложение).

Действительно, в спокойной домашней обстановке студенты получили возможность "доспорить" или оспорить какие-то аргументы, найти к ним новые доказательства, смогли уточнить или объяснить свою позицию во время дискуссии, даже поменять свое окончательное мнение "последнего слова". Такое оценивание мне представляется даже более ценным, т.к. не все студенты смогли во время дискуссии высказаться (по разным причинам), во время же домашнего "свободного письма" они получили наконец эту возможность, преодолев свою прежнюю неуверенность, приобретя дома "холодный разум", так не хватаящую им выдержку и самообладание, логическую завершенность своих выводов и, наконец, сформулировали свою позицию как по поводу резолюции дискуссии, так и по поводу оценки хода дискуссии вообще.

Стратегии критического мышления, использованные на проведенных мною занятиях, позволили студентам активно и свободно наблюдать, анализировать, размышлять (рефлексировать), рассуждать и приходиться к принятию решений. Таким образом, студенты продемонстрировали готовность к воображению и принятию альтернативных решений, показали склонность к активным организованным совместным действиям, работали в командах, формируя тем самым свое гражданское сознание, получили необходимый опыт выступления в аудитории.

Студенты - будущие учителя не только познакомились со стратегиями критического мышления, но и смогли их апробировать на себе.

Студенты приобрели понимание идей критического подхода к мышлению, основанному не на выявлении недостатков в суждениях других людей, а направленному на

выявление, проверку, оценку, развитие и применение новых, но уже понятых ими (студентами) идей.

Сначала преподавателю надо определить, что он планирует сделать на занятии, а потом, как и какими способами, какими способностями своими и студентов оперировать. Структура занятия таким образом определяется целью и содержанием изучаемого материала и не может строиться стихийно.

В заключение назовем также применяемые нами наиболее продуктивные технологии интерактивного обучения:

- 1) «ЗХУ» («знаю, хочу знать, узнал»).
- 2) Метод «Жигсо».
- 3) Прием «Карусель».
- 4) Метод «Ассоциации».
- 5) «Аквариум».
- 6) Незаконченное предложение.
- 7) «Мозговая атака».
- 8) «Броуновское движение».
- 9) «Дерево решений».
- 10) «Круглый стол»
- 11) Гражданские слушания.
- 12) Ролевая (деловая) игра.
- 13) Метод пресс.
- 14) «Займи позицию».
- 15) Дискуссия «Углы».
- 16) Метод «INSERT».
- 17) Ротационные (сменные) тройки или четверки участников.
- 18) Работа в парах.
- 19) Работа в малых группах.
- 20) Игровые модели обучения.

Так, большинство названных методов и приемов взяты нами из технологии развития критического мышления. Самих же технологий интерактивного обучения существует огромное количество. Каждый преподаватель может самостоятельно использовать или даже придумать новые формы работы с группой.

Я считаю, что обучение с помощью инноваций дает неплохой результат, но следует и в будущем буду совершенствовать свои умения при использовании новых приемов и форм обучения, потому что по словам Винг Чуна: «Никто не станет лучше, даже если узнает "секретную" технику, если нет практики», то есть, только через опыт приходит мастерство, только при многократном использовании на занятиях можно добиться качественного и осмысленного выполнения данных заданий.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Раздаточные материалы. ЦПМ. Астана, 2015.
2. Развитие критического мышления через Чтение и Письмо. Пособия 1-7. Алматы, 1997-1998.
3. Herr, K., & Anderson, G.L. (2005). *The Action Research Dissertation: A Guide for Students and Faculty* [Диссертация на тему исследование в действии: Руководство для студентов и преподавателей].
4. Thousand Oaks, CA: Sage. McNiff, J., & Whitehead, J. (2011). *All You Need to Know About Action Research* [Всё, что нужно знать об экспериментальном исследовании] (2nd ed.). London: Sage.
5. Stenhouse, L. (1985). *Research has a Basis for Teaching: Readings from the Work of Lawrence Stenhouse*. London: Heinemann.

ӘОЖ 259.144

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ҮЙРЕТУДІҢ ҒЫЛЫМИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Озенбаев М.Р., Мұқаметәлі Т., Ноғайбеков Н.Т.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
T.mukametal@gmail.com, arlan86-86@mail.ru*

Қай халықтың болмасын ұлттық ойындарының белгілі бір мақсаты мен әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан ерекше қасиеттері болады. Сондықтан да халық арасында қалыптасқан ойындар туралы сипаттамалық жинақтар, деректер және құжаттар дұрыс зерттеу мен талдауды қажет етеді.

Халық ұлт ойындарын туғызушы, оның сан-салалы өмір талқысынан өткізуші, өзінің керегіне жаратушы ретінде оны өзінің ұрпағын өмірге әзірлеу ниетінде дүниеге әкелген.

Ұлттық ойындардың ел арасында тарауы, қоғамдағы рөлі, болашақ ұрпақты тәрбиелеудегі қажеттілігі, оның шығу тарихы төңірегіндегі мәселелермен бізге дейін де ғалымдар ізденіс жасаған.

Қазақ халқының өмірі жайында көптеген материалдар жинаған орыс ғалымдарының бірі И.С. Паллас өз зерттеулерінде қазақ халқының тыныс-тіршілігін бақылай келе ұлттық ойындарға сипаттама беріп, қазақ қоғамындағы аңға шығу мен аңшылықты суреттейді.

Неміс ғалымы психолог К. Гросс бала өміріндегі ойынның алатын орны айқындап, жеке тұлғаның қалыптасу сатысындағы ойынның рөлі ашты.

Ғалым К. Гросстың зерттеу жұмысы жарияланғанға дейін ойын әрекеті адамның аса күрделі іс-әрекетінің бірі екенін және оған сүйеніп өсіп келе жатқан баланың психикасын қадағалау, оның баланың жетілуі үшін қажетті компоненттердің қатарына жататынын дәлелдеу оған дейін ғылым ретінде зерттелмеді.

Халықтың қалыптасуын айқындайтын оның тілі, этникалық тарихи айнасының жалғасы ұрпақтан-ұрпаққа мұрагерлік мирас жолымен жететін оның сан салалы мәдениеті.

Көне тарихы бар біз қарастырып отырған дәстүрлі халық мәдениетінің бір саласы ұлттық халық ойындарын қазіргі жас ұрапақ өміріне енгізу, сонымен қатар бұл мәселені бүгінгі уақыт талабына сай көзқараспен қайтадан зерделеу, қазіргі дербес Қазақстан ғылымының өзекті тақырыптардың бірі болып табылады.

Қазақстан егемен мемлекет ретінде қалыптасып, бүкіл дүниежүзілік саяси аренадағы орны айқындалып жатқан сәтте, қазақстандық әр жеке адамның әлеуметтік дамуы мен ұлттық санасының өсуіне, денсаулығын сақтау мәселесіне терең ден қойылуда.

Осы орайда жүзеге асырылып жатқан жұмыстарға бағыт-бағдар беретін негізгі құжаттарға Қазақстан Республикасының Конституциясы, Білім беру туралы Заңы, Қазақ балабақшаларында тәрбиелеу және білім беру мазмұнын жаңарту тұжырымдамасы, «Балбөбек» бағдарламасы.

1999 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының дене шынықтыру және спорт заңында «... дене тәрбиесі-дені сау, дене бітімі және рухани жағынан жетілген, моральдік жағынан табанды жеткіншек ұрпақты қалыптастыруға, адамның денсаулығын нығайтуға, жұмыс қабілетін арттыруға, шығармашылық ғұмырлығы мен өмірін ұзартуға бағытталған педагогикалық процесс» екендігін атап көрсетеді.

Осы заңның 9 –бабында «Міндетті дене тәрбиесі сабақтары бүкіл оқу кезеңі бойынша аптасына мектепке дейінгі мекемелерде 8 сағат» деп атап көрсетілген яғни

мектеп жасына дейінгі мекемелерде негізгі сабақ түрі дене тәрбиесі екендігін көруге болады.

Адам тәнінің саулығын сәбилік жастан бастау керек. Жалпы қай ұлттың болса да даму тарихына қарасақ өздеріне тән ұлттық ойындары қалыптасқандығын көреміз. Халықтық ұлттық ойындар көшпенді елдер әлемінде үлкен мәнге ие болып жас ұрпақты шыдамшылық пен төзімділікке шындауда өмір мектебінің бір қажетті маңызды бағыты ретінде қарастырылған.

Қазіргі Егемен Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік дамуындағы басты мақсаттың бірі республика халқының денсаулығын сақтау, салауатты өмір салтын қалыптастыру болып табылады. Осы мақсаттың ішіндегі маңыздысы жас ұрпақты тәрбиелеу болып табылады. Қазір республикада 3200 астам мектепке дейінгі балабақшалар мен мекемелер бар. Осы мекемелерде бала тәрбиесіне қажетті алуан түрлі жұмыстар атқарылады, соның ішіндегі маңызды бір саласы дене тәрбиесі болып табылады.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан - 2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керектігін атап өтті». Президенттің тапсырмасын жүзеге асыруда еліміздің көкжиегін кеңейтіп, алыс болашаққа көз тастайтын жас ұрпақтардан үміт артатына сенімі мол. Ол міндетті жүзеге асыруда ең алдымен білімді, бәсекеге қабілеті бар, дербес, шығармашыл, ұлттық сана сезімі қалыптасқан, өзін-өзі жүзеге асыра алатын жеке тұлға етіп тәрбиелеу мектеп жасына дейінгі балалардан бастау қажет.

Алға қойған бұл міндеттерді өз мәнінде шешу де Қазақстан Республикасы Білім беру салаларында балалар мен жастарды дене тәрбиесі арқылы тәрбиелеу Концепциясында жүзеге асыруын Елбасымыз айқындаған. Онда мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту мазмұнын түбегейлі жаңарту көзделуге баса назар аударған. Қазіргі өмірдің өзінен туындап отырған «Мектепке дейінгі тәрбие үздіксіз білім берудің алғашқы сатысы. Ол баланың жеке бас ерекшелігін ескере отырып дамытатын орталық» делінген.

Ұлттық ойындардың жалпы педагогикада, оның ішінде этнопедагогикадағы алатын орнын анықтау, қазақ халқының ұрпақ тәрбиесінде дене тәрбиесіне өте үлкен мән бергендігін, оған ұлттық ойындарды ұтымды қолдана білгендіктерін және табиғи сұрыпталған ойын түрлерін пайдаланудың өзіндік ерекшеліктері болғандығын көрсету де жұмыс мақсатына енді.

Тәрбиенің сан-саласына өзіндік үлкен үлестерін қосқан ойшылдар, ағартушылар еңбектерінің болғандығын, олар қазақ халқының рухани-тәрбие көсемдері Асанқайғы, Шалкиіз, Жиенбет, Бұқар жырау, Тәуке, Әйтеке, Қазыбек, Төле билердің педагогикалық көзқарастары. Оның ішінде дене тәрбиесіне байланысты еңбектері әлі зерттелмегендігін атап өту керек.

Сонымен қатар этнопедагогикалық ойдың дамуына үлкен үлестерін қосқан Әл-Фараби, А.Құнанбаев, Ш.Уалиханов, Ә.Диваев, С.Торайғыров, Ы.Алтынсарин, Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Х.Досмұхамедов, т.б. халқына тәрбие құндылықтарын оның ішінде дене тәрбиесіне байланысты айтқандарын ашу да осы еңбектің өзектілігін айқындайды.

Қазіргі заман талабына сәйкес дене тәрбиесі және спорт саласында ұлттық ойындарды ұтымды қолдана білу жолдарын қарастыру. Тарих толқынында жоғалған, шеттетілген, ұмытылған дәстүрлі ұлттық ойындарымызды халқымыздың мәдени, рухани құндылықтары негізінде халық арасынан теріп қайтадан жинақтау, қалпына келтіру де осы жұмыстың өзекті тақырыбы болып саналады.

Қазіргі спорттық жарыстардың барлығы бір кезде әр ұлттардың ұлттық ойындарынан шыққаны туралы зерттеулер жүргізген М.Таникеев, О.Сүлейменов, шет елдік зерттеушілер Л.Кун, В.Оливова т.б. еңбектері бар екендігін атап өтеміз.

Сондықтан тәлім-тәрбиенің бастауы – мектепке дейінгі кезең. Мектепке дейінгі шақ – бала бойына рухани-адамгершіліктің негізін қалайтын кез. Мектепке дейінгі жаста баланың жаңа ішкі, психикалық іс-әрекеттерді игеретінін, ол әрекеттердің балаларға неғұрлым күрделі әрі алуан түрлі тапсырмаларды орындауға мүмкіндік беретінін көреміз. Мұндай іс-әрекеттердің қайнар көзі сыртқы бағыттаушы іс-әрекеттер болып табылады. Әр түрлі іс-әрекеттерді игеруді үйрету мен тәрбиенің әсері арқылы өте тұрса да, ол тек ересектердің қалауына ғана байланысты емес: бала кез келген күйінде игере бермейді. Бұл екі себеппен анықталады. Біріншіден, әуелі неғұрлым қарапайым, содан соң мейлінше күрделі қимылдар үйретіледі және баланың қабылдауына мүмкіндігі бар күрделілік дәрежесі әрқашан бұрынғы қол жеткен дәрежемен шектеледі. Екіншіден, бала жаңа іс-әрекетке үйренуі үшін, ол баланың қажетіне және мүддесіне сай келуі, оны қызықтыратын болуы керек.

Мектепке дейінгі жаста балаларға жаңа іс-әрекет ойын түрінде көрсетілсе және ойын түрінде пайдаланылса, басқа жағдайлардан гөрі едәуір жақсы және жеңіл игеріледі. Осы жаста балалар іс-әрекеттің үш негізгі жетекші түрін: қарым-қатынас, заттық іс-әрекет және ойын әрекетін ғалымдар бөліп көрсетеді. Бала ойында дербестік көрсете бастайды, ол өзінше үлкен болуға, оның рөлін орындауға, заттар мен уақиғалар ересектерше билік жүргізуге тырысады. Мектепке дейінгі жаста оқу және еңбек іс-әрекеттері біртіндеп қалыптаса бастайды. Ойын іс-әрекеті мектеп жасындағы балаларда жетекші орын алады. Сондықтан да бала бойына жас кезінен бастап жоғары руханикалық құндылықтарды: мейірімділік, инабаттылық, сұлулық, жақсылық, еркіндік, өмір мәні қалыптастыру педагогтардың және ата-аналардың міндеті. Өз міндеттерін шешуде педагогтар мен ата-аналар мектепке дейінгі балаларды жан-жақты дамуы үшін ұлттық ойындарды қолдану қажет. Бала дамуында ойынның маңызы зор екенін туралы ХХ ғасырдың басында ең алғашқы мектепке дейінгі тәрбиенің негізін қалаған ағартушы, ұстаз, қазақ ғалымы Нәзіпа Құлжанова [8]. Ол ойында бала көрген – білгенін екшейді, үйренгенін нығайтып бекітеді» - деп өз еңбегінде атап өткен. Мектеп жасына дейінгі баланы дамытатын, өсіретін, әрі тәрбиелейтін де негізгі іс-әрекеті – ойын. Ойын дүниеге ашылған үлкен жарық терезе сияқты. Сондықтан ойын баланың алдынан өмірінің есігін ашып, оның шығармашылық қабілетін оятып, бүкіл өміріне ұштаса береді. Ол арқылы баланың рухани сезімі жасампаз өмірімен ұштасып, дүние туралы түсінік алады.

Сондықтан мектеп жасына дейінгі балалардың денесін шынықтыру, оның дене қимыл-қозғалыс дағдыларының дұрыс қалыптасуына ғасырлар бойы бала тәрбиесінде ұтымды құрал ретінде қолданылып келе жатқан ұлттық халық ойындарынан құралған қимыл-қозғалыс элементтерін енгізе отырып баланың денесін шынықтыру өзекті мәселе деп білеміз. Осындай жағдайларды ескере отырып біздің зерттеу ретінде қарастыратын мәселеміз: Мектеп жасына дейінгі балалар үшін балабақшаларда өткізілетін дене шынықтыру сабағында ұлттық дәстүрлі халық ойындарын қолданудың тиімділігін дәлелдеу, осы тақырыптың өзектілігін айқындайды.

Бұл зерттеу жұмысында ұлттық халық ойындарын пайдаланудың негізгі бағыты бала бойындағы дене күшінің сапалық қасиеттерін жетілдірумен қатар оның мінез-құлқымен адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеуге ұлттық ойындардың пайдалы ықпалы бар екендігін көрсету зерттеу тақырыбының өзектілігін айқындай түседі.

Ұлттық ойындар халық педагогикасының құрамды бір бөлігі ретінде бүгінгі оқу-тәрбие жұмысының белсенді көкейкесті мәселесін құрап, өсіп келе жатқан жас ұрпағының денсаулығын нығайтып өз отанын сүйе білетін патриоттық, интернационалдық рухта тәрбиелеуге қызмет ететін құрал болып табылады. Сонымен бірге ұлттық ойындар балаларға ана тілінде сөйлеуін жетілдіріп, бала бойына салтын, әдет-ғұрпын, дәстүрін сіңіріп өз ұлтына тән ділін қалыптастыруға мүмкіншілік жасайды.

Ұлттық ойындар түрлерінің қазіргі дене шынықтыру пәнімен, спорт саласымен байланысын қарастырған ғылыми еңбектер қатарына: А. Құралбекұлымен, С.

Әкімбайұлының «Оқушылар дене шынықтыруының этнопедагогикалық негіздері» , Е.Уаңбаевтың «Дене тәрбиесінің негіздері» , Есмағанбетовтың «Дене тәрбиесінің теориясы әдістемесі» , К.Н. Менлибаевтың «Роль национальных традиции в формировании и развитии патриотизма» , Х.Ф. Анаркуловтың «Кыргызские народные подвижные игры, физические упражнения и современность» , М.Болғамбаевтың «Қазақ ұлттық спорт ойын түрлері» , А. Карақовтың «Студенттердің дене тәрбиесінде спорттық күрестің ұлттық түрлерін пайдалану» , Ж.К. Оңалбековтың «Дене тәрбиесі мен спорттың жеке адамдар арасындағы ұлттық қарым-қатынастарды дамытудағы орны» атты еңбектерді жатқызуға болады.

Қазақтың ұлттық ойындарының тарихи қалыптасуын, оның түрлерін бірнеше топқа бөліп жіктеген қазақстандық ғалымдар қатарына М.Гуннер , М. Рахимгулов, М.Тәнекеев, Б.Төтенаев, Е. Сағындықов, Т.Ш. Қуанышев сынды ғалымдар жатады.

Қарастырып отырған тақырыбымызға қатысты еңбектерге талдау жасау арқылы білгеніміз, аталған тақырыптың бүгінгі күнге дейін зерттелмегені белгілі болды. Сондықтан ұлттық халық ойындарын балабақшадағы дене шынықтыру сабағында үздіксіз қолдану өзінің тың тақырып екендігімен ерекшеленеді.

Балабақша жасындағы балаларға ұлттық ойындарды ойнату арқылы олардың денесін шынықтырып, қимыл-қозғалыс қабілеттерінің дұрыс және жақсы қалыптасуын жетілдіруге болады. Сонымен қатар ұлттық ойындарды балаға ерте жастан ойнату баланың ұлттық дәстүрді біліп өсуіне, қоршаған ортаны, жан-жануарларды тануына көмектеседі.

Тарихи этнографиялық, этнопедагогикалық еңбектерді, мұражай қорларындағы деректерді талдап, көшпенді елдер, оның ішінде қазақ халқының өркениетіндегі ұлттық ойындардың орнымен байланыстырыла отырылып зерттелді. Сонымен қатар, диплом жұмысын жазу барысында оқу-әдістемелік және халық ауыз әдебиеті жазбаларына көңіл бөлініп, ұлттық ойындарды жинау, оны жүйелеп, балаларға үйретіп-ойнату негізінде педагогикалық бақылау әдісі қолданылды. Педагогикалық-теориялық ізденістерді басшылыққа ала отырып педагогикалық эксперимент өткізу, балалардың ата-аналарымен әңгіме, сұрақ-жауап іс-шарасын өткізу.

мектеп жасына дейінгі балаларға арналған ұлттық дәстүрлі халық ойындарын үйретудің педагогикалық әдістемелік жолдарын балабақшалардағы дене тәрбиесі сабақтарында қолдануға болады. Ұлттық ойындарды мектеп жасына дейінгі балалардың денесін шынықтыру үшін қолданудың дұрыс екендігін насихаттау мақсатында ата-аналармен жұмыс кезінде пайдалануды ұсынамыз. Біз қарастырып отырған ұлттық спорт түрлері қазақ күресі, ат спорты, зияткерлік ойындар, саятшылық түрлерімен айналысқан адамдардың барлығы ел арасына кеңінен танымал болып, өздерінің өнерлерін мойындата білген адамдар саналады. Оларды ел сыйлайды, құрметтейді, өнерлеріне бас иеді, пір тұтады, үлгі алады, өнерлерін бағалап, атақтар мен сыйлықтар береді.

Ұлттық спорт пен ойындарда кездесетін ұғымдар, сөздер, терминдерге тоқтала келіп халық арасында ортақ ұғым ретінде қолданылатын бірінғай сөздер мен терминдердің қалыптасып қалғандығын байқауға болады, сонымен қатар ел арасында әлі де бір жүйеге түспеген ұғымдардың көп екендігі, олардың қолданылуы әр жерде әртүрлі мағана беретіндігі анықталады. Осы жағдайларды ескере отырып болашақта ұлттық ойындар мен спортқа арналған терминкомның болғаны дұрыс деп санаймыз, осылай жасау болашақта жасалатын жұмыстар мен жазылатын оқулықтар, оқу құралдары, әдістемелік нұсқаулар, ережелер жазу кезінде бірінғай түсінікті қалыптастырады.

Тарауда саралған және келтірілген деректер бойынша төмендегідей қорытындылар шығаруға болады:

Егеменді Қазақстанның қазіргі даму жағдайында дене тәрбиесі және спорт саласын дамытуға жылдан жылға үлкен көңіл бөлініп келеді. Дене тәрбиесі және спорт саласы халықтың денсаулығын нығайтып, салауатты өмір салтын орнықтыру жолында пәрменді

құрал екендігін дәлелдеуде. Дене тәрбиесі арқылы халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартуға және жұмыс сапасын арттыруға болатындығымен қатар, спорт жетістіктері арқылы Қазақстанның халықаралық дәрежеде танылуына қол жетуін қамтамасыз ету мүмкіндіктері ашылуды;

Дене тәрбиесі және спорт саласы өз бастауларын әр халықтың ұлттық ойындарынан алатындығын, қазіргі кездегі олимпиадалық, әлемдік дәрежеде өткізіліп жатқан спорт түрлерінің барлығы кезінде бір халықтың ұлттық ойындары түрлері болғандығын көруге болады;

Қазақ халқының ұлттық ойындары да қазіргі республикадағы дене тәрбиесі мен спорттың дамуына оның ішінде бұқаралық спорттың дамуы жолында айтарлықтай өз орны бар екендігін көруге болады;

Қазақтың ұлттық ойындары мен спорты тарих толқынында талай рет өзгерістер мен тоқырауды басынан кешіргендігін, осындай тоқырау Кеңес Одағы кезінде де болғандығын атап өтеміз;

Қазақтың ұлттық ойындары туралы деректер біздің дәуірімізге дейінгі кезеннен бастау алатындығын және көне Грек олимпиадалық ойындарды өткізу кезінде түркі халықтарының да сол ойындарға тең дәрежеде қатысқандықтары туралы деректер бар екендігін байқаймыз. Ұлы дала жерінде өздеріне тән олимпиада ойындарына ұқсас жарыстардың болғандығын дәлелдейтін деректердің бар екендігін атап өту керек;

Шет ел және Қазақстан зерттеушілері қазақтың ұлттық ойындары туралы олардың дене тәрбиесіндегі орны, ойын түрлері туралы зерттеулер жасап, ғылыми айналысқа кіргізгендіктерін көреміз.

Сонымен қатар ұлттық ойындар мен спорт түрлерінде қолданылатын сөздер, ұғымдар, терминдерді жинақтау, тарихи жағдайларға байланысты ел арасында қолданылуы азайып, көптеген ұғымдар қолданыстан шығып, әсіресе жас ұрпақ білей өсіп келе жатқан кезінде және қазіргі кезде қазақ тілінің қайта өрлеу, тұрмыстық қолданылуы кеңейіп отырған жағдайында білім беру салаларында мамандар даярлауда қоланысқа қайта енгізу мәселелерін шешуге көмектеседі, тіл байлығын арттырады деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Білім беру туралы Заңы.- Астана: Елорда, 1999.
2. Қазақ балабақшаларында тәрбиелеу және білім беру мазмұнын жаңарту тұжырымдамасы. ҚР БҒМ. – Астана, 1991.
3. «Балбөбек» бағдарламасы. Ы.Алтынсарин атындағы Қазақ білім академиясы. – Алматы, 2006. – 172 б.
4. Қазақстан Республикасының дене шынықтыру және спорт Заңы –Астана: Елорда, 1999.
5. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050 стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің саяси бағыты» ҚР Президенті Қазақстан халқына жолдауы 14 желтоқсан 2012.
6. Қазақстан Республикасы Білім беру салаларында балалар мен жастарды дене тәрбиесі арқылы тәрбиелеу Концепциясы. – Астана, 2001.
7. Құлжанова Н. Мектептен бұрынғы тәрбие. – Орынбор, 1923. – 56 с.
8. Құралбекұлы А., Әкімбайұлы С. Оқушылар дене шынықтыруының этнопедагогикалық негіздері. – Алматы, 2000. – 151 б.
9. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері. – Алматы: Санат, 2000.–72 б.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Джакыпбекова М. ХАЛЫҚ АҚЫНДАРЫ ДАСТАНДАРЫНДАҒЫ ШАЙҚАС ШЫНДЫҒЫ.....	4
Есимкулов Б.Н. О ЯЗЫКОВЫХ ОСОБЕННОСТЯХ СЛОВАРЯ СТИЛЯ ПИСАТЕЛЯ.....	8
Жайлаубаева М.Т. ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ.....	12
Құтымова Г.Н. «ЖҰЛДЫЗ», «ЖАЛЫН» ЖУРНАЛДАРЫНДА ӘДЕБИ ТАҚЫРЫПТАРДЫҢ ЖАЗЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	17
Сырлыбаева Г.Т. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗГЕ ТІЛДЕРДЕГІ ҚАРСЫ МӘНДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ.....	22
Тұрысбекова Ә.Е. Ә. КЕКІЛБАЕВТЫҢ «БІР ШОҚ ЖИДЕ» ПОВЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚИ МІНЕЗ- ҚҰЛЫҚ.....	28
Чалткенова Л.А., Есім Т. СЕПТІК ЖАЛҒАУЛАРЫНЫҢ КӨНЕЛЕНІП КІРІГУІ АРҚЫЛЫ ҮСТЕУ СӨЗ ТАБЫН ЖАСАП ТҮРҒАН МОРФОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ НҰСҚАЛАРЫ.....	33

ЕСТЕСТВЕННО-ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Sakibayeva B.R., Sakibayev S.R. THE IMPACT OF A MOBILE DEVICED-BASED PROGRAMMING CLASS ON A STUDENT'S ACADEMIC PERFORMANCE AND DEVELOPMENT.....	39
Sakibayev S.R., Sakibayeva B.R. USING MOBILE DEVICE IN A SCHOOL PROGRAMMING CLASS.....	44
Есенгабылова А.К. ОЦЕНКА ПРИГОДНОСТИ РЕКРЕАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ЛЕЧЕБНО- ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА	50
Маусумбаева А.М., Кожамбаева А.К., Досқалиева Г.Б. XXI ҒАСЫР АУРУЫ – МИОПИЯ.....	56

Смагулова Л.А., Керімбаева Г. БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЭЛЕКТРОНДЫ ҚҰЖАТ АЙНАЛЫМ.....	62
Токпанов Е.А. Шокпытова Г.Д. ЕЖЕЛГІ ТӨРТТІК МҰЗБАСУЛАРЫНЫҢ ЖЕТІСУ АЛАТАУЫ МЕН ТАУАЛДЫ ЖАЗЫҚТАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖЕР БЕДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ.....	65
Уқушева Т.К., Медетбекова Т.М. ЖАЛАҒАШКӨЛДІҢ БАТПАҒЫ МЕН АРА БАЛЫ ҚОСПАСЫНЫҢ ЕМДІК ҚАСИЕТТЕРІ.....	71

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Амирова Б.К. РИМ ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ ТАБЕЛЛИОНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ.....	78
Ергозова Ж.Д., Нұрбек Д.Т ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА КАК ОБЪЕКТ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ.....	83
Тинистановна С.С., Мухидин С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АДВОКАТ-ҚОРҒАУШЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӨРТЕБЕСІ: ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ МЕН ПРОБЛЕМАЛАРЫ.....	87
Тинистановна С.С., Шаймерденов А.А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СОТ БИЛІГІ: ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	90
Чукмаитов Д.С., Жумагулов А.У. АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӨНІНДЕГІ ҮӘКІЛДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӨРТЕБЕСІ.....	94
Чукмаитов Д.С., Оразалиев А.Қ. БІЛІКТІ ЗАҢ КӨМЕГІН АЛУ ҚҰҚЫҒЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	98

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Sultanova G. INNOVATIVE TEACHING METHODS IN TEACHING OF ECONOMIC DISCIPLINES.....	103
Абдыкалиева Ж.Ш. ВЛИЯНИЕ НАЛОГОВОГО РИСКА НА УПРАВЛЕНИЕ	106

Абдықалық С.Е. САЛЫҚТЫҚ ЖОСПАРЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	110
Байтаева Г.Р. СТРАТЕГИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН – СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ.....	115
Беркінбаева Е.Е. ТУРИСТІК ӨНІМДІ ӨНДЕУ ЖӘНЕ ЖЫЛЖЫТУДАҒЫ ИНТЕРНЕТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	119
Габдуллина Р.Ж. РОЛЬ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В НАЦИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЕ.....	126
Кереева А.Р. ҚАЗАҚСТАНДА ҚАНТ ҚЫЗЫЛШАСЫН ӨНДІРУ САЛАСЫНДА САЛААРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ.....	130
Мусина Т.С. ӘЛЕМДІК ДАМЫҒАН ЕЛДЕРДІҢ МАРКЕТИНГТІК САЯСАТЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ТӘЖІРИБЕСІН ОТАНДЫҚ ТУРИСТІК НАРЫҚҚА ЕНГІЗУ.....	134
Шомшекова Б.К. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ МӘНІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ.....	140

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Абдыкаримова А.Т. ВНЕДРЕНИЕ ДУАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ.....	147
Альменбетова Қ.Ж., Шатырбаева Г.Ж. МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	151
Бердиева А.Ж., Ханина Н.Н. ВЫЯВЛЕНИЕ ОБЩИХ ПРИЗНАКОВ ЗАДЕРЖКИ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ У ДЕТЕЙ.....	157
Галиева А.Н., Нәметова Л.С. ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЕРЕКШЕ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР БАЛАЛАР ҮШІН ӘЛЕУМЕТТІК ҰТҚЫРЛЫҚ РЕТІНДЕ.....	164
Жиеналина М.Б. БІЛІМгерлердің тұлғааралық қарым-қатынасы негізінде Адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру.....	167

Қурманов М.Б. ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ, ИНТЕРАКТИВНЫЕ ФОРМЫ И ПРИЕМЫ РАБОТЫ В ВУЗЕ.....	172
Озенбаев М.Р., Мәметәлі Т., Ноғайбеков Н.Т. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ҮЙРЕТУДІҢ ҒЫЛЫМИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	176

<p style="text-align: center;">ЖМУ ХАБАРШЫСЫ</p> <p style="text-align: center;">Ғылыми журнал 1997 ж. шыға бастады.</p> <p>Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім Министрлігінде жаңадан тіркеліп, 2003 ж. 12 қыркүйегінде № 4188-Ж куәлігі берілген.</p> <p>ISSN 1813-1123</p>	<p style="text-align: center;">ВЕСТНИК ЖГУ</p> <p style="text-align: center;">Научный журнал Издается с 1997 г.</p> <p>Перерегистрирован Министерством информации и общественного согласия Республики Казахстан. Свидетельство № 4188-Ж от 12 сентября 2003 г.</p> <p>ISSN 1813-1123</p>
<p>ВНИМАНИЮ АВТОРОВ!</p> <p>➤ Электронные версии статей доступны на сайте zhgu.edu.kz Мақалалардың электронды нұсқалары zhgu.edu.kz сайтында орналастырылған</p> <p>➤ Electronic versions of the articles are available on the web page zhgu.edu.kz</p> <p>➤ Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами</p>	
<p>Общие положения</p> <p>Журнал "Вестник Жетысуского государственного университета" принимает к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей, кратких сообщений, а также обзоры (по согласованию с редакцией). Опубликованные материалы, а также материалы, представленные для публикации в других журналах, к рассмотрению не принимаются.</p> <p>Для публикации статьи авторам необходимо представить в редакцию следующие материалы и документы:</p> <ol style="list-style-type: none">1) Текст статьи с УДК, подписанный всеми авторами;2) Резюме, размещенное после текста публикуемого материала, которое должно кратко излагать предмет статьи и основные содержащиеся в ней результаты (3-5 предложений). Резюме публикуется на других языках, отличающихся от языка текста публикуемого материала;3) ключевые слова (5-10);4) файлы всех представляемых материалов на электронном носителе;5) сведения об авторах: должность, ученое звание, ученую степень, место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта), телефоны и адреса электронной почты. <p>Статьи могут быть представлены на казахском, русском и английском языках.</p> <p><i>Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами.</i></p>	

Требования к оформлению

Текст статьи должен быть представлен на бумажном и электронном носителе в редакторе Microsoft Word 6.0/95 или в редакторах, совместимых с ним). Гарнитура - Times New Roman, кегль 12, одинарный интервал, для казахских текстов шрифт - KZ Times New Roman. Поля со всех сторон 2 см.

Общий объем статьи должен составлять не менее 5 страниц.

Статья должна быть тщательно отредактирована и аккуратно оформлена.

Библиографические ссылки в тексте статьи следует давать в квадратных скобках в соответствии с нумерацией в списке литературы.

Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.0.

Список литературы для статьи не менее 5 наименований.

Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками.

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные в рисунках, необходимо пояснить в основном подрисуночном тексте;

Все сокращения и условные величины должны быть расшифрованы в тексте. Размерности физических величин следует давать в системе СИ.

Названия иностранных фирм и организаций – в транскрипции первоисточников с указанием страны.

Рукописи статей, не соответствующие требованиям, не рассматриваются. Присланные рукописи обратно не возвращаются. Не допускается направление в редакцию работ, которые посланы в другие издания или напечатаны в них.

Пример оформления доклада

УДК 541.124

СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г.
Талдыкорган, Arginbay@mail.ru*

Резюме на казахском языке

Резюме на русском языке

Резюме на английском языке

Текст доклада

Список литературы

Корректоры:
Н.Н.Шаяхметов,
Г.Д.Бакытбекова, А.А.Сейдахметова

Компьютерная верстка, изготовление
оригинал-макета Абилямжинова А.К.
Печатник Р.А. Айдарбеков

Подписано в печать 15.12.2016 г.
Гарнитура Таймс. Формат 200x280. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Тираж 550 экз. Усл.п.л.11.6.
Отпечатано в издательском центре ЖГУ
им.И.Жансугурова
Заказ № 0026

040009. Талдыкорган, І. Жансүгіров атындағы Жетісу
мемлекеттік университеті, Жансүгіров көшесі, 187а.